

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Arda AKDUMAN

LYKİA KÜLTÜRLERİ IŞIĞINDA KÜLTÜREL SÜREKLİLİKLER VE DEĞİŞİKLİKLER

Arkeoloji Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2021

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Arda AKDUMAN

LYKİA KÜLTÜRLERİ IŞIĞINDA KÜLTÜREL SÜREKLİLİKLER VE DEĞİŞİKLİKLER

Danışman

Prof. Dr. Mustafa BULBA

Arkeoloji Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2021

Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Arda AKDUMAN'ın bu çalışması, jürimiz tarafından Arkeoloji Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Doç. Dr. Eray DÖKÜ (İmza)

Üye (Danışmanı) : Prof. Dr. Mustafa BULBA (İmza)

Üye : Prof. Dr. İsa KIZGUT (İmza)

Tez Başlığı: Lykia Kültürleri Işığında Kültürel Süreklilikler ve Değişiklikler
--

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 01/07/2021

Mezuniyet Tarihi : 29/07/2021

(İmza)

Prof. Dr. Suat KOLUKIRIK

Müdür

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Lykia Kültleri Işığında Kültürel Süreklilikler ve Değişiklikler” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımda yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

İmza

Arda AKDUMAN

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU
BEYAN BELGESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Arda AKDUMAN
Öğrenci Numarası	20175201005
Enstitü Ana Bilim Dalı	Arkeoloji
Programı	Tezli Yüksek Lisans
Programın Türü	(X) Tezli Yüksek Lisans () Doktora () Tezsiz Yüksek Lisans
Danışmanın Unvanı, Adı-Soyadı	Prof. Dr. Mustafa BULBA
Tez Başlığı	Lykia Kültürleri Işığında Kültürel Süreklilikler ve Değişiklikler
Turnitin Ödev Numarası	1619504476

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 141 sayfalık kısmına ilişkin olarak, 14/07/2021 tarihinde tarafımdan Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nda belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve ekte sunulan rapora göre, tezin/dönem projesinin benzerlik oranı;

alıntılar hariç % 6

alıntılar dahil % 9 'dur.

Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir:

(x) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylarım.

() Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esasları'nda öngörülen yüzdeler sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlerin ışığı altında tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

14/07/2021

(imzası)
Prof. Dr. Mustafa BULBA

İÇİNDEKİLER

RESİMLER LİSTESİ	iii
HARİTALAR LİSTESİ.....	iv
KISALTMALAR LİSTESİ	v
ÖZET	vi
SUMMARY.....	viii
ÖNSÖZ.....	x
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM KÜLT NEDİR?

İKİNCİ BÖLÜM LYKİA BÖLGESİ

2.1. Antik Dönem’de Lykia Bölgesi.....	6
2.1.1. Lykia Bölgesi’nin Coğrafi Sınırları ve Özellikleri	6
2.1.2. Lykia Bölgesi’nin Kökeni ve Tarihi	9
2.1.3. Lykia Dinine Genel Bakış.....	13
2.1.4. Lykia Bölgesinin Araştırma Tarihçesi	17

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM BRONZ ÇAĞ ANADOLU KÖKENLİ OLUP HELLEN TANRILARI İLE ÖZDEŞLEŞEN TANRILAR

3.1. Trqqas/Zeus	20
3.2. Eni Mahanahi/Eni Qlahi Ebiyehi/Leto	25
3.3. Maliya/Athena	30

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM HELLEN TANRILARI

4.1. Natri/Apollon.....	37
-------------------------	----

4.2. Ertemi/Artemis	44
4.3. Pedrita/Aphrodite.....	50

BEŞİNCİ BÖLÜM

KARİA TANRILARI

5.1. Xñtawati xbidêñni/Basileus Kaunios.....	57
5.2. Arkazuma/Arkesimas	61

ALTINCI BÖLÜM

OLASI BRONZ ÇAĞ ANADOLU KÖKENİNİ KORUYAN TANRILAR

6.1. Mahai Tusñti/ Dodeka Theoi/ On iki Tanrı	64
6.2. Xaxakba/Kakasbos.....	71

SONUÇ	79
KISALTMALAR ve KAYNAKÇA	91
LEVHALAR DİZİNİ	101
LEVHALAR	103
Ö Z G E Ç M İ Ş.....	125

RESİMLER LİSTESİ

Resim 2.1: Antik Dönemde Lykia (Kolb ve Kupke, 1992: 10.)	6
Resim 2.2: Küçük Asya'nın Bölgeleri (Bean, 1997: 23.)	8
Resim 2.3: Lykia Alfabesi (Kolb ve Kupke, 1992: 11.)	10

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 2.1: Lykia ve Karia Haritası (Bryce ve Zahle, 1986.)	7
Harita 6.1: Pisidia Haritası (Smith, 2011: 135.)	72

KISALTMALAR LİSTESİ

bkz.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
dn.	: Dipnot
Ed.	: Editör
Fig.	: Figür
in.	: İçinde
Kat.	: Katalog
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
No	: Numara
Res.	: Resim
Syf.	: Sayfa
yy.	: Yüzyıl

ÖZET

Anadolu'nun güneybatı kısmında yer alan Teke Yarımadası, kabaca antik dönem içerisinde “Lykia Bölgesi” olarak adlandırılan bölgenin sınırlarını oluşturmaktadır. Lykia konumu itibariyle önemli bir noktada yer almaktadır. Bu bölgede insan hayatına ilişkin ilk veriler Neolitik Dönem'e kadar inerken, bizim Lykia'ya atfedildiğimiz ilk somut veriler MÖ 7.yy. civarına tarihlenmektedir. Bu verilerin hemen ardından gelen dönemde yani MÖ 6.yy.da Lykia Bölgesi Pers egemenliği altına girmiştir. Pers İmparatorluğu yönetimi altında bölge, olasılıkla yerli ve Ksanthos merkezli bir hanedanlığın yönetimine bırakılmıştır. Bu dönemde Pers yönetiminin özellikle kültürel konular noktasında bir miktar esneklik sunduğu birtakım buluntular vasıtasıyla kanıtlanabilir niteliktedir. MÖ 5.yy. içinde Lykia, bir süreliğine Attika-Delos Deniz Birliği'nin vergi listelerinden görüldüğü üzere sembolik bir miktar ödeme yapmış yani bu birliğe katılmışsa da kısa bir süre sonra tekrar Pers egemenliği altına girmiş ve bu durum MÖ 4.yy.a kadar devam etmiştir. MÖ 4.yy.ın ilk yarısında Ksanthos merkezli Dynastlık gücünü Perikles yönetimindeki Limyra kentine kaptırmıştır. Perikles yönetiminde Lykia, MÖ 360 yılı civarında Pers Kralı Artaxerxes II Mnemon karşı gerçekleşen Satrap Ayaklanması'na katılması ve isyanın bastırılması sonucunda Karia satraplığına bırakılmış ve İskender'in fethine kadar Karia satraplığının bir parçası olarak kalmıştır.

Lykia Bölgesi'nin Klasik Dönem'ini kapsayan bu kültürel ve siyasal karmaşa dönemi ve bu döneme ait veriler, yerel kültürel ilişkilere ilişkin ilk buluntuları vermesi ve temas halinde bulunduğu kültürlerin etkilerinin de yavaş bir biçimde görünür olmaya başlaması noktasında “Lykia Kültürleri Işığında Kültürel Süreklilikler ve Değişiklikler” başlıklı çalışmanın temelini oluşturmaktadır. Gerekli görüldüğü yerlerde Hellenistik ve Roma Dönem'lerine ait veriler de bu değişim ve süreklilikler noktasında konuya dâhil edilmiştir.

Bu dönemde bölge kültürlerini ilişkin veriler bir takım sikke, kabartma ve yontunun dışında genel olarak ana dilde yazılmış yazıtlardan gelmektedir. Bu yazıtlar ise kısmen adak yazıtları ve az sayıda kararname dışında ağırlıklı mezar yazıtlarıdır. Likçe olarak değerlendirdiğimiz bu dil bugün hala tam çözülebilmemiş değildir. Ancak bu dilin, Hint-Avrupa dil ailesine mensup olan Bronz Çağ'ı Anadolu topluluklarından Luvilerin dili olan Luvicedilinden gelmiş olduğu bugün kanıtlanmış bir gerçektir. Ayrıca bu yazıtların bir kısmı Likçe-Hellence olmak üzere çift dilli yazılmıştır. Dolayısıyla Lykia kültürünün kapsam, nitelik ve kökeni hususunda oldukça kısıtlı bir görünüm sunmaktadır.

Bu yazıtlardan yola çıkarak belgelenebilen en önemli hususlardan biri, yerel dilde verilmiş tanrı ve tanrıça isimleri incelenerek, MÖ 2. binyıl kaynaklı Hitit-Luvi inanç sisteminden gelmiş olduğu anlaşılan Tanrılar ile yazıtların Hellence karşılıkları sayesinde tespit edilebilen Hellen mitolojisinden bilindik karşılıkları ve özdeşleri olan Tanrı ve Tanrıçaların tanımlanmasıdır. Bu çalışmada bunlar arasından seçilen ve kültleri incelerken ilk başlıklar Trqqas, Eni Mahanahi, Maliya ve sırasıyla bunların Hellen karşılıkları Zeus, Leto, Athena kültleridir. Bölge kültlerinin incelendiği diğer başlıkları ise Hellen kökenli tanrı ve tanrıçalar olan Apollon, Artemis, Aphrodite oluşturmaktadır. Karia tanrılarının bölge inançları içerisindeki yeriyle ilgili değerlendirmelerinin incelendiği başlıkları ise Bunlar Likçe Xñtawati xbidêñni ile Arkazuma, Hellence olarak ise Basileus Kaunios ile Arkesimas olarak geçen tanrılar oluşturmaktadır. Çalışma içerisinde incelenen son başlığı ise kökenlerinin olasılıkla Bronz Çağ Anadolu'suna dayandığı iki adet kült oluşturmaktadır. Bu kültlerden birisi On iki Tanrı diğeri ise Kakasbos'a aittir.

Anahtar Kelimeler: Kült, Din, Lykia, Değişim, Süreklilik.

SUMMARY

CULTURAL CONTINUATIONS AND CHANGES IN THE LIGHT OF LYCIAN CULTS

Teke Peninsula, located in the southwestern part of Anatolia, roughly forms the borders of the region called "Lycian Region" in ancient times. While the first data on human life in this region date back to the Neolithic Period, the first concrete data we attribute to Lycia is dated to the 7th century BC. In the period immediately following these data, that is, in the 6th century BC, the Lycian Region came under Persian rule. During the rule of Persian Empire, the region was probably left to the rule of a native Xanthos-based dynasty. It can be proved by some finds that the Persian administration in this period offered some flexibility especially in terms of cultural issues. In the 5th century BC, Lycia made a symbolic payment for a while, as seen in the tax lists of the Delian League, that is, it joined this union, but after a short time it came under Persian rule again and this situation continued until the 4th century BC. In the first half of the 4th century BC, the Xanthos-based dynasty lost its power to the city of Limyra under the rule of Pericles. Under the rule of Pericles, Lycia participated in the Great Satraps' Revolt against the Persian King Artaxerxes II Mnemon around 360 BC. As a result of the suppression of the rebellion, it was left to the Carian satrapy and remained a part of the Caria satrap until the conquest of Alexander.

This period of cultural and political turmoil covering the Classical Period of the Lycian Region and the data belonging to this period, forms the basis of the study titled "Changes and Continuities in the Lycian Cults in the Time of Cultural Changes" in terms of giving the first finds about local cults and the effects of the cultures with which they come into contact slowly. Where necessary, data from the Hellenistic and Roman Periods are also included in the subject at the point of this change and continuity.

In this period, the data on the cults of the region come from inscriptions written in the mother tongue, apart from some coins, reliefs and sculptures. These inscriptions, on the other hand, are mostly tomb inscriptions, except for partly votive inscriptions and a few decrees. This language, which we consider as Lycian, is still not fully deciphered today. However, it is a proven fact today that this language came from the Luwian language, which is the language of the Luwians, one of the Bronze Age Anatolian communities belonging to the Indo-European language family. In addition, some of these inscriptions were written in two languages, Lycian and Greek. Therefore, it presents a very limited view regarding the scope, quality and origin of the Lycian cults.

One of the most important issues that can be documented based on these inscriptions is the identification of the gods, which are understood to have come from the Hittite-Luvi belief system originating from the 2nd millennium BC by examining the names of gods and goddesses given in the local language. What can be determined by the Greek equivalents of the inscriptions is the identification of the local gods and the Gods and Goddesses with their familiar counterparts and equivalents from Greek mythology. While examining the cults chosen among them in this study, the first titles are Trqqas, Eni Mahanahi, Maliya and their Hellenic equivalents are Zeus, Leto, Athena cults respectively. Other titles of the cults of the region are the gods and goddesses of Hellenic origin, Apollo, Artemis, Aphrodite. The titles in which the evaluations of the Karian gods about their place in the regional beliefs are examined are the gods referred to as Lycian Xñtawati xbidêñni and Arkazuma, and in Hellenic as Basileus Kaunios and Arkesimas. The last title examined in the study consists of two cults that probably originated in Bronze Age Anatolia. One of these cults belongs to the Twelve Gods and the other belongs to Kakasbos.

Key Words: Cult, Religion, Lykia, Change, Continuity.

ÖNSÖZ

Din, insanlık tarihi kadar eski bir olgudur. Bunun sebebi insanın doğası gereği kendini tanıma, çevresini tanıma, hayatı tanıma gibi sebeplerdir. Bu tarz sorular cevap bulamadığı, anlamlandıramadığı noktada ise kendini yüce bir varlığa sığınma ihtiyacı hissetmiştir. Zamanla korunma duygusu, inanç, korku, ihtiyaç gibi faktörler doğrultusunda kültürler oluşturulmuştur. Dolayısıyla bir ihtiyaç doğrultusunda doğan bir kavram insanın hayatını en çok etkileyen olgulardan birisi haline gelmiştir. Kaynaştırıcı ve bütünleyici niteliklere sahip olan bu kavram, toplumsal kimliklerin oluşmasında en önemli etkenlerden biri haline gelmiştir. İnsanlar zaman içerisinde inançları doğrultusunda kutsal mekanlar, objeler, ritüeller oluşturmuşlar; sanat gibi daha komplike konulardan, uyku, yeme, içme gibi temel ihtiyaçlara kadar bu kavrama uygun olarak davranmışlardır. İnsana ilişkin oldukça geniş bir etki alanına sahip olan kült kavramı bu özelliği ile sosyal bilimlerin farklı alanlarında en çok incelenen konulardan biri haline gelmiştir.

Toplulukları şekillendiren kültürler, farklı kültürlerin birbirleriyle temasıyla aktarılmış ve zamanın değişen şartlarıyla birlikte yeniden şekillenmiştir. Bununla birlikte özellikle bazı toplumlarda ve onların karakterini etkileyen bazı kültürler özelinde sürekliliklerde izlenebilir niteliktedir. Bu çalışmanın konusu olan Lykia bölgesinde, kültürlerin bu karmaşık durumu izlenebilmektedir. Bölge kültürlerindeki değişimler ilk olarak Klasik Dönem'den gelen verilerle gözlemlenmektedir. Bu tarihten itibaren Lykia bölgesi sürekli olarak farklı egemen kültürlerin etkisi ve yönetimi altında yaşamış, bu durum ise Roma İmparatorluğu'nun sonuna Hristiyanlık dininin yayılmasına kadar devam etmiştir. Başlangıçta Lykialıların ataları olduğu düşünülen MÖ 2. binde yaşamış Luvilerin kültürel etkileri hâkim gibi görünürken yukarıda bahsedilen süreç içerisinde önceleri oldukça yüzeysel görünen özellikle Hellen etkisi, Hellenistik Dönem'e gelindiğinde ivme kazanmıştır.

Bu çalışma vesilesiyle Lykia kültürlerini, bölgenin geçirdiği bu karmaşa zamanında, kültürlerin kökeni, tapınım görme sebepleri, uygulamaları ve bunlarla ilgili eserleri, değişiklikler ve süreklilikler perspektifinden inceleme imkânı doğmuştur. Çalışması oldukça keyifli olan bu konuyu öneren, lisans ve yüksek lisans eğitimim boyunca desteklerini esirgemeyen, bilgi ve birikimlerini aktaran Prof. Dr. Mustafa BULBA'ya öneri ve yönlendirmeleriyle bu çalışmanın oluşmasını sağladığı için teşekkürü borç bilirim.

Yüksek Lisans eğitimim boyunca göstermiş olduğu desteklerden ötürü Suna & İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi (AKMED)'ne ayrıca çok teşekkür ederim.

Bütün hayatım boyunca her konuda beni maddi ve manevi olarak destekleyen, özellikle eğitim söz konusu olduğunda hiçbir fedâkarlıktan kaçınmayan, Arkeoloji bilimini seçmem konusunda beni yönlendiren, her türlü zorlukta yanımda hissettiğim babam Yılmaz AKDUMAN, annem Yasemin AKDUMAN ve kardeşim Gizem AKDUMAN'a sonsuz minnetlerimi sunarım. Onların destek ve fedâkarlıkları olmadan bu çalışmanın gerçekleşmesi mümkün olmazdı.

Özellikle kaynakların toplanması ve Türkçe'ye çevrilmesi noktasında çok yardımcı olan, çalışmanın her kısmında yaşadığım stresi benimle birlikte paylaşarak desteklerini esirgemeyen İlgın TUĞCU'ya çok teşekkür ederim.

Son olarak müsaadelerinizle bu çalışmayı rahmetli dedem Mehmet KARABULUT'a adamak istiyorum.

Arda AKDUMAN
Antalya, 2021

GİRİŞ

Küçük Asya'nın güneybatı kısmında, Antalya ilinin de batı kısmında bulunan ve Teke Yarımadası olarak adlandırılan bölgeye antik dönemde Lykia denmekteydi. Etrafı dağlarla çevrili ve kara yoluyla ulaşımın zor olduğu bu bölge aynı zamanda uzun kıyıları ve önemli liman kentlerine sahiptir. Dolayısıyla bir yandan kendi içine kapanık bir görünüm sergilerken diğer yandan da kıta Yunanistan ve Mezopotamya arasında önemli bir kavşak durumundadır.

Kendilerine özgü dilleri ve kültürleri ile dikkat çeken Lykialıların Bronz Çağ Anadolu topluluğu olan Luvilerle ilişkili oldukları genel olarak kabul görmüş bir görüştür. Bölgede Lykia'ya ilişkin ilk maddi kalıntılar MÖ 7.yy.a kadar tarihlenirken, Lykia kültürüne ilişkin en kapsamlı veriler MÖ 5.yy.a tarihlenmektedir. Bu dönemde ele geçen veriler genellikle bölgenin Luvi kökenine ilişkinen, aynı zamanda Hellen kültürüne ilişkin bilgiler de görülmeye başlanmıştır. Yüz ölçümü olarak oldukça küçük olan bu bölge coğrafi konumu, önemli liman kentleri ve deniz gücü ile cazip bir konumdadır. Bu durum bölgenin Klasik Dönem boyunca birkaç defa el değiştirmesine sebep olmuştur. Bölge kısa bir dönem Attika-Delos deniz birliğine sembolik bir miktar vergi verdiği listede yer almış olsa da ağırlıklı Pers yönetimi altında bulunmuş ve bu durum İskender'in Fethi'ne kadar devam etmiştir.

Kültürel açıdan oldukça esnek denebilecek Pers egemenliği sırasında bölgede Luvi kaynaklı yerel kültürler büyük ölçüde korunurken Hellenistik Dönem'le birlikte kültürlerde ciddi değişiklikler görülmeye başlamıştır. Bu dönemde Hellen kültür etkisinde hızlı bir artış görünmekle birlikte, farklı kültürlere daha açık bir hale gelmiş ve kısmen korunan kültürlerle birlikte karmaşık ve zengin bir inanç sistemine sahip olmalarını sağlamıştır.

Bu çalışmanın amacı bölgede tapınım görmüş tüm Tanrıları incelemek veya kültürlerin tam kapsamlı görünümü sunmak değildir. Buradaki amaç güçlü bir yerel kültüre sahip Lykialıların Klasik Dönem'den, Roma İmparatorluk Dönemi'nin sonuna kadar sürekli olarak farklı kültürlere maruz kalması sonucunda kültürlerin uğradığı değişimlerle birlikte birkaç kültür ile kanıtlanan sürekliliğin genel bir portresini çizmektir. Dolayısıyla Klasik Dönem'de tapınım gören tanrılar çalışmanın odak noktasını oluşturmaktadır.

Çalışmanın kapsamını belirlerken Bryce tarafından yazılan "The Lycians" adlı kitabın "Gods and Oracles" bölümünde yapmış olduğu ve genel olarak kabul gören sınıflandırma temel alınmıştır¹. Bryce tarafından önerilen bu sınıflandırma şu şekildedir:

Bronz Çağ Kökenli Tanrılar; Eni Mahanahi, Trqqas, Maliya, Teseti.

¹Bryce, 1986a: 174-175.

Bronz Çağ Kökenli Olması Muhtemel Tanrılar; Qeli, Trzzubi, Eliyana, On iki Tanrı, Kakasbos.

Hellen Kökenli Tanrılar; Leto, Athena, Artemis, Aphrodite, Apollon, Zeus.

Karya Kökenli Tanrılar; Khntawatehi- Khbidenhi, Arkazuma.

Diğer Olası Lykia Tanrıları; Natri, Hppnterus, Eheti, Ddewezi, (E)heledi, Khba, Tesmmi, Rmma, Ia.

Bu çalışma kapsamında incelenecek olan Tanrı ve Tanrıçalar ise yukarıda belirtilen bu sınıflandırma revize edilerek dört ana başlık altında incelenmiştir. Bu başlıklar Bronz Çağ Anadolu Kökenli Olup Hellen Tanrıları ile Özdeşleşen Tanrılar, Hellen Tanrıları, Karia Tanrıları ve Olası Bronz Çağ Anadolu'su Kökenini Koruyan Tanrılar şeklindedir. Belirtmemiz gerekir ki buradaki amacımız kesinlikle yeni bir sınıflandırma oluşturmak veya önermek değildir. Kabul gören bir örneği kendi çalışmamızın amacına uygun bir şekilde vererek işlemektir. Belirtilmesi gereken bir diğer nokta ise “Hellen Tanrıları” üzerinedir. Burada bahsi geçen tanrıların bazıları gerçekten Hellen Tanrılarıyken bazıları bir şekilde Hellen pantheonuna dışardan girmiş, ancak zamanla Hellen mitolojisi ve görüşü ile özdeşleşmiş olabilmektedir. Örneğin, Athena'nın Hellen tanrıçası olduğu ve Aphrodite'nin Mezopotamya kaynaklı olduğu konusunda çok az şüphe vardır.

Bronz Çağ Anadolu Kökenli Olup Hellen Tanrıları ile Özdeşleşen Tanrılar bölümü içerisinde Trqqas ile Zeus, Eni Mahanahi ile Leto, Maliya ile Athena özdeşleşmeleri işlenmektedir. Hellen Tanrıları bölümünde Apollon, Artemis ve Aphrodite kültleri ve Karia Tanrıları bölümünde Basileus Kaunios ile Arkasimas kültlerine ilişkin veriler incelenmektedir. Son olarak Olası Bronz Çağ Anadolu'su Kökenini Koruyan Tanrılar bölümünde On iki Tanrı ve Kakasbos kültleri incelenmektedir.

Her bir kült incelenirken, bu kültlere ait bugüne kadar ele geçmiş arkeolojik, epigrafik, numismatik veriler antik ve modern literatürden gelen veriler ve konuyla ilgili çalışan araştırmacıların konu hakkındaki yorum ve görüşleriyle birlikte yorumlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KÜLT NEDİR?

Sosyal bilimlerde bazı kavramlar kullanıldığı durumlara göre farklı anlamlara gelebilmektedir. Sosyal bilimlerde, özellikle din ve sanat dünyasında “kült” sözcüğü anlam çokluğu açısından dikkat çekmektedir. Kült, neredeyse her beşeri bilim dallarının konusu içerisine girmiştir. Yapılan araştırmalarda sıklıkla bahsedilen kült kavramına zaman, mekân ve inanç unsuru başta olmak üzere bağlam dikkate alınarak bakıldığında, kültürün yaşama ilişkin maddi, manevi ve sosyal işlevlerinin olduğu görülmektedir².

Hemen hemen her sosyal bilimci, içinde bulundukları kültürel yapıdan dolayı kültürü farklı şekilde yorumlamıştır. Bu sebeple kültürün hangi bağlamda açıklandığını bilmek oldukça önemlidir. Kullanıldığı bağlama göre farklı anlamlar kazanan kültürel ilişkin, kültürün Batı dillerindeki karşılığı esas alındığında ve teolojik bir bakış açısı temelinde “tapım, tapma veya ibadet” şeklinde yaygın bir tanımlama olduğu görülmektedir. Mitoloji alanındaki yapılan çalışmalara baktığımız zaman kültür, “tapım” ve “kutsama” ile ilişkilendirilmektedir. Bundandır ki kültür terimi, günümüze kadar “tapma” ve “ibadet” ile ilişkilendirilmiştir. İlişkilendirmelerin sonucunda kültür, “kutsal olana ve yüce olana tapma” anlamında kullanılmaktadır³.

Kültür terimi din çalışmalarında sıkça ele alınıp, araştırılmıştır. Dolayısıyla kültür konusunda yapılacak literatür taramasında ilk başvuru kaynakları din, dinler tarihi ve din sosyolojisi alanında olmaktadır⁴. Bu bağlamda dini kültürleri ele alan araştırmalarda yeni dinlerin ortaya çıkışlarını, kökenlerini ve bu dinlerin etkisi altına aldığı takipçilerini de nasıl etkiledikleri gibi konulara değinilmiştir. Dini bir grup olma özelliği gösteren kültürel katılım konusunu araştıran çalışmalarda, bu dinlere katılım sebeplerini psikolojik, sosyal ve maddi etkilere bağlayıp ilişkilendiren incelemelerde dikkat çekmektedir⁵.

Kültürlerin ortaya çıkmasında beş ana faktör bulunmaktadır. Bunlar: İnanç, korunma duygusu, korku, ihtiyaç ve benzer olanlarından farklılıklarıdır. Bu ana faktörlerden yola çıkarak kültürün insanın kendisini evrene zihinsel olarak değil de fiziki olarak teslim etmesini sağlayan bir araç olduğunu söylemek doğru olacaktır⁶.

² Yıldız-Altın, 2019: 1054.

³ Akyurt, 1998: 154.

⁴ Yıldız-Altın, 2019: 1054.

⁵ Collin, 1982.

⁶ Cassirer, 2016: 68.

Kültleri tanrısal düşünmenin insanın hayatına etki etmesine inanılan ve de ritüellerle çevrelenmiş dinsel kategoriler olarak düşünmek mümkündür. Ritüel kelimesinde ilk aklı gelen gizemli davranışlar, ilgi çekici mekânlar, inanç ve din gibi kavramlarla beraber olarak düşünülen tuhaf, ilginç eylemlerdir⁷. Arkeoloji literatüründe ise ritüel, inançlarla motive edilen ve sosyo-ekonomik alt yapıyla doğrudan ilişkisi kurulamayan davranışlar olarak tanımlanmaktadır. Bu tür tanımlama ve yaklaşımla işlevselliği anlaşılamayan buluntuların ritüeller ile ilişkili kullanıldığı ve bu buluntuların tipolojik çalışmalarında konusunu belirlediği belirtilmiştir. Vogt’a göre, “kült, geçmişin ürünlerini koruyan belli bir yapıdır”⁸. Bir toplumun geleneğini sürdürme işlevini yerine getiren bu yapının oluşumundaki işlevsel süreç kalıplaşma ve gelenekselleşme ile birlikte meydana gelmektedir. Bunun sonucunda da kültür olarak tanımlanan bu yapı kültürün nesnesi haline gelmektedir.

Kült sosyolojide ise, kullanım alanını genişletmiş ve farklı anlamlar kazanmıştır. Bu bağlamda kültürün mekân, zaman ve hatta toplumlara göre anlamı değişmiştir. Özellikle Batılı bilim adamları arasında kültürün sosyolojik ve daha özelde din sosyolojisi içindeki anlamı tartışılmıştır. Bu noktada Richardson’un kültür tartışmaları veya kültürün anlam alanının genişliği konusunda ortaya koyduğu tespit dikkate değerdir: “Bir toplumun bireysellik ve rasyonelliğe hâkim bir değeri varsa, o zaman kültürle ilişkili cevaplar bireysel-mistik, kolektivist-rasyonel veya kolektivist-mistik olabilmektedir”⁹. Bu cümleden bir sonuç çıkarmak gerekirse kültürün, yer aldığı bağlama göre anlamının farklılaştığını ve pozitif, negatif veya nötr bir anlam kazandığını söylemek mümkündür. Literatürde geçen kültür tanımları içerisinde de yaygın olarak “saygı duyma, kutsama, kendini bir şeye adama, yüceltme” anlamları karşımıza çıkmaktadır.

Görüldüğü gibi kültür kavramının kullanım alanları oldukça geniştir. Sonuç olarak kültür kavramının zaman geçtikçe kullanım alanlarının değişmesi ve anlam genişlemesine uğramış olduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte bazı araştırmacılara göre kültür deneyiminin incelenmesi, insan beyninin işleyişi hakkındaki teoriler için önemli çıkarımlara sahiptir¹⁰. Bu bağlamda gerek mitoloji gerek sosyoloji bağlamındaki kültür çalışmalarında bütüncül bir bakış açısının benimsenmesi kaçınılmaz olmalıdır.

Sonuç olarak, sosyal bilimlerde yapılan araştırmalardaki kültürün bilinen ilk kullanımlarında “ibadet” ve “tapma, tapım” karşılıkları verilmiştir. Daha sonraki zamanlarda terim, seküler bir içerik kazanmış ve kültür için “dinî olmayan bir kişiye, düşünceye veya

⁷ Atakuman, 2019: 1.

⁸ Vogt, 1951: 168.

⁹ Richardson, 1993: 349.

¹⁰ Collin, 1982.

herhangi bir şeye bağıllık” anlamları getirilmiştir. Günümüze gelindiğinde ise kültün dini ve din-dışı anlamlarıyla kullanılmaya devam ettiğini söylemek mümkündür.

Araştırmacılar tarafından kültlerin araştırılması aynı zamanda kültür kimliklerinin de araştırılması aralarındaki ayrımın ve benzerliklerinin de saptanması demektir. Kültür tanımını da oluşturan insanların eylemleri sonucunda ortaya çıkan, gelişen ve üretilen semboller dizisi kültün birer parçasıdır. Çünkü bu üretilen semboller dizisinin en ilkel halini kültlerde bulmaktayız¹¹.

¹¹ Yıldız-Altın, 2019: 1065.

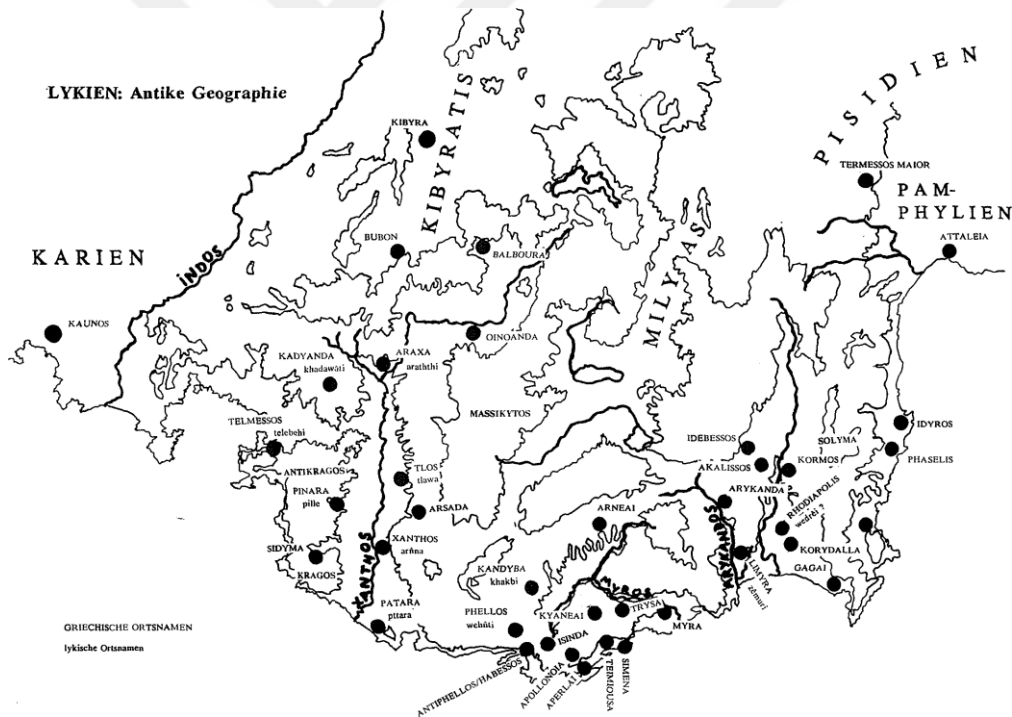
İKİNCİ BÖLÜM

LİKYA BÖLGESİ

2.1. Antik Dönem’de Lykia Bölgesi

2.1.1. Lykia Bölgesi’nin Coğrafi Sınırları ve Özellikleri

Günümüzde Anadolu’nun güneybatı kısmında yer alan ve Teke Yarımadası olarak adlandırılan bölge antik dönem içerisinde “Lykia Bölgesi” olarak adlandırılmaktadır¹². Lykia bölgesinin doğu sınırını Pamphylia ve Pamphyliion Pelagos olarak bilinen Antalya Körfezi, batı sınırını Karia, kuzey sınırını Phrygia ve güney sınırını ise Akdeniz oluşturmaktadır¹³. Lykia’nın güney sınırını oluşturan Akdeniz, erken dönemlerden itibaren korunaklı limanlarının oluşu ile bölgenin deniz ticaretinin vazgeçilmez bir unsuru haline gelmiştir. Dolayısıyla Lykia konumu itibariyle önemli bir yer noktada yer almaktadır¹⁴.

Resim 2.1: Antik Dönemde Lykia

Kaynak: Kolb ve Kupke, 1992: 10.

Yukarıda bahsi geçen sınırlar bazı dönemlerde, özellikle de doğu ve batı sınırları, zaman zaman değişikliklere uğramıştır. Bu değişiklik bölgenin doğu sınırının kıyısında yer

¹² Sevin, 2019: 159.

¹³ Bryce, 1986a: 1.

¹⁴ Takmer, 2002a: 33.

alan Phaselis kentinin bazen Lykia bazen de Pamphylia'ya dâhil olması ile gerçekleşmiştir. Fakat Strabon Pamphylia ve Lykia arasındaki sınırı güney kısımda yer alan Khelidonia adı verilen ada kümesinin oluşturduğunu belirtmiştir¹⁵. Yapılan diğer araştırmaların sonucunda da belirtildiği üzere MÖ 167 yılında Rhodos yönetiminden kurtulmuş olan Lykia, kendi birliği içine Phaselis'i de dâhil etmiştir. Dolayısıyla Phaselis kentinin doğusunun Lykia bölgesinin sınırı olduğu açıklık kazanmıştır¹⁶.

Bölgenin Karia ile olan batı sınırını da net bir şekilde açıklamak oldukça zordur. Batıda yer alan Telmessos kentinin konumu itibariyle özel bir yerde olduğu ve birçok kez de Lykia'nın batı sınırının bu noktadan başlatıldığı anlaşılmaktadır¹⁷. Daha önce Lykia bölgesinden ayrı gibi görünen ve MÖ 5.yy.ın ortalarına ilişkin Attika-Delos Deniz Birliği'ne ait vergi kayıtlarında Lykialılardan farklı olduğu belirtilen bu kent, MÖ 4.yy.ın ortalarında Perikles tarafından bölgeye dâhil edilmiştir. Ancak MÖ 189'a gelindiğinde Pergamon Kralı II. Eumenes Telmessos'u Lykia bölgesinden ayırsa da ilerleyen zamanlarda bu krallığın son bulması itibariyle de yeniden geri alınmıştır¹⁸. Bölgede yaşanan siyasi gelişmeler sonucunda da batı sınırında değişiklikler meydana gelmiştir. MÖ 2.yy.da batı sınır Indos (Dalaman) çayına, Hristiyanlık Dönemi'nde ise Kaunos'a kadar genişlemiş görünmektedir¹⁹.

Harita 2.1: Lykia ve Karia Haritası

Kaynak: Bryce ve Zahle, 1986.

¹⁵ Strabon, XIV3.9: 667.

¹⁶ Bryce, 1986a: 206.

¹⁷ Sevin, 2019: 163.

¹⁸ Strabon, XIV3.4: 665.

¹⁹ Sevin, 2019: 163.

Bölgede değişikliklere uğramış olan batı ve doğu sınırlara ek olarak kuzey sınırında da bunlara benzer değişimler söz konusudur. Tarihçi Arionnos'un Anabasis adlı eserinde anlattığı gibi kuzeyde yer alan Milyas'ın önceden büyük Phrygia'ya dâhil olduğunu, daha sonradan Pers kralının emri ile Lykia vergi bölgesine katılmış olduğunu belirtmektedir²⁰. Fakat daha sonra Lykia bölgesinden yeniden ayrılmış olan Milyas yöresi ancak MÖ 84 yılında Romalı komutan Murena tarafından Lykia'ya bir kez daha bağlanmıştır²¹.

Lykia Bölgesi'nin ana hatlarına değiniyorken bölgenin fiziki coğrafya özelliklerinden bahsetmek de doğru olacaktır. Genel olarak bölge son derece dağlık ve parçalı bir yapıya sahiptir ve ayrıca Küçük Asya'nın en dağlık bölgelerinden biri olma özelliğini de taşımaktadır. Dağlık olmasının sonucunda da bölgede yerleşim azdır ve eşit olarak dağılmamıştır²². Doğa özellikleri göz önüne alındığında simetrik oluşu da dikkat çekmektedir. Dağların uzanışı ise kuzeydoğu-güneybatı şeklindedir. Ortalama yükseklikleri de 1000 metre civarındadır.

Resim 2.2: Küçük Asya'nın Bölgeleri

Kaynak: Bean, 1997: 23.

Doğudan batıya doğru gidildiğinde Akdağlar, Gölgedidağlar ve Beydağları Lykia'nın iç kısmına doğru uzanmakta ve bölgeyi kısımlara ayırmaktadır²³. Lykia'nın doğu ve batı

²⁰ Keen ve Hansen, 2005: 1138.

²¹ Sevin, 2019: 163.

²² Bean, 1997: 21.

²³ Efendioğlu, 2008: 2.

kısımlarına bakıldığı zaman verimli ovaların varlığı direk göze çarpmaktadır. Bahsi geçen bu ovalar Finike, Demre ve Eşen Çayı vadileridir. Bunlara ek olarak bölgenin kuzey tarafında yer alan Elmalı Ovası bu verimli ovalar arasında yerini almaktadır²⁴.

Bu zengin ovaları besleyen en önemli unsur bölgenin su sistemidir. Lykia su sistemi açısından oldukça zengindir. Genel olarak kuzey-güney yönünde akan ırmakların batıdan doğuya doğru sıralanışı şu şekildedir: Ksanthos (Eşen Çayı/Koca Çay), Myros (Demre Çayı), Arykandos (Aykın Çay-Beşgöz Çay), Limyros (Lamyros, Alakırçay) ve Aidesa (Akçay) dır²⁵.

Verimli ovalara sahip oluşu ile dikkat çeken Lykia, göl bakımından oldukça yoksuldur. Göl bakımından yoksul olan bölgede ilk olarak Strabon'un da belirttiği gibi Phaselis'teki gölcük bilinmektedir²⁶. Daha sonra Lykia'ya dâhil olan Kibyris veya Kabalis yöresindeki göllerden biri olarak sayılabilecek Karalitis örnek olarak verilebilmektedir²⁷.

2.1.2. Lykia Bölgesi'nin Kökeni ve Tarihi

Lykia (Λυκία) ve Lykialılar (Λυκίοι) karşımıza ilk kez Homeros'un İlyada destanında çıkmaktadır²⁸. Şair Homeros bu destanında Lykialı olarak bahsettiği Sarpedon ve diğer Lykialı komutanları adeta birer kahraman olarak anlatmaktadır.

Antik Yunanlar hakkında bilgileri aktaran Herodotos Lykialıların kökeninin Girit'ten geldiğini belirtmektedir²⁹. Lykialıların nereden geldiğini tarihsel olarak anlatmaya çalışan Herodotos'a göre Europe'nin oğulları Minos ve Sarpedon Girit Krallığı'nın gücü için mücadele etmiştir. Bu mücadele sonucunda Minos galip gelmiştir. Sonuç olarak Sarpedon yandaşları ile birlikte sürülmüş ve o zamanlar Solymos, sonradan da Milyas denilen topraklara yerleşmiştir. Sarpedon ve yandaşları bir süreliğine kendi isimleri olan Termilai'yi korusalarda, daha sonra antik Yunanlar tarafından Atina'dan kovulup gelen Pandion'un oğlu Lykos erkek kardeşi yüzünden sürgün edildikten sonra Lykialılar olarak anılmaya başlamıştır. Bryce'in da dile getirdiği gibi Likçe "Trĩmli" isminin, Hellence'ye "Termilai" olarak uyarlanmış olması açıktır³⁰. Trĩmli'nin Luvice'deki anlamı ise "dağ doruğu"dur³¹. Halk kendilerini Trĩmli olarak adlandırmış olsa da Hellenler onları "Lykoioi" olarak

²⁴ Takmer, 2002: 10.

²⁵ Sevin, 2019: 165.

²⁶ Strabon, XIV.3. 9: 247.

²⁷ Onur, 2002: 58.

²⁸ Homeros İlyada, IV, 192-208; V, 470-493; 674-698; VI, 70-80, 119-237; VIII, 170-175; XII, 343-360; XIII, 150; XV, 422-430, 483-487.

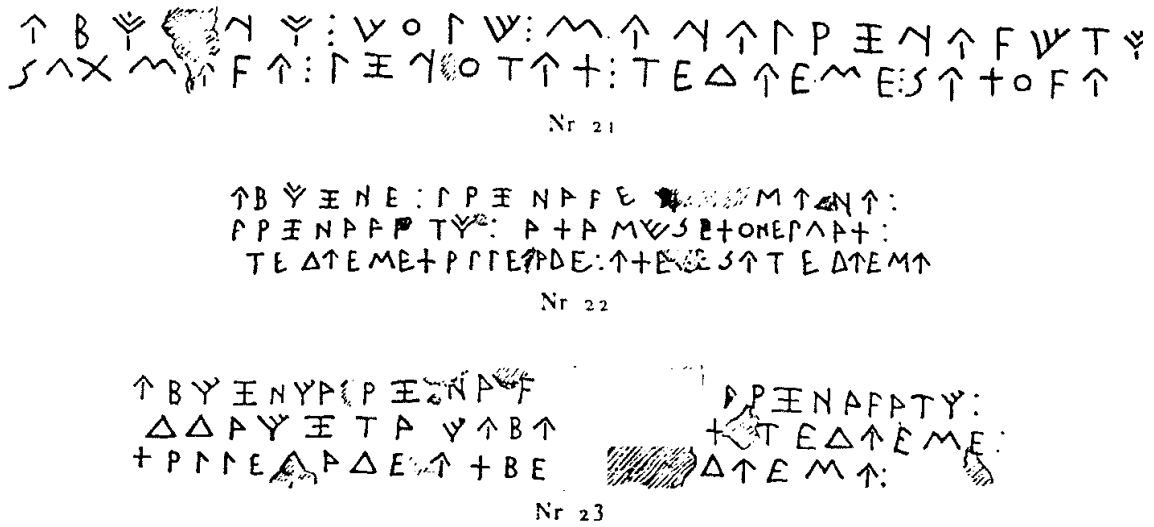
²⁹ Bean, 1997: 22.

³⁰ Bryce, 1986a: 22.

³¹ Çevik, 2012: 11.

adlandırmıştır. Herodot'un yaptığı bu anlatıma ek olarak Strabon ve Pausanias gibi antik yazarlar benzer şekilde Lykialıların Girit kökenli olduğunu aktarmıştır³².

Bahsi geçen diğer bir görüş ise Hitit metinlerinde karşımıza çıkmaktadır. MÖ 3. binyılın başlarından itibaren iskân görmüş olan Lykia bölgesinde MÖ 2. binyılın ortalarından başlayarak, Doğu Akdeniz kıyılarında korsanlıklarıyla dehşet saçan, Lukka, Lukku ya da Rwka adlarıyla bilinen bir halk yaşamaktaydı. Bu kıyılardaki korsanların Lykialıların ataları olduğu düşünülse de Lukka Bölgesi'nin Anadolu'nun batı kesimindeki pozisyonu tam olarak açık değildir. Modern araştırmacılar tarafından da aktarıldığı gibi buradaki halkın aynı coğrafya üzerinde yaşayarak kültürel bir birliktelik oluşturdıkları ancak politik açıdan hiçbir birlikteliğe sahip olmadıkları bilinmektedir³³. Yerleşim yerleri olarak Karia'nın batısındaki Miletos olabileceği düşünülse de Geç Bronz Çağı'ndaki karışıklıklar sebebiyle Lykia'ya göç etmiş oldukları düşünülmektedir³⁴. Lukkalıların Luvilerin önemli bir kolu olduğu düşüncesine ek olarak Lykia kültürü üzerinde de inanç ve dil konusunda da oldukça büyük bir etkisi bulunmaktadır.

Resim 2.3: Lykia Alfabesi

Kaynak: Kolb ve Kupke, 1992: 11.

MÖ 14.yy.ın ortalarına ait Hitit metinlerinde Lukka³⁵ halkının Şuppiluliuma'nın hâkimiyet döneminde zapt edildiğini ancak sıklıkla isyan çıkardıklarını ve halkın kontrol

³² Strabon, XII, 8, 5; Pausanias, VII, 3,7.

³³ Bryce, 1992: 130; Keen, 1998: 26.

³⁴ Bryce, 1992: 121-130.

³⁵ Bryce, 1986b: 10.

altında tutulması gerektiği aktarılmaktadır. Mısır kaynaklarına baktığımız zamanda aynı dönem içerisindeki bir grup deniz akıncısı arasında Lukki'den bahsedilmektedir³⁶.

Lykialıların kökenleri ne kadar ilgi çekiciyse tarihleri de bir o kadar ilgi çekicidir. Adlarını ilk kez MÖ 1400'lü yıllarda Lukkalı korsanlar olarak duyduğumuz Lykia halkı MÖ 1295'te Mısır ile yapılan Kadeş Savaşı'nda Hititler'in yandaşı olarak karşımıza çıkmaktadır³⁷. Katıldıkları bir diğer savaş olan Troia Savaşı'nda da Priamos'un yanında katılmış, MÖ 7.yy.ın ilk yarısına gelindiğinde ise kendilerine yerel bir krallık kurmuşlardır³⁸. Aynı tarihlerde gerçekleşen kolonizasyon hareketleri sonucunda kıyıda bulunan birkaç kent Rhodos tarafından ele geçirilmiştir. Özellikle kıyı bölgelere koloni kurulmasının asıl sebebi yerel halkın yabancı etkilere göstermiş olduğu güçtür³⁹. Herodotos'un⁴⁰ aktarımına göre, Lydia kralı Kroisos'un Kızılırmak'ın batısına kadar sürdürmüş olduğu sefer sırasında Lykia bu kapsam içerisinde yer almıyordu. MÖ 545-540 yılları arasında gerçekleşen savaş sonrasında Harpagos tarafından bölge Akhamenid egemenliği altına alınmıştır⁴¹.

MÖ 5.yy. ve kısmen de MÖ 4.yy. boyunca Lykialı prenslerin kendi adları ile sikke bastırabilecek hakları olduğu bilinmektedir. MÖ 480 yılında Kserkses'in Yunanistan'a düzenlemiş olduğu sefere katılmış olan Sikas oğlu Kybernikos'un soylu bir birey olduğu düşünülmektedir⁴². Hatta soylu olduğu düşünülen bu beyin aynı tarihlerde özgün adı ile – Kuprilli- sikke bastırmış olması onun bir prens ya da vasal kral olduğunu da açıkça göstermektedir⁴³.

Atinalılar Küçük Asya'nın batı kıyılarını da kendilerine bağlamak için Salamis ve Plataea mağlubiyetinin ardından, "Delos Birliği" olarak adlandırılan bir deniz kuvveti oluşturmuşlardır⁴⁴. MÖ 5.yy.ın ortalarına baktığımız zaman Lykialılar'ın Attika-Delos Deniz Birliği'ne olan bağlılığı kısa bir süre vergi ödemesinin ötesine gitmemiştir⁴⁵.

MÖ 362 yılında Perslere karşı gerçekleştirilen satrap ayaklanmasına Lykia halkının da katıldığı görülmektedir. Ayaklanmanın bastırılmasının hemen sonrasında Persler tarafından bölge halkı MÖ 4.yy.ın ortalarında Karia satrabı olan Maussolos'un yönetimine

³⁶ Bean, 1997: 22; Bryce, 1974: 397.

³⁷ Frei, 1990b: 6.

³⁸ Sevin, 2019: 160.

³⁹ Jones, 1971: 95.

⁴⁰ Herodotos, I: 28.

⁴¹ Bryce, 1990: 531; Ten Cate, 1961: 4.

⁴² Herodotos, VII: 98.

⁴³ Bean, 1997: 26.

⁴⁴ Bean, 1997: 26.

⁴⁵ Thukydides, II: 9. da Attika-Delos Deniz Birliği'nde Lykia'yı belirtmediği göze çarpmaktadır.

bırakılmışlardır⁴⁶. Fakat Mausolos'un Lykia bölgesinin sadece batı kısımlarını kontrol altında tuttuğu düşünülmektedir⁴⁷ (Lev.1.a.).

MÖ 334 yılından sonra Anadolu'ya gelen Büyük İskender, Perslerle karşılaştığı ilk mücadele sonucunda Anadolu sahillerini ve kentlerini kendi tarafına çekmeyi hedeflemiş ve yönünü batıya ve güney-batı Anadolu'ya çevirmiştir⁴⁸. Büyük İskender'in Lykia'ya gelmesinden sonra bölge halkının bağımsızlıklarını tamamen kaybettikleri görülmektedir. Bunun sonucunda bu tarihten itibaren bölgede sikke basımının gerçekleşmemiş olması oldukça dikkat çekicidir. Lykia'da basılan sikkeler İskender'e ait olan sikkelerdir⁴⁹.

Büyük İskender'in MÖ 323 yılındaki ölümünden sonra Lykia bölgesi sırasıyla komutanlarından Antigonos Monophthalmos, Ptolemaioslar⁵⁰ ve Lysimakhos'un eline geçmiştir. Bu el değiştirme MÖ 296 yılında Ptolemaioslar'ın bölgeyi tekrar ele geçirmesi ile sonuçlanmıştır. Bu süre boyunca Lykia bölgesi Hellen kültürünün etkisinin artmış olduğu görülmektedir⁵¹. MÖ 3.yy.a gelindiğinde ise Likçe tamamen ortadan kalkmış, yerini de Hellence'ye bırakmıştır.

Lykia bölgesinin kısa tarihini anlatırken Lykia Birliği'nden de bahsetmek doğru olacaktır. Lykia bir birlik kurarak, başta en büyükleri Ksanthos, Patara, Pinara, Olympos, Myra ve Tlos olan 23 kentin katıldığı bir meclis oluşturmuştur⁵². MÖ 167 yılında varlığını göstermiş olan bu meclisin, meclis anlayışının temellerini daha önceki dönemlerde atmış olduğu düşünülmektedir⁵³. Bu birlikteki büyük kentler üç, orta büyüklükteki kentler iki ve daha küçük olanlar ise bir oya sahiptir. Bu birliğin diğer önemli bir özelliği de memur atamalarında ve dış politikada da etkili bir şekilde görev almış olmasıdır⁵⁴.

MÖ 88 yılında Pontos kralı VI. Mithridates tarafından ele geçirilmiş olan Lykia, Pontos kralının Sulla karşısına almış olduğu yenilgi sonucu yeniden bağımsızlığına kavuşmuştur. Lykialılar'ın Romalıların yanında olmasının sonucunda bağımsızlıklarını kazanmasına ek olarak MÖ 84 yılından başlayarak, kuzeydeki Kibyra, Boubon, Balboursa ve Oinoanda'nın oluşturmuş olduğu dört kentin son üçünü de sınırlarına katmıştır⁵⁵. MÖ 43

⁴⁶ Bryce, 1983: 39.

⁴⁷ Bryce, 1989: 39.

⁴⁸ Akşit, 1967: 123.

⁴⁹ Akşit, 1967: 125.

⁵⁰ Frei, 1990b: 12.

⁵¹ Le Roy, 1990b: 204.

⁵² Strabon, 664-665.

⁵³ Bryce, 1986a: 101-102.

⁵⁴ Jones, 1971: 105.

⁵⁵ Strabon, XIII 4,17.

yılına gelindiğinde ise Lykia Birliği'nin varlığı devam etmiştir ve Roma İmparatoru Claudius tarafından Pamphylia ile birleştirilerek bir eyalet haline getirilmiştir⁵⁶.

2.1.3. Lykia Dinine Genel Bakış

Daha önce de bahsedildiği gibi kült terimi din çalışmalarında sıklıkla ele alınıp, araştırılmıştır. Dolayısıyla kült konusunda yapılacak literatür taramasında ilk başvuru kaynakları arasında din, dinler tarihi ve din sosyolojisi yer almaktadır. Dini kültürleri inceleyen Pavlos, kültürleri tamamen anlayabilmek için yeni dini oluşumları ve onların toplum üzerindeki etkilerinin incelenmesi gerektiğini iddia etmektedir⁵⁷. Bu bağlamda dini kültürleri ele alan araştırmalarda yeni dinlerin ortaya çıkışlarını, kökenlerini ve bu dinlerin etkisi altına aldığı takipçilerini de nasıl etkiledikleri gibi konulara değinilmiştir. Bu çalışmalarda öncelikli olarak ele alınan konulardan bazıları arasında dini takipçileri etkileme biçimlerinde kullanılan zihin kontrolü yöntemlerinin nasıl uygulandığı gelmektedir. Dini bir grup olma özelliği gösteren kültlere katılım konusunu araştıran çalışmalarda, bu dinlere katılım sebeplerini psikolojik, sosyal ve maddi etkilere bağlayıp ilişkilendiren incelemelerde dikkat çekmektedir⁵⁸.

Dini yaşam, Antik Çağ tarihinin en ilgi çekici konularından biridir. Genel olarak baktığımız zaman çok tanrılı bir yapıya sahiptir. Çeşitli geleneklerden ve farklı coğrafyaların şekillenmesi ile oluşan bu dini yapı kültürel birikimin en önemli parçalarından biridir. Lykia Bölgesi'de dini yapısının oluşturduğu çeşitlilikle oldukça dikkat çekmektedir.

Anadolu'nun güneybatı kesiminde yer alan Lykia Bölgesi'nin dini inanışlarını ele alan çalışmalar Klasik Dönem itibariyle başlatılmıştır. Lykia Bölgesi'nde insan varlığına dair keşfedilen ilk izler Karain, Çarkini ve Öküzini gibi mağaralarda karşımıza çıkmaktadır⁵⁹. Mağaralarda yapılan çalışmalar sonucunda Anadolu'daki erken insanlık tarihinin Alt Paleolitik Dönem'den Epipaleolitik Dönem'e kadar kapsandığını söylemek mümkündür. Ek olarak Girmeler⁶⁰, Tavabaşı Mağarası⁶¹, Çaltılar⁶² ve Karataş Sema Höyük⁶³ gibi yerleşimlerde de yapılan çalışmalar bölgenin Prehistoryası hakkında bilgi edinmemizi sağlamaktadır. Bahsi geçen bu yerleşimlerde yapılan incelemeler ve ele geçen veriler sonucunda elde edeceğimiz diğer bir sonuçta Lykia Bölgesi'nin inanç yapısının şekillenmiş olmasıdır.

⁵⁶ Sevin, 2019: 162.

⁵⁷ Pavlos, 1964: XV.

⁵⁸ Collin, 1982.

⁵⁹ Becks, 2016: 26.

⁶⁰ Becks-Polat, 2013: 167-183; Köktürk, 2000: 39-45; Korkut, 2013: 287-288.

⁶¹ Korkut, 2013: 287-288.

⁶² Momigliano, 2013: 178-184.

⁶³ Eslick, 1992; Warner, 1994.

Girmeler Mağarası'nda ele geçen mimari kalıntılar ve pişmiş toprak figürinler ışığında Lykia inanç sisteminin ilk verilerini söylemek doğru olacaktır. Ele geçen bulgular arasında Neolitik Dönem'e tarihlenen terazzo tabanlı yapılar oldukça önemlidir⁶⁴. Bir diğer Prehistorik dönem inanç yapısı örneği Tavabaşı Mağarası'nda karşımıza çıkmaktadır. Tavabaşı Mağarası kaya yüzeyi üzerinde bulunan duvar resimleri oldukça dikkat çekici özelliklere sahiptir. Duvar resminde yer alan figürün soyut ilahi bir varlık olduğu düşünülmektedir⁶⁵. Lykia Bölgesi'nde ele geçen Prehistorik örneklerden yola çıkarak, bu dönem içerisinde bölge halkının yaşamındaki kültürel ve sosyal değişim sürecinde dini inanışlarında bir yeri olduğunu söylemek mümkündür.

Lykia Bölgesi'nin inanç yapısına dair bilgi edinebileceğimiz diğer bir örnek MÖ 2. binde karşımıza çıkmaktadır. IV. Tuthaliya'nın yapmış olduğu Lukka seferinin anlatıldığı Yalburt yazıtında kralın Patar Dağı önünde adakların adandığı ve stellerin dikildiğinden söz edilmektedir⁶⁶. Patar Dağı'nın IV. Tuthaliya tarafından dinsel uygulamaların yapılması için seçilmesi Lykia Bölgesi'nde Bronz Çağ'dan itibaren bildiğimiz kutsal dağ ya da dağ tanrı inancının varlığını gözler önüne sermektedir⁶⁷. Bir diğer aktarım Hattuşa'dan ele geçen metinlerde karşımıza çıkmaktadır. Bu metinlerde bahsi geçen figürler tanrısal kimliklerle karşımıza çıkmaktadır⁶⁸. Ama bilinmelidir ki Lykia Bölgesi'nin dini yapısı hakkında verilen bu örnekleri arkeolojik verilerle kesinleştirmek olanaklı değildir.

Lykia Bölgesi'nin erken dönem inanç yapısına ait elde edebileceğimiz diğer bir arkeolojik veri Ksanthos'tan gelmektedir. Poligonal bir duvar üzerinde bulunan kabartmada betimlenen figürün sadece alt bölümü görünmektedir. Figürün normalden daha büyük ölçülerde bir insanı betimlemesi oldukça dikkat çekicidir. Kabartmadaki betimlenen figür uzun bir elbise giymekte ve sola doğru yönelmesi sonucunda bir ayağı çıkmış şekilde verilmiştir. Araştırmacıların kabartma ile ilgili yaptığı inceleme sonucunda betimlenen insan figürünün diz çöker şekilde verilmiş olduğu bilinmektedir. Figürün uzun giysisinin altında bir figürün daha olduğu tespit edilmiştir. Betimlenen bu diğer figürün diğer figüre göre daha küçük ölçülerde verilmiş olması oldukça dikkat çekicidir⁶⁹.

Ksanthos'ta ele geçen bu kabartmanın ikonografisine bakacak olursak büyük ölçülerde betimlenmiş figürün bir tanrıyı betimlemiş olması ve diğer figürü koruması altındaymış gibi kendine doğru kavrayarak tuttuğu, ayrıca koruması altında olan bir hükümdarı betimlemiş

⁶⁴ Takaoğlu vd. 2014: 114-116.

⁶⁵ Peschlow-Bindokat, 2006: 50-81; Peschlow-Bindokat, 2006: 42-88.

⁶⁶ Tekoğlu, 1994: 19.

⁶⁷ Kahraman-Çinar, 2012: 60-78.

⁶⁸ Brown, 2004: 244.

⁶⁹ Courtils, 2006: 33.

olduğunu söylemek mümkündür. MÖ 7.yy.a tarihlendirilen bu kabartma Hitit ve Geç Hitit ikonografisini bizlere sergilemektedir⁷⁰.

Bölgedeki kültlere ilişkin daha belirgin veriler sunan buluntular ise MÖ 5. ve MÖ 4. yy.a tarihlenen yazıtlardan gelmektedir. Bu yazıtlar genellikle Luvi kökenli yerel dilde yani Likçe olanlar, aralarında Likçe ve Hellençe olarak çift dilli olanlar ve hatta Aramice'nin de bulunduğu yazıtlar mevcuttur. Yaklaşık olarak 200 civarı ele geçmiş olan bu yazıtların büyük çoğunluğunu mezar yazıtları oluşturmaktadır; ancak bir kısım adak yazıtı ve kararname de bulunmaktadır⁷¹. Bu mezar yazıtları içerik olarak genellikle mezar sahibinin adı, mezar sahibi tarafından verilen ölü gömmeye ilişkin talimatlar, mezara gömülmesine izin verilen kişiler, bu kuralları ihlal noktasında cezalandırıcı nitelikte karşımıza çıkan Tanrıların isimleri ve bu durumda ödenecek cezalardan sorumlu kurum ve kişiler hakkında bilgiler vermesi noktasında oldukça önemlidir. Henüz tam anlamıyla çözülmemiş bir dil olan Likçe ile verilen bu bilgilerin tespiti noktasında önemli bir keşif olan buluntu ise 255 satırlık Likçe yazıtı ile birlikte bu dilde yazılmış en uzun yazıt olma özelliğini taşıyan Letoon üç dilli yazıtıdır. MÖ 4.yy.a tarihlenen, Letoon'da kurulacak iki kült için talimatlar barındıran ve o dönemde hâlihazırda tapınım gören Tanrılar hakkında bilgiler barındıran yazıt Likçe, Hellençe ve Aramice olarak üç dilde yazılmıştır⁷². Kısaca Hitit-Luvi kökenli olduğu tespit edilen kelimeler ile Likçe-Hellençe çift dilde yazılan yazıtlar ve Letoon üç dilli yazıtı vasıtasıyla Lykia kültürüne ilişkin bir takım veri ve kavramları yorumlamak mümkündür.

Buna göre en çok rastlanan kavramlardan birisi cinsiyetsiz bir dil olan Likçe'de tanrı ve tanrıça anlamları taşıyan ve Luvice “massanis” kelimesinden kaynaklı olduğu düşünülen “māhāi” kelimesidir⁷³. Ayrıca bazı yazıtlarda geçen “māhāi huwedri” teriminin ise tüm tanrılar, tanrılar meclisi ve birleşik tanrılar gibi anlamlara gelebileceği belirtilmiştir⁷⁴.

Laroche tarafından Letoon üç dilli yazıtı üzerinde yapılan bir çalışmaya göre, Luvi dilinde “kutsal” anlamına gelen “kummais” sıfatının bir devamı niteliğindeki Likçe “kuma” sıfatından türetilmiş birkaç terim olduğu belirtilmiştir⁷⁵. Buna göre yazıtın Hellençe bölümüyle karşılaştırılarak yapılan önerilere göre “kumaha” kelimesi “tapınaklar”, “kumaza” kelimesi “rahip”, “kumezei” kelimesi “kurban etmek, sunu yapmak”, “kumeziye” kelimesi ise “tapınak, sunu” anlamlarına gelmektedir⁷⁶.

⁷⁰ Courtils, 2006: 34.

⁷¹ Likçe yazıtlar hakkında genel bilgi için bkz.: Bryce, 1986a: 42-60.

⁷² Bryce, 1990-91: 146-147.

⁷³ Laroche, 1980: 1.

⁷⁴ Ten Cate, 1965: 94; Bryce, 1986a: 173; Efendioğlu, 2008: 10; Özdemir, 2016: 19.

⁷⁵ Laroche, 1980: 2.

⁷⁶ Laroche, 1980: 2.

Bahse değer bir diğer terim ise mezar sahibinin talimatlarının uygulanması ve aktarılmasıyla sorumlu bir kuruma karşılık geldiği düşünülen “miñti” kelimesidir⁷⁷. Mezar yazıtlarında sıkça geçen “miñti” anlaşıldığı üzere, mezar sahibinin talimatlarına istinaden mezara gömülecek kişileri denetleyen, kural ihlalleri ve mezar soygunculuğu durumlarda cezaları uygulayan bir topluluk kurumu veya konseyi şeklinde bir işleve sahip olduğu düşünülmektedir⁷⁸.

Yukarıda bahsi geçen Letoon üç dilli yazıtı dilbilimsel katkıları dışında asal niteliği olan bölgede kurulacak iki külte ilişkin verdiği bilgilerle de Lykia’nın Klasik Dönem içerisindeki kültlerine katkı sağlamaktadır. Lykia bölgesi MÖ 360 yılı civarında gerçekleşen Satrap Ayaklanması sonucunda, Maussolos’un yönetimindeki Karia satraplığına bırakılmıştır⁷⁹. Kararnamede geçen Xñtawati xbidêñni ve Arkazuma kültleri, olasılıkla ayaklanmanın sonucu olarak Lykialılara dayatılan yeni anlaşmanın bir parçasıdır⁸⁰.

Bölgede sikke basımı ise MÖ 6.yy.a bölgenin Pers egemenliği altında bulunduğu döneme kadar gitmektedir. İlk başlangıcından MÖ 360 yılına kadar giden bu dönem Dynastik Dönem olarak adlandırılmaktadır⁸¹. Hellen pantheonu tanrı ve tanrıçaları sikkelerde ilk olarak bu dönemde resmedilmeye başlanmıştır. Ancak Bryce tarafından da bildirildiği üzere bu daha çok sanatsal sebeplerle gerçekleşmiş bir durum gibi görünmektedir⁸².

Yukarıda değinildiği üzere birkaç farklı buluntu grubu vasıtasıyla Lykia’da kurulu kültü bulunan tanrılara ilişkin yorumlar yapılabilecekken en tutarlı kaynağı yerel dildeki yazıtlar sağlamaktadır. Buradan hareketle edinilen en temel bilgiler bu yazıtlarda adı geçen tanrı ve tanrıçaların isimlerine yönelik dilbilimsel araştırmalardan gelmektedir. Bunun dışında edinilen bilgiler ise genellikle ölü gömme kültürle, buna bağlı gelişmiş kurumlar ve kişilerle sınırlıdır.

Yerel kültürle ilgili verilere ulaşılmaya başlanan bu dönemde aynı zamanda sikkeler, kabartmalar ve yazıtlarda Hellen pantheonunun tanrıları da yavaş yavaş görülmeye başlamıştır. Özellikle çift dilli yazıtlar vasıtasıyla yerel Lykia tanrıları ile Hellen tanrılarının bir özdeşleşme içine girdiği tespit edilebilmektedir. MÖ 5. ve 4.yy. arasında gerçekleşen Hellen kültürünün Lykia’daki bu görünümüne ilişkin birkaç görüş bulunmaktadır. Bryce bu durumu Peloponnessos Savaşı’nın ikincil sonuçlarından biri olarak yorumlamaktadır⁸³. Ona

⁷⁷ Bryce, 1986a: 121.

⁷⁸ Bryce, 1986a: 121.

⁷⁹ Bryce, 1983: 39.

⁸⁰ Bryce, 1986a: 193.

⁸¹ Özüdoğru, 2002: 19.

⁸² Bryce, 1996: 44.

⁸³ Bryce, 1996: 44.

göre savaş sonrasında ciddi sayıda Yunan zanaatkâr ve sanatçı, Hellen kültürel etkilerine daha açık olan Lykia'ya mesleklerini icra etmek için gelmiş ve Lykia'nın yerli şahsiyetleri nezdinde kabul görmüş olabilmektedir. Coğrafi konumu ve mükemmel limanlarıyla Lykia, Doğu Akdeniz ve Kıta Yunanistan arasında düzenli ticari temaslar sağlaması, antik Yunan malları, gemileri ve yerleşimcileri için uygun görünmüş olabilir⁸⁴. Çok da tezat düşmeyen bir perspektiften Le Roy'un yaptığı öneriye göre, Hellen kültürünün yaygınlaşması Ksanthos Dynastları olan Gergis ve Erbbina gibi yöneticiler tarafından desteklenmiş bir unsurdur⁸⁵.

MÖ 5.yy.da Lykia üzerinde gelişmeye başlayan bu etkinin sonucunda Hellen karşılıklarıyla özdeşleşen bu yerel kültler, zamanla bu eşdeğerleri tarafından emilimi sonucunda ve hatta yerel bir öncülü olmayan Hellen tanrı ve tanrıçaları da Lykia kültürleri arasında yerini almıştır⁸⁶. Ancak bu durumu Lykialıların topyekûn bir Hellenleşme geçirdiği şeklinde tanımlamakta doğru olmayacaktır. Çünkü bu araştırmanın içerisinde de inceleyeceğimiz üzere Klasik Dönem'deki yerel yapısını Hristiyanlığın yaygınlaşmaya başladığı Roma İmparatorluk Dönemi'nin geç safhalarına kadar korumuş kültler bulunmakla birlikte muhtelif kültürlerde bazı yerel nitelikleri vurgulanan kültler ve hatta ilk başta Hellen kültürlerini etkilemiş olabileceği düşünülen kültler bulunmaktadır.

Tüm bu verilerin sonucunda, bölgenin dönemlere göre mevcut yönetimlerinden ve siyasi durumlardan kaynaklı olarak bazı tanrı ve tanrıçaların Lykia'da tapınım gördüğünü bilmekteyiz⁸⁷. Örnek verecek olursak Ptolemaios Döneminde Serapis, Rhodos etkisiyle Helios, Roma İmparatorluk Dönemi'nde batı Lykia'da görünmeye başlayan Dionysos ve yine bölge içerisinde kültüne ilk bu dönemde rastlanan Asklepios ile Hygieia kültürlerini sayabiliriz⁸⁸.

2.1.4. Lykia Bölgesinin Araştırma Tarihçesi

200 yılı aşkın süredir keşfedilen Lykia Bölgesi yapılan araştırmalar ve incelemeler sayesinde daha da anlaşılır olmuştur. Gerek yerel kimliği gerek kendine has özellikleriyle birlikte pek çok bilim insanını bölgeyi araştırmaya sevk etmiştir. Bilindiği üzere Lykia Bölgesi ile ilgili yapılan ilk çalışmalar bölgeyi tanıtmak amacıyla yapılmış yazınsal kaynaklar ile sınırlı kalmıştır. Elbette ki yayınlanan bu kaynaklardaki çizimler, resimler ve yapı

⁸⁴ Bryce, 1996: 44.

⁸⁵ Le Roy, 1990a: 40.

⁸⁶ Bryce, 1986a: 172; Keen, 1998: 193-194.

⁸⁷ Borchhardt-Bleibtreu, 2013: 53.

⁸⁸ Borchhardt-Bleibtreu, 2013: 53.

tanımlamaları ileride yapılacak olan çalışmalara oldukça katkı sağlamıştır⁸⁹. Zaman ilerledikçe, ilk seyyahlar ile birlikte başlayan bu yeni süreçte bu çalışmalara ek olarak ön raporlar ve bölgede yürütülen ilk bilimsel çalışmaların yayınları karşımıza çıkmaya başlamıştır.

Tez çalışması içerisinde bahsedilen Lykia Bölgesi'nin dini yapısı ile ilgi yapılan çalışmaların başında numismatik ve epigrafik kaynaklar gelmektedir. Tez konusunu gereği ön plana çıkan yayınlar arasında E. Kalinka tarafından 1901 yılında yazılan “*Tituli Lyciae Conscripti*” ve Kalinka'nın Lykia'nın Hellence yazıtlarını incelemiş olduğu “*Tituli Asia Minoris II*” adlı eseri ön plana çıkmaktadır. Yapılan bu çalışmalar sonrasında önemli bir diğer başka isim olan G. Neumann ele geçen yeni verilerle 1979 yılında “*Neufunde lykischer Inschriften seit 1901*” adlı çalışmasını yayınlamıştır. Yapılan çalışmalarda Likçe yazıtların ve çok dilli yazıtların değerlendirilmelerinin yapılması oldukça büyük önem taşımaktadır.

Lykia Bölgesi'nin numismatik bilgisini elde edebileceğimiz kaynaklar arasında SNG bantları, SNG Cop., SNG Nachtr, AULOCK ve SNG AULOCK dikkat çekmektedir.

Numismatik ve epigrafik çalışmaların ardından G. Neumann tarafından 1979 yılında yayımlanan “*Namen und Epiklesen lykischer Götter*” adlı makale Lykia Bölgesi yerel tanrıları hakkında bilgiler vermesi açısından oldukça önemlidir. Daha sonra T. R. Bryce tarafından 1986 yılında yayımlanan “*The Lycians in Literary and Epigraphic Sources*” adlı çalışma Lykia dini hakkında birçok ayrıntı vermektedir. Bryce'ın ardından A. G. Keen tarafından 1998 yılında yayımlanan “*Dynastic Lycia A Political History of the Lycians and their relations with foreign powers c. 545-362 BC.*” adlı çalışma Lykia dinine ilişkin bilgiler elde edebileceğimiz diğer önemli kaynaklar arasındadır.

Lykia Bölgesi kültürünü değerlendiren çalışmalar sonrasında Lykia dinine ilişkin direk bilgileri elde edebileceğimiz kaynaklardan bahsetmek doğru olacaktır. Bu çalışmalara ilk olarak C. Le Roy tarafından 1990 yılında yayımlanan “*Die Religion der Lykier*” adlı makaleyi verebiliriz. Diğer bir çalışma ise yine 1990 yılında P. Frei tarafından Roma Dönemi Lykia dini ile ilgili yayımlanan Roma Dönemi Lykia dini ile ilgili en kapsamlı çalışma “*Die Götterkulte Lykiens in der Kaiserzeit*” dir.

Hellenleşme öncesi ve sonrasındaki süreçte Lykia Bölgesi'ndeki Anadolu kökeni hakkında şüpheye düşülen tanrılar ile ilgili değerlendirmelerin yapıldığı R. Lebrun'un, “*Panthéons locaux de Lycie, Lycaonie et Cilicie aux deuxime et premier millénaires av. J.-C.*” Adlı makalesi kültler üzerindeki Hellen ve yerel gelenekleri tartışması açısından oldukça

⁸⁹ Fellows, 1840: Part 1-2.

önemlidir. Ayrıca bu tür bir çalışmaya örnek olarak E. Raimond'un "*La continuité de la tradition religieuse louvite dans la Lycie de l'Âge du Bronze à l'époque gréco-romaine*" adlı çalışması da verilebilmektedir.

Lykia Bölgesi'nin dini yapısı ve kültleri hakkında değerlendirme yapılan bu çalışmalar dışında J.Borchhardt - E. Bleibtreu tarafından yayımlanan "*Strukturen Lykischer Residenzstädte Im Vergleich zu Alteren Städten des Vorderen Orients*" başlıklı kitabın içerisinde "*Das Lykische Pantheon*" adlı makale bölgede tapınımı olduğu bilinen tanrılar hakkında bilgiler vermektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BRONZ ÇAĞ ANADOLU KÖKENLİ OLUP HELLEN TANRILARI İLE ÖZDEŞLEŞEN TANRILAR

3.1. Trqqas/Zeus

Bölgede ele geçen Klasik Dönem Likçe yazıtlarında geçen bir isim olan Trqqas'ın (bu isim Likçe A'da Trqqas ve Likçe B'de Trqqiz olarak geçmektedir) bir tanrı ismi olduğu tespit edilmiştir⁹⁰. Birçok araştırmacı tarafından da onaylandığı üzere Trqqas, MÖ 2. bin Anadolu kültür gruplarından Luvilerin fırtına tanrıları içerisinde en önemlisi olan, Luvi pantheonunun baş tanrısı Tarhunt'un Lykia içindeki devamıdır⁹¹. Laroche'un bildirdiği üzere Trqqas ismi, Hitit ve Luvi dillerindeki "Tarhunda" ile aynıdır ve "Tarkunt" veya "Trokont" olarak telaffuz edilen "Trqqñt" kökünden kaynaklanmaktadır⁹².

Laroche'a göre Tarhunt ismin kendisi ve Tarhu-, Tarhuna/i- varyantları, "fatih" anlamına gelen tarhu- sıfatından türetilmiş ve bu sıfatla "yapabilmek, üstesinden gelmek" anlamındaki "tarh" fiilinden gelmektedir. "Tarhu-" kelimesinin bir başka türevi olan "tarhuili" ise "galip-muzaffer", yani daha açık bir şekilde açıklamak gerekirse "zafer kazanmış olma vasfına sahip" anlamına gelmektedir⁹³. Hutter ise Tarhunt isminin Hititçe fiil kökü olarak belittiği tarhu- "fethetmek, yenmek" anlamında olabileceğini, yani "fatih" anlamı taşıdığını belirtmektedir. Ayrıca buradan hareketle Hatti Fırtına tanrısı "Taru" ile yakınlığını vurgulamaktadır⁹⁴.

Ne yazık ki Fırtına tanrısının Luvi pantheonundaki yerine ve vasıflarına ilişkin kısıtlı bilgiye sahibiz. Bunlardan önemli olanlardan biri Apollon'un Appaliunas ile bir bağlantısı olup olmayacağı doğrultusunda incelediğimiz bir Hitit metninden gelmektedir⁹⁵. Bu metin, Boğazköy'de bulunan, MÖ 13.yy.a tarihlenen Wilusa kralı Alaksandu ile Hitit kralı Muwatallis arasında imzalanmış bir anlaşma metnidir. Tanrıların tanık olarak çağrıldığı bölümde Wilusa tanrılarının ilk sırasında "Ordunun Fırtına Tanrısı" ibaresi geçmektedir. Bir dizi diğer tanrının geçtiği metinde Fırtına tanrısının ilk olarak geçmesi onun Wilusa'nın baş

⁹⁰ Neumann, 1979a: 261.

⁹¹ Laroche, 1958: 96-99; Ten Cate, 1965: 202; Neumann, 1979a: 261; Laroche, 1980: 3; Bryce, 1983: 5; Bryce, 1986a: 177; Lebrun, 1987: 243; Frei, 1990a: 1841, 1845-1846; Keen, 1998: 201; Borchhardt – Bleibtreu 2013: 63.

⁹² Laroche, 1980: 3; Keen, 1998: 201.

⁹³ Laroche, 1980: 3.

⁹⁴ Hutter, 2010: 200.

⁹⁵ bkz.: syf. 38-39.

tanrısı olmasından kaynaklanıyor olabileceği ileri sürülmüştür⁹⁶. Bunun haricinde II. Mursili döneminde bir metinde Arzava'nın ve III. Hattuşili döneminde ise Kuvaliya'nın Fırtına tanrısı geçmekte ve bunların baş tanrı konumunda olduğu düşünülmektedir⁹⁷.

Fırtına tanrısıyla ilgili bahsetmeye değer bir diğer olgu ise Hissashapa, Parsa ve Tarhuntassa'da kült merkezi bulunduğu tespit edilen ve yerel bir form olduğu düşünülen “pihaššašši” adındaki şimşegin Fırtına tanrısının varlığıdır. Luvice bir isim olan “parlama, şimşek” gibi anlamlara geldiği düşünülen “pihaš” kelimesinde türetildiği düşünülen tanrı II. Muvattalli'nin de kişisel tanrısı olarak belirlenmektedir⁹⁸. Tarhunt'la ilişkilendirilen bir başka olgu ise, şimşegin tanrısına koşut olabileceği düşünülen üzüm bağları ve tahılla olan ilgisidir. Tanrı, Orta Hitit döneminde ritüel ve festivallerle ilgili olarak başlayarak MÖ 8.yy.a ait Tabal bölgesinden ele geçen yazıtlara kadar, bu bağlamdaki muhtelif metinlerde geçmektedir, ki Anadolu düşüncesiyle şimşekleriyle yağmur ve bereket getiren bir Fırtına tanrısı olduğu durumunu ortaya çıkartmaktadır⁹⁹.

Tarhunt'a atfedilen en önemli özelliklerden biri de, Luviler tarafından ayırt edici bir özellik olarak görülen ve Hitit metinlerinde geçen “muwattalla/i-” yani “güçlü, kuvvetli” niteliğidir. Tarhunt bu ünvanını Hitit imparatorluğu sonrasında dahi yerel Luvi devletlerinde MÖ 10.yy.a kadar sürdürmüştür¹⁰⁰. Hutter bununla birlikte Hitit kaynaklarında geçen “yardımcı fırtına tanrısı” benzeri atıfları da hesaba katarak takipçilerine yardıma koştuğunu ve kötülere düşmanlık beslediğini, tanrının vasıfları arasında belirtmektedir ve bunun Luvi bağlamında da geçerli olduğunu savunmaktadır¹⁰¹. Bunlardan ikincisini aşağıda değineceğimiz üzere, Lykia'da cezalandırıcı nitelikteki “Trqqas” inancıyla da örtüşen bir vasıftır.

Luvi Fırtına tanrısını diğer Fırtına tanrılarından ayıran bir özelliğe sahip olduğu da düşünülmektedir. Buna göre bir Hint-Avrupa mirası olarak, özellikle Kapadokya ve Güneydoğu Anadolu inançları çerçevesinde atlar ile ilişkili birçok tanrıdan bahsedilmektedir. Arabası öküzler tarafından çekilen Hurri Fırtına tanrısına tezat bir şekilde Luvi Fırtına

⁹⁶ Beekes, 2003: 12-13.

⁹⁷ Hutter, 2010: 201.

⁹⁸ Yerel nitelikteki Luvi şimşek tanrıları ve pihaššašši'nin II. Muvattalli ile birlikte geçtiği metin için bkz.: Hutter, 2010: 202-203.

⁹⁹ Bu görüş Hutter tarafından öne sürülmüştür. Kendisi durumu şu sözler ile ifade etmektedir: “Fırtına tanrısının şimşegi aracılığıyla yağmur ve bereket getiren ve bu sayede üzüm bağlarının da koruyucusu olan Luvilerin en önemli tanrısı olduğunu düşünebiliriz” bkz.: Hutter, 2010: 203.

¹⁰⁰ Hutter, 2010: 201.

¹⁰¹ Hutter, 2010: 201.

tanrısının arabasının atlar tarafından çekildiği ve bu ilişkinin Arzava'dan ele geçmiş metinlerle de desteklendiği düşünülmektedir¹⁰².

Yukarıda değinildiği gibi Lykia'da "Trqqas" olarak görünen Luvi Fırtına tanrısı Tarhunt ile ilgili kısıtlı bilgiye sahip olsakta, tanrı pantheonundaki yeri, nitelikleri, sıfatları konusunda genel bir görüntü çizebilecek ve hiç değilse yorumlayabilmek noktasında bir grup veriye sahibiz. Öte yandan Trqqas ile ilgili edinebildiğimiz bilgiler daha da kısıtlıdır. Bu noktada tanrı ile ilgili en önemli veriyi Ksanthos yazıtlı dikmesinden edinmekteyiz¹⁰³. (Lev.2.a.) Yazıtın Likçe bölümlerinden birinde "ve o Trqqas'ın yerel kutsal alanlarına sunaklar kurdu" yazmaktadır. Hellence epigramında ise "o, bütün ölümlülerin Zeus'una, en çok zafer hatırasını dikti" şeklinde yazmaktadır¹⁰⁴. Görüldüğü üzere iki kısım birebir aynı değildir; ancak anlam bakımından birbirleriyle örtüşmektedir. Dolayısıyla Trqqas'ın Zeus ile özdeşleşmiş olduğu konusunda şüphe bulunmamaktadır. Ayrıca tanrının bölge içerisinde en azından birkaç tane kült alanının bulunduğu ve Ksanthos beyi tarafından çokça adak aldığını, yani önem arz eden bir konumda olduğunu da kanıtlamaktadır. Buradan hareketle Raimond Trqqas'ı Dynastların tanrısı olarak yorumlamaktadır¹⁰⁵. Başka bir yerde geçen "Trqqas se mahâi huwedri" yani "Tarhunt (Trqqas) ve tüm tanrılar" terimi tanrının, Klasik Dönem sonuna kadar Lykialıların en büyük tanrısı olarak düşünülmesine sebep olmuştur¹⁰⁶. Ancak hem Dynastların koruyucusu, hem de Lykialıların en büyük tanrısı görüşlerini destekleyecek yeterli kanıt bulunmamaktadır.

Ksanthos'taki verilere ek olarak Trqqas adı Tlos¹⁰⁷, Antiphellos¹⁰⁸, İside¹⁰⁹, Arneai¹¹⁰, Myra¹¹¹ gibi şehirlerde de ele geçen yazıtlarda bulunmaktadır. Bu yazıtlar genellikle ölü kültürüyle ilgilidir ve Trqqas mezar kurallarına karşı ihlal durumunda cezalandırıcı vasıfta görünmektedir¹¹². Bunlardan mezar yazıtı olduğu düşünülen Antiphellos örneğinde, tanrının adının Likçe B yalın hali olduğu düşünülen "Trqqiz" ve yönelim hali "Trqqñti" formunda üç kez anlaşılmaz bağlamlarda geçmektedir¹¹³. Tlos'ta ele geçen Likçe

¹⁰² Hutter, 2010: 201-202.

¹⁰³ TAM I, No. 44; Laroche, 1980: 3; Bryce, 1983: 5; Bryce, 1986a: 177; Keen, 1998: 201-202; Raimond, 2006: 651.

¹⁰⁴ TAM I, No. 44; b 62; c 30; Laroche, 1980: 3; Bryce, 1983: 5; Bryce, 1986a: 177; Keen, 1998: 201-202; Borchhardt-Bleibtreu, 2013: 63.

¹⁰⁵ Raimond, 2006: 649-650.

¹⁰⁶ TAM I, No. 88; 93; Laroche, 1980: 3; Borchhardt-Bleibtreu, 2013: 63.

¹⁰⁷ TAM I, No. 26.

¹⁰⁸ TAM I, No. 55.

¹⁰⁹ TAM I, No. 65.

¹¹⁰ TAM I, No. 83.

¹¹¹ TAM I, No. 88; 89.

¹¹² Tanrının isminin geçtiği tüm yazıtlar için bkz.: Frei, 1990a: 1840-1844.

¹¹³ TAM I, No. 55; Laroche, 1980: 3; Frei, 1990a: 1842.

bir örnekte ise tanrı, Maliya ve Qlahi Ebiyehi ile birlikte adak metni olabileceği düşünülen bir bağlamda geçmektedir. Burada Maliya ve Qlahi Ebiyehi ile ilgili kısım okunamazken, Trqqas onuruna üç ya da otuz sığırın yıllık olarak adanması söz konusudur¹¹⁴. Ayrıca daha sonraki dönemlerde tanrının isminden türetilen bir theophorik isim olan Trokondas olarak, kendi ismi Lykia yazıtlarında görünmediği süreçte dahi Lykia, Psidia, Lykaonia’da görünmektedir¹¹⁵.

Trqqas-Zeus denkleşmesindeki önemli bir dönüm noktası olarak Perikles’in Dynastlığı dönemi görünmektedir. Limyra’dan ele geçen bu yazıtta tam olarak “Kronos ve Rhea’nın oğlu, tanrıların en yücesi Zeus onuruna, Perikles, Lykialıların kralı, bu sunağı adamıştı” ifadeleri geçmektedir¹¹⁶. Hellence olarak ele geçen bu yazıt önemlidir; çünkü Roma Dönemi’nde Zeus’un Limyra kentinin baş tanrısı konumunda olduğu bilinmektedir ve kentten ele geçen elli civarı Likçe yazıtta “Trqqas” ifadesine rastlanmamaktadır¹¹⁷. Bir diğer önemli husus ise Perikles’in açıkça Lykia hükümdarı olarak Zeus’a adakta bulunmasıdır ki bu ifadeler Ksanthos yazıtlı dikmesindeki ifadelerle örtüşmektedir. Dolayısıyla bu durum Ksanthos merkezli hanedanlığa karşın, kendi döneminde atılmış politik bir adım olarak da değerlendirilebilmektedir.

Hellenistik Dönem ile birlikte, bölgedeki diğer Luvi kökenli tanrılar gibi, Trqqas’da yerini Ksanthos yazıtlı dikmesi sayesinde bildiğimiz, MÖ 5.yy.dan itibaren denkleştiği Zeus’a bırakmıştır. Hellenistik Dönem’de ve sonrasında Doğu Lykia, Psidia ve Lycaonia ele geçmiş Hellence yazıtlarda görünen Zeus Solymeus ise Houwink Ten Cate’in belirttiği üzere büyük olasılıkla özünde Anadolu Tarhunt’unu (Trqqas) barındırdığı düşünülmektedir¹¹⁸. Bunun haricinde Telmessos’da Zeus Soter ve Olympos, Limyra, Komba, Idebessos, Kormos kentlerinde Zeus Olympios kültünün yanı sıra Eleutherios, Helios, Helios Sarapis, Olympios, Genethlios gibi epithetlerle farklı kentlerde daha yerel niteliklerde Roma Dönemi sonuna kadar tapınım görmüştür¹¹⁹.

Trqqas/Zeus denkleşmesini inceleyebileceğimiz veriler çoğunlukla yukarıda değindiğimiz epigrafik kaynaklardan gelmektedir. Bunun haricinde bu tanrıyla ilgili çok fazla veri bulunmamaktadır. Yine de bahse değer birkaç numismatik buluntu bulunmaktadır(Lev.2.b.). Buna Klasik Dönem’de baş tanrı konumunda olduğu düşünülen, tanrı ilk Zeus Amon olarak sikkeler üzerinde Kuprlli’nin hanedanlığı altında görünmekte ve Xeriga’nın Dynastlığı sırasında da Zeus Ammon’un bulunduğu sikkeler basıldığı

¹¹⁴ Tlos’tan ele geçen yazıtlarla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz.: Özdemir, 2016: 117.

¹¹⁵ Laroche, 1980: 3; Bryce, 1986a: 177; Borchhardt-Bleibtreu, 2013: 64.

¹¹⁶ Keen, 1998: 161.

¹¹⁷ Frei, 1990a: 1846.

¹¹⁸ Ten Cate, 1965: 202; Bryce, 1986a: 177- 185; Keen, 1998: 201.

¹¹⁹ Frei, 1990a: 1846.

bilinmektedir¹²⁰. Bundan yola çıkarak Lykialıların MÖ 454 yılındaki Mısır seferine katıldığı çıkarılmakta ve bu sikkelerdeki ikonografik modelin Kyrene'den kaynaklandığı düşünülmektedir¹²¹. Bunun dışında bir de Mithrapata'nın Dynastik dönem sikkelerinden birinde Zeus/Trqqas imgesinde bir portrenin olduğu düşünülmekte ve daha sonra Dynastik dönem sikkelerinde tanımlanamamaktadır¹²².

Trqqas veya Zeus'a dair kabartma sanatında da pek fazla örnek bulunmamakla birlikte üzerine yorum yapmayı gerektirecek birkaç örnek bulunmaktadır. En göze çarpan betimleme ise Thebai'ye karşı yediler savaşının betimlendiği Trysa Heroonu'nun güney dış duvarı üzerinde ki perspektif azaltma ile resmedilen Zeus Hypsistos'un, Olympos Dağı'nda tahtına oturmuş vaziyette, attığı yıldırımlarla yerin yarılması sonucu yarıktan içeri süzülen kâhin Amphiaraios ve ekibini izlemekte olan halidir¹²³. Borchhardt-Bleibtreu hikâyedeki kâhin ile Zeus arasındaki diyalogla birlikte ikonografik olarak değerlendirirken: "Zeus, bir dağın tepesinde, kendine özgü, Lituus'a¹²⁴ benzer, bir asayla bir Hitit-Luvi hava tanrısı gibi görünür ve yine MÖ 2. binyıla işaret ediyor gibi görünmektedir" şeklinde ifade etmektedir¹²⁵. Dikkate değer bir diğer Zeus betimlemesi ise, Ptolemais yönetici kültünün bir parçası olarak MÖ 3. yy.dan itibaren bütün Lykia'ya yayılmış olan Kurtarıcı Zeus (Soter) kültüne ait Oinoanda rölyeflerindendir¹²⁶ (Lev.3.a., Lev.3.b.). Kentte Zeus Soter Kültünün bulunduğu geç Hellenistik Dönem'e ait bir adak yazıtından bilinmektedir. Bu kabartmalardaki betimlemelerin MS 1. ve 3.yy. arasına tarihlenen epikhorik karakterdeki Phrygia örneklerine ikonografik olarak benzeştiği düşünülmektedir¹²⁷. Bahsi geçen bu rölyef grubu, bugün Brüksel'de sergilenen kaynağı bilinmemekle birlikte Phrygia olduğu düşünülen bir Zeus kültünün kabartmasına benzer dini bir arka plandan kaynaklanıyor gibi görünmektedir. Buna göre Zeus, eşi, Helios ve Selene, hepsi büst olarak ve Hermes tam olarak gösterilen küçük bir figür olarak sağ elinde bir çanta ve solda caduceus tutar vaziyette betimlenirken Oinoanda bölgesine ait bir element olarak arka plana Dioskurlar eklenmiştir¹²⁸. Kibyatis'de Zeus'a ilişkin iki diğer örneği Dirmil'deki kanatlı şimşek demeti ve Atlıderede'deki bir kartal

¹²⁰ Borchhardt-Bleibtreu, 2013: 64.

¹²¹ Borchhardt-Bleibtreu, 2013: 64.

¹²² Borchhardt-Bleibtreu, 2013: 64; Çevik, 2015: 81.

¹²³ Borchhardt-Bleibtreu, 2013: 64.

¹²⁴ Hitit tasvirli eserlerde kral veya bir tanrısallıkla ilgili figürlerde bulunan asa verilen ad Lituus, eğri asa için bkz.: Coşkun, 2018: 9-26.

¹²⁵ Borchhardt-Bleibtreu, 2013: 64. Ayrıca Amphiaraios ve Zeus arasında geçen diyaloglara ilişkin değerlendirmeler için bkz.: Benndorf-Niemann, 1889: 192.

¹²⁶ Milner-Smith, 1994: 75.

¹²⁷ Milner-Smith, 1994: 75.

¹²⁸ Milner-Smith, 1994: 75.

kabartmalarıyla da onaylanmaktadır¹²⁹. Ayrıca Çevik'in bildirdiği üzere Hurma Vadisi'nde ele geçmiş bir açık hava tapınağına ait kaya kabartmasında yukarıda değindiğimiz Trysa örneği ile benzeşen tahtında oturur vaziyette betimlenmiş bir Zeus betimlemesi bulunmaktadır ve Zeus Solymeus etkisiyle yapılmış olduğu düşünülmektedir¹³⁰. Tlos'ta yapılan araştırmalar sonucunda da Trqqas ile ilgili yeni bulgular söz konusu olmuştur. Bu bulgular Tlos Bellerophon kaya mezarından ele geçmektedir. Daha önce yapılmış olan araştırmalarda kaya mezarının alınlığındaki gözden kaçan unsurlar Korkut tarafından yeniden keşfedilmiştir¹³¹. Söz konusu Bellerophon kaya mezarının yeniden yorumlanması sonucunda yeni bilgiler ele geçmektedir. Bu bilgilere göre Lykia bölgesinde ilk kez bir kaya mezarı üzerinde tanrısal bir figürün betimlenmiş olması oldukça önemlidir. Figür kaya mezarının üçgen alınlığının ortasındaki cepheden bir büst şeklinde ellerini yukarıya kaldırır şekilde betimlenmiştir. Figürün ellerinde iki farklı obje bulunmaktadır(Lev.4.a., Lev.4.b.). Korkut betimlenen bu tanrısal figürü Trqqas ile özdeşleştirmektedir¹³².

Trqqas ile ilgili değinilecek son bilgi ise, yerel bir unsur olarak Tlos'ta bulunan Kronos kültünün Trqqas'tan gelmiş olduğu düşüncesidir. Kentin Roma dönemi içerisindeki siyasi ve sosyal olaylarının sonucunda yeniden ortaya çıkmış olan kült erken dönem dinsel özellikler taşımaktadır¹³³. Tlos'un en önemli tanrısı olma özelliğini taşıyan Kronos, "ataların büyük tanrısı" veya "babadan kalan büyük tanrı" olarak tapınım görmüştür. Özdemir'e göre de kentteki Kronos varlığının özünde Trqqas yatmaktadır¹³⁴.

3.2. Eni Mahanahi/Eni Qlahi Ebiyehi/Leto

Klasik Dönem'e ait Lykia yazıtları incelendiğinde, dönemin en önemli yerel tanrıçalarından bir olarak "eni mahanahi" ve bir diğer adıyla da "eni qlahi ebiyehi" isimlerine rastlanmaktadır. Eni mahanahi "tanrıların anası" olarak çevrilirken eni qlahi ebiyehi "bu kutsal alanın anası" anlamına gelmektedir¹³⁵. Bu isim, MÖ 2. binyıl sonlarına tarihlenen Luvi tanrıçası "anniš maššanašši"nin, Likçe ve Lykia'ya aktarımı olarak değerlendirilmektedir¹³⁶.

¹²⁹ Çevik, 2015: 81.

¹³⁰ Çevik 2015, 81.

¹³¹ Korkut, 2015a: 92-93; Korkut, 2015b: 13-14-82,83. Res. 20-22.

¹³² Korkut, 2015a: 92-93.

¹³³ Özdemir, 2016: 119.

¹³⁴ Özdemir, 2016: 119.

¹³⁵ Bryce, 1983: 6; Bryce, 1986a: 175; Le Roy, 1990a: 40; Frezouls, 1993: 205-206; Lebrun, 1998b: 145; Borchhardt – Bleibtreu, 2013: 64.

¹³⁶ Laroche, 1958: 190; Laroche, 1980: 1-3.

Bu aktarım olasılıkla Lykia halkının en büyük nüfus bileşenlerinden biri olan Lukka halkı tarafından Bronz Çağ'ının sona ermesinin ardından gerçekleşmiştir¹³⁷.

Eni qlahi ebiyehi (bu kutsal alanın anası) ismi, MÖ 4.yy. civarına tarihlenen çift dilli Antiphellos¹³⁸ ve Letoon üç dilli yazıtında¹³⁹ yer almaktadır (Lev.5.a.). Eni qlahi ebiyehi bu yazıtların eski Hellence kısımlarında Leto'ya denk gelmektedir. Antiphellos örneğinde mezar kurallarını ihlal edenleri cezalandırması için çağrılmaktadır. Letoon üç dilli yazıtında ise, doğrudan kült kurallarını ihlal edenleri cezalandırmak için çağrılmaktadır. Ayrıca Letoon üç dilli yazıtı Leto, Artemis ve Apollon'un birlikte bahsedildiği ilk yazıt olma özelliğiyle dikkat çekicidir. Likçe ve eski Hellence bölümlerinde "Leto ve çocukları" olarak geçerken, Aramice kısımda Artemis ve Apollon (Hsatrapati) isimlendirilmiştir¹⁴⁰. Eni qlahi ebiyehi ismi altında Lykia şehirlerinde tanrıçanın görüldüğü yazıtlar; Tlos¹⁴¹, Antiphellos¹⁴², İsinda¹⁴³, Myra¹⁴⁴ ve özellikle Limyra¹⁴⁵, tanrıçanın tüm ülke içindeki önemini yansıtmaktadır¹⁴⁶.

Leto isminin kaynaklarda doğrudan Likçeleşmiş bir formu olduğu önerisi de yapılmıştır. Bununla ilgili iki olasılık bulunmaktadır. İlk örnekte Gusmani N 306. 4 ve N 309c. 4 yazıtlarından "Latai" kelimesinin Leto'ya karşılık geldiği belirtilmiştir¹⁴⁷. İkinci öneri ise Laroche tarafından gelmiştir; Ksanthos Yazıtlı Dikmesi'nde geçen Lethi¹⁴⁸ isminin Leto'ya bir atıf olduğunu belirtmiştir¹⁴⁹. Ancak bu önerileri desteleyecek bir kanıt henüz bulunmamaktadır. Öneriler arasında Likçe bir kelime olan Lada'nın (eş-hanım) bölgedeki Leto kültürüyle özdeşleşmiş olduğu da bilinmektedir. Ancak bugüne kadar Lada kelimesini Leto, eni mahanahi ve ya eni qlahi ebiyehi isimleriyle denkleştiren bir yazıt bulunmamıştır¹⁵⁰.

Ele geçen epigrafik buluntular içinde Leto'ya en erken referans, 1973 yılında Letoon'daki kazılardan ortaya çıkarılan ve Lykia hanedanı Erbbina tarafından yaptırıldığı bilinen heykel altlığından gelmektedir¹⁵¹. Dört yüzünde yazıtlar bulunan heykel altlığının A ve B yüzleri Hellenceyken, D ve C yüzleri Likçedir¹⁵². Altlığın A yüzündeki yazıt Pellanalı

¹³⁷ Bryce, 1986a: 176.

¹³⁸ TL 56; Bryce, 1986a:176.

¹³⁹ N 320; Bryce, 1986a: 176.

¹⁴⁰ Dupont-Sommer, 1974: 145.

¹⁴¹ TAM I, No. 26. 24.

¹⁴² TAM I, No. 56. 4.

¹⁴³ TAM I, No. 65. 24.

¹⁴⁴ TAM I, No. 94. 3.

¹⁴⁵ TAM I, No. 102. 3, No. 110. 5, No. 112. 6, No. 131. 3, No. 145. 4.

¹⁴⁶ Bryce, 1983: 6; Keen, 1998: 197; Özdemir, 2016: 135.

¹⁴⁷ Gusmani, 1963: 289; Neumann, 1979b: 25; Bryce, 1986a: 175-176.

¹⁴⁸ TL, 44 b: 61; Laroche, 1980: 3.

¹⁴⁹ Laroche, 1980: 3; Bryce, 1975: 175.

¹⁵⁰ Melchert, 1993: 37; Keen, 1998: 196.

¹⁵¹ Metzger, 1979: 22-26; Bryce, 1983: 9; Bryce, 1986a: 176; Keen, 1998: 195; Borchhardt-Bleibtreu, 2013: 64.

¹⁵² SEG, 39: 1414

Symmachos tarafından bestelenmiş zarif formundadır ve heykelin Erbbina tarafından Leto onuruna konulduğunu göstermektedir¹⁵³. Erbbina fetihlerinin ardından Upeni oğlu Xeriga'ya saygılarını sunmuş ve Pythialı Apollon'a verdiği destek ve tavsiyeler için teşekkür etmiştir¹⁵⁴. B yüzünde ise Erbbina, Leto'ya bir tapınak yaptırmasıyla ve burada bir kült kurulması için Thessialı bir rahibin Yunanistan'dan getirilmesiyle övünmektedir¹⁵⁵. Bryce bu verilerden yararlanarak Erbbina'nın başarılı bir döneminin olduğu değerlendirmesinde bulunmuş ve kariyerinin MÖ 375 yılında sona erdiğini belirterek belgenin yaklaşık olarak tarihlenmesi hususunda bir sınır belirtmiştir¹⁵⁶.

Eni mahanahi/eni qlahi ebijehi tarafından sürdürülen ana tanrıça kültünün hangi şartlar doğrultusunda Leto kültü ile birleşmiş olduğu belirsizliğini korumaktadır. Ancak Leto'nun Lykia'ya gelişinin açıklaması noktasında, Greko-Romen edebi geleneği etkisinde gelişen Lykia mitolojisinde, Letoon kentiyle ilintili bir biçimde sağlam yer verilmiştir¹⁵⁷. Bunlardan en ünlüleri Ovidius'un *Metamorphoses*'i ile aynı konuyu biraz daha farklı bir versiyonla aktaran MS 2.yy. yazarı Antoninus Liberalis'tir¹⁵⁸.

İki versiyonda da Leto, Delos (Asteria) adasında Artemis ve Apollon'u doğurduktan sonra Hera'nın gazabından kaçarken rotasını Lykia'ya çevirmiştir. Burada çocuklarını yıkayacak yer arayışına girmiştir. Ovidius'un versiyonunda bir yer betimlemesi bulunmaktadır: “Derin bir vadinin içinde yeşil bir orman açıklığının ortasında küçük bir göl” olarak betimlemiştir. Bu Letoon alçakta kalmış, bataklık karakteri ile örtüşmektedir. Ayrıca Ovidius'un, daha sonraki zamanlarda “gölün ortasında, kurbanların külleriyle karartılmış ve sazlıklarla çevrili Leto'ya adanmış eski bir sunak” yorumu, bölgenin kutsal doğasını oluşturan bir sunakla çevrili olacağını göstermektedir. Bununla birlikte Antoninus Liberalis'ten de Ksanthos nehrine yakın bir nokta bu alanın bulunduğu sonucu çıkartılabilmektedir. Bu noktadaki bölgede bulunan çobanlar, yeni gelen Leto'nun çocuklarını burada yıkamasına izin vermez ve Leto'yu kovalar. Antoninus Liberalis bu pınarın adının “Melite” olduğunu belirtmektedir. Neumann'a göre bu adlandırma Luvi kökenlidir ve bal anlamına gelmektedir¹⁵⁹. İki versiyonda da Leto ve çobanlar arasındaki çatışmanın gerçekleştiği bölgenin neredeyse kesinlikle tanrıçanın kutsal alanının bulunduğu bölgede olduğu

¹⁵³ Bousquet, 1975: 143-145; Bryce, 1983: 9; Bryce, 1986a: 176; Keen, 1998: 195; Raimond, 2006: 652

¹⁵⁴ Borchhardt-Bleibtreu, 2013: 64; Bryce, 1996: 46.

¹⁵⁵ Metzger, 1979: 24; Hansen, 1989: 281-282; Bryce, 1983: 9; Raimond, 2006: 652-653

¹⁵⁶ Bryce, 1983: 9.

¹⁵⁷ Bryce, 1983: 2; Bryce, 1986a: 176; Keen, 1998: 195.

¹⁵⁸ Ovidius *Metamorp.*, 6.313-381; Antoninus Liberalis *Metamorp.*, 35; Keen, 1998: 195.

¹⁵⁹ Neuman, 1961: 73-76; Bryce, 1983,

anlaşılmaktadır¹⁶⁰. Çocuklarını Ksanthos nehrinde yıkadıktan sonra geri dönen Leto, bu alanda kendisini kovalayan köylülerin, öküzlerini yıkadıklarını görür ve onları kurbağaya dönüştürür¹⁶¹.

Antoninus Liberalis kaynakları arasında Hellenistik Dönem'den 4.yy. yazarı Ksanthoslu Menacrates ve 3.yy. yazarı Kolophonlu Nicander'i göstermiştir. Dolayısıyla Leto kültünün Lykia'ya girişi bu tarihlerden önce olmalıdır¹⁶². Laroche, Leto kültünün Lykia pantheonuna girişi için yaptığı öneride Letoon'da hâli hazırda kutsal kaynakla ilişkili bir ilahi "Anne" kültü bulunduğunu, Leto'nun bu vasfı ile yerel tanrıyla özdeşleştiğini, çobanlarla Leto arasındaki çatışmanın aslında çobanlar ve davetsiz misafiri taşıyan din adamlarıyla girişilen kurgusal bir mücadeleyi simgelediğini ve ayrıca asıl mirasın su kaynakları ile ilintili kültün Leto kültü ile birlikte gelen Nympheler olduğunu belirtmiştir¹⁶³. Raimond bu yoruma yaptığı eklemelerde, davetsiz misafirler ile mücadeleye girenlerin yerel din adamları olduğunu ve yıkadıkları öküzlerin ise yine yerel tanrıçaya sunulacak adaklar olduğunu yorumlamıştır¹⁶⁴. Bir başka aktarım Bryce'in MS 6.yy. âlimi Stephanus Byzantinus'un yorumlamasında görülebilmektedir. Buna göre Steph. Byz. Hellenice olmayan kelime Syessa'yı açıklarken bu kelimenin Leto'ya sığınak sağlayan Syesse adında bir kadının Lykia'da bulunan barakasından geldiğini belirtmektedir¹⁶⁵. Buradaki sonuç yine, Leto'nun Lykia'da başlangıçta bir mülteci olarak görüldüğü ancak bu defa onun dostça karşılanmasıdır.

Leto kültünün merkezi olan Letoon bugün dahi kalıntıları gözlemlenen üç adet tapınağa ev sahipliği yapmaktadır. Bu tapınaklar sırasıyla, Leto, Artemis (Lev.6.a.) ve Apollon'a adanmış Hellenistik Dönem yapılarıdır (Lev.6.b.). Leto örneği araştırmacılar tarafından yaklaşık olarak 175-150 yılları arasına tarihlenmektedir ve Dor düzeninde yapılmışlardır¹⁶⁶. Bu bilgiler tapınağın son evresine aittir. Yukarıda bahsedildiği üzere MÖ 4. yy.da Erbbina'nın Leto'ya adadığı heykelin altlığındaki yazıtta Letoon'da Leto kültü için bir tapınak yaptırdığından bahsetmiştir ve Hellenistik Dönem'de yapılan bu örnek 4.yy.da yapılan tapınağın üzerine inşa edilmiştir. Tapınağın *cella* alanında yapılan kazılar, bir Lykia poligonal aparatında ortostatlardan oluşan, sadece temeli kalan daha eski bir şapelin varlığını ortaya koyduğu, bazı nadir kırıklar yerinde MÖ 4.yy.ın başından itibaren tarihlenmesine izin

¹⁶⁰ Ovid ve Antoninus Liberalis'e atıfta bulunarak değerlendirilen bu bilgiler Bryce'in "The Arrival of the Goddess in Lycia" adlı yayına dayanmaktadır. Detaylı bilgi için bkz: Bryce, 1983: 1-13.

¹⁶¹ Raimond, 2006: 652-653.

¹⁶² Bryce, 1986a: 176; Keen, 1998: 195.

¹⁶³ Laroche, 1980: 4.

¹⁶⁴ Raimond, 2006: 653.

¹⁶⁵ Steph. Byz. s.v. Syessa.

¹⁶⁶ Keen, 1998: 195.

verdiği belirtilmiştir¹⁶⁷. Ayrıca Letoon'da yürütülen kazı çalışmalarının sonucunda en erken MÖ 6.yy. ve olasılıkla MÖ 7.yy.a tarihlenebilecek bir yapının bir tapınak veya kült binası olduğu tespit edilmiştir¹⁶⁸.

Leto tapınaklarına bir örnekte Asarcık'ta bulunmuştur (Lev.7.a.). Halk arasında Halabaşı olarak bilinen Asarcık, Dumandağ'ın kuzeybatı yamacında yaklaşık 600 m yüksekliğinde yer almakta ve Ksanthos'a 8 km, Patara'ya da 17 km uzaklıkta yer almaktadır¹⁶⁹. Yerleşimin kayalık güney kenarındaki terasta diğer binalardan izole bir şekilde bulunan Asarcık tapınağı, önden ortadaki girişe kadar her iki taraftan uzanan enine bir duvarla kapatılan tek dikdörtgen bir odadan oluşmaktadır. Temeli oluşturan kayalık zemin üzerindeki blokların kötü durumda korunmasından da anlaşılacağı üzere, özellikle doğudaki duvarların görünümü kısmen orijinal konumuna karşılık gelmektedir. Tapınağın alçak temeli açıkça kaya kült alanıyla aynı seviyede olan bir kaya zemine oturmaktadır. Yerleşime doğru hafif bir şekilde inen kuzey ve batı yönleri, iri ve kabaca yontulmuş kireçtaşı bloklarından oluşan bir teras duvarı ile sınırlandırılmıştır. Alçak taş kaidenin üzerinde bulunan duvarların yarı ahşap olması muhtemel bir görüşü de sunmaktadır¹⁷⁰.

Asarcıkta bulunan Leto tapınağı, Ksanthos ve Avşar Tepe örneklerinde olduğu gibi üçlü tapınak modeline uymaktadır¹⁷¹. Bu tapınağın güneybatı köşesinde bulunan heykel kaidesinin (Lev.8.a.) Roma Dönemi'ne ait yazıtından tapınak ve kutsal alanın Leto'ya adanmış olduğu belirtilmiştir¹⁷². Tapınağı keşfeden Işık'a göre, burası açık hava kült eylemlerine hizmet eden bir tapınak binası ve ona doğrudan bağlı bir kaya meydanından oluşmaktadır (Lev.9.a.). Bu özellikleri ile Demir Çağ Anadolu geleneklerine atıfta bulunmuş ve Leto ile Friglerin kayada yaşayan dağların annesi "matarkubileya" bağlantısı önerisini vurgulanmıştır¹⁷³. Böylelikle Leto kültürünün yerliliği savunulmuştur¹⁷⁴.

Tanrıçanın bölge kültüründeki erken izlerden biri de Milyas bölgesinden yerel bir sanatçı tarafından üretilmiş bir eni mahanahi betimlemesidir¹⁷⁵. Tanrıça izleyici yönünde, tıknaz bir formda, ayak bileklerine kadar sarkan bir elbiseyle resmedilmiştir. Profile daha belirgin olan sevgi dolu bir gülümse ile betimlenen eser, hafifçe yükseltilmiş sol omzunda,

¹⁶⁷ Le Roy, 2003: 77-78.

¹⁶⁸ Metzger, 1979: 26-28; Bryce, 1983: 6; Bryce, 1996: 46; Keen, 1998: 195-196; Courtills, 2009: 65-66.

¹⁶⁹ Işık, 2010a: 83.

¹⁷⁰ Işık, 2010a: 91.

¹⁷¹ Çevik, 2015: 79. Avşar Tepe ile birlikte eklenen üçlü tapınak modeli tipi Lykia'da bilinenden daha da yaygın bir şekilde karşımıza çıkmaktadır.

¹⁷² Tekoğlu, 2010:110-112.

¹⁷³ Işık, 2010a: 101.

¹⁷⁴ Işık, 2010a: 115.

¹⁷⁵ Borchhardt-Bleibtreu, 2013: 65.

neşeli ve çıplak bir bebek şekilde yerleştirilmiş Apollon'u (Natri?) yine sol eliyle kontrol ederken, sağ elindeki örgülerle sade bir elbise ile işlenmiş olan Artemis'i (Ertemi) tutmaktadır. Bu eser MÖ 600 civarına tarihlenmektedir¹⁷⁶. Bir başka buluntu ise Letoon'dan ele geçen ve bugün Fethiye müzesinde sergilenen ise 96 cm yüksekliğinde, 43 cm genişliğinde kireçtaşı yarım gövdeli MÖ 6.yy.ın 3. çeyreğine tarihlenen tanrıların anası olarak tanımlanan bir heykelciktir¹⁷⁷ (Lev.9.b.). Bu eser sadece baş ve gövdeden oluşmaktadır. Geniş bir vücut ile iri yüz hatlarıyla betimlenmiştir¹⁷⁸. Anadolu'nun hemen her yerinden ele geçen ana tanrıça betimleri doğrultusunda incelenen eserin, eni mahanahi/eni qlahi ebijehi olabileceği önerilmiştir¹⁷⁹. Diğer bir başka örnek ise Limyra'da bulunmuş olan, iki eliyle göğüslerini tutar vaziyette, chimationlu olarak betimlenen ve yerel kutsal alanın annesine atıfta bulunduğu düşünülen tanrıça protomudur¹⁸⁰.

3.3. Maliya/Athena

Maliya, ismi Asur Ticaret Kolonileri zamanından beridir görünen, MÖ 2. binden itibaren Hititlerde tapınıldığı ispatlanan ve MÖ 4.yy.a kadar da Lykia yazıtlarında karşımıza çıkan, olasılıkla Luvi kökenli bir tanrıçadır.

Boğazköy metinlerinde Maliya-Maliyanni olarak geçen tanrıçanın isminin, Hititçe “mali-” kökünden geldiği ve Luvicede “onaylamak” fiiline karşılık geldiği düşünülmektedir¹⁸¹. “Malli-, Malla-” kökü ile oluşturulan, yer ve şahıs isimleri olduğu anlaşılan, en eski buluntuları Kültepe'den ele geçen Eski Asurca tabletler oluşturmaktadır. Buna göre Luvicede “kutsal” anlamına gelen “wašhaya” kelimesinden türetildiği düşünülen¹⁸², isim kökünün arkasına eklenen -washi, -washe ekleri ile oluşturulan “Kutsal Maliya” manasındaki şahıs isimlerinin, Kültepe metinlerinde sıklıkla kullanıldığı bildirilmektedir¹⁸³. Ayrıca Maliya adının yer isimlerine de yansımış olabileceği düşünülmektedir. Maliyaşa ve Maliluha adlarında şehir isimlerinin yanında, Kaşkalar'a düzenleneceği belirtilen metinden hareketle, Kuzey Anadolu bölgesinde Malimaliya adında bir dağ bulunduğu, “Maliya Irmağı” olarak da kült envanteri ve tanrı tasvirleri arasında geçtiği belirtilmektedir¹⁸⁴.

¹⁷⁶ Borchhardt-Bleibtreu, 2013: 65.

¹⁷⁷ Borchhardt-Bleibtreu, 2013: 65.

¹⁷⁸ Özdemir, 2016: 135.

¹⁷⁹ Işık, 2012: 213-220; Özdemir, 2016: 136.

¹⁸⁰ Specht, 1985: 597; Borchhardt-Bleibtreu, 2013: 65.

¹⁸¹ Kıymet, 2016: 318; dn. 2.

¹⁸² Luvicede “Kutsal” manasına gelen kelimeler ve bunların kullanılmış olduğu kapsamla ilgili olarak bkz.: Hutter, 2010: 227-228.

¹⁸³ “-washi ve -washe” ile oluşturulan şahıs isimleri ve bunların geçtiği kaynaklar için bkz.: Kıymet, 2016: 318.

¹⁸⁴ Kıymet, 2016: 318.

Maliya'nın bir tanrı olarak varlığı Eski Hitit Çağ'ına kadar gitmektedir. Bu dönemde Eski Asurca ve Hititçe metinler tanrıçayı Kültepe-Kaneş bağlantılı bir tanrı olarak vermektedir. İsim açıkça Hitit Bayram metinlerinde ve Eski Asurca Yeraltı tanrıları için yapılan bir festivale ait tablette, adak alan tanrılar arasında geçmektedir¹⁸⁵. Kıymet'in bildirdiğine göre, Kültepe metinlerinde geçen tanrıların Luvi, Hitit, Hatti gibi farklı kökenlerden geldiğini ve Eski Asurca tabletlerde geçen bu adlardan bazılarını daha sonra Hitit dönemi metinlerinde de görmek mümkündür. Hutter'a göre ise bu listelerde geçen tanrılardan teoforik nitelikte olanlar ile dağlar, nehirler, kaynaklar olarak adlandırılanlar Luvi düşüncesindeki kutsallıklarından ötürü Luvi kökenlidir¹⁸⁶. Maliya nehri de bir kadındır ve "Hanımefendi Maliya" olarak dağlar ve nehirlerle birlikte adak almaktadır¹⁸⁷.

Tanrıçanın özellikleri ve ritüelleri ile ilgili elimize geçen en önemli veriler Orta Hitit döneminden kalmadır. Buna göre tanrıçanın ismi, kraliyet ailesine ait bağlarının verimi ve ailenin esenliği için istekte bulunulan bir metinde Hava tanrısı Tarhunt, Güneş tanrıçası Tivad (?) ve başka bir takım tanrıyla birlikte, Maliya ismi de geçmektedir. Kurban listesinde adı geçen Maliya için "üzüm ve tahılın anası" denmekte ve tanrıçaya adak olarak uzun ekmek, şarap, keçi, koyun ve bir boğa sunulduğu belirtilmektedir¹⁸⁸. Tanrıçayı üzüm bağlarına bereket açısından ilişkilendiren tek örnek bu değildir. Ayrıca Kaplawiyalı Anna'ya ait bir ritüelde bir bağa bereket getiren fonksiyonda karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu sefer doğrudan kendisi değil refakatçileri olduğu düşünülen, Maliyanni tanrıçaları bereketi getirmeye çağırılmıştır¹⁸⁹. Takip eden süreçte Maliya Luvi toplumuyla ilgili de olabilecek bir takım tablette geçmektedir. Bunlar arasında Luvi olduğu düşünülen yer isimleri, Luvi tanrıları, çeşitli bayram, ritüel, büyü gibi konularla ilgili tabletlerde çeşitli bağlamlarda karşımıza çıkmaktadır¹⁹⁰. Bahsi geçen bayramların birinde Luvice bir satır geçmektedir. Luvilerin söz konusu dinlerinden bilgi edinebildiğimiz bu metinlerin bazılarında başka yerlerde karşımıza çıkmayan yerel tanrı ve tanrıçaları da içermektedir¹⁹¹. Maliya ismi Hitit sonrası dönemde de Lykia, Lidya, Karia, Mysia gibi Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde yer adı ve teoforik isim olarak yaşamaya devam etmiştir¹⁹².

MÖ 1. binde tanrıçaya ilişkin en önemli veriler Lykia'dan gelmektedir. Çünkü bölge içerisinde Maliya kültü devam etmektedir ve Athena ile bir denkleşmesi söz konusudur. Bu

¹⁸⁵ Kıymet, 2016: 319-320.

¹⁸⁶ Hutter, 2010: 200.

¹⁸⁷ Hutter, 2010: 209.

¹⁸⁸ Hutter, 2010: 209; Kıymet, 2016: 320.

¹⁸⁹ Hutter, 2010: 209; Kıymet, 2016: 320.

¹⁹⁰ Maliya'nın geçtiği muhtelif tabletler ve bunların içerikleri için bkz.: Kıymet, 2016: 321-323.

¹⁹¹ Hutter, 2013: 177; Kıymet, 2016: 321.

¹⁹² Kıymet, 2016: 318.

durumu en iyi şekilde kanıtlayan veri, Mısır'da Teli el Maskutha (Pithom)'da bulunan ve olasılıkla MÖ 4.yy.ın ilk yarısına tarihlenen gümüşten yapılmış bir çift başlı kantharos üzerindeki Likçe yazıt ve onunla alakalı bir sahnedir (Lev.10.a.). Paris hakemliğinin işlendiği sahnede Pedrita (Aphrodite), Alixssa[tra] (Paris) ve Mal[iya](Athena) şeklinde üç adet figür Likçe olarak belirtilmiştir¹⁹³. Bu eser Maliya-Athena özdeşleşmesine madde katması hususunda değerlidir.

Bununla birlikte odağımızı Ksanthos'a çevirebiliriz. Bu noktada belki de tanrıçaya ilişkin Lykia bölgesinden gelen en önemli veri olan Ksanthos Yazıtlı Dikmesi bulunmaktadır¹⁹⁴. Yazıt iki yüzünde A ve B olmak üzere; bir yüzü Likçe, bir yüzüde Hellence olarak yazılmıştır. Burada Ertemi, Basileus Kaunios, Maliya üçlüsünün onuruna bir kült olduğu anlaşılmıştır. Buradan hareketle bu tanrıların Ksanthos akropolünde bir temenos paylaştığı düşünülmektedir¹⁹⁵. Yazıtın Hellence kısmında Maliya yerine Athena bulunmaktadır¹⁹⁶. İlginç olan ise, burada Maliya'nın MÖ 2. binden bildiğimiz vasıflarına aykırı bir şekilde, Athena Ptoliporthos (şehirlerin yağmacısı) sıfatıyla geçmesi ve askeri başarılarında yardımcı olduğundan bahsediliyor oluşudur¹⁹⁷. Yine aynı yazıtın Likçe bölümünde "Patara, Maliya'nın şehri" şeklinde bir ifade olabileceği Keen tarafından belirtilmiştir¹⁹⁸. Ksanthos'tan gelen bir diğer eserde, Maliya-Athena'nın Amazonlarla savaşa girdiği tasviri betimleyen lahit kapağıdır¹⁹⁹.

Bölgedeki Maliya kültürüne ilişkin bir diğer veri ise tanrıçanın isminin "Maliya Wedrenni" olarak geçtiği Rhodiapolis'ten ele geçen iki adet Likçe yazıttan gelmektedir²⁰⁰. Araştırmacılar "Wedrenni" kelimesini "bölgesel", "kentsel" veya "ulusal" gibi anlamlar içerdiği şeklinde yorumlamaktadır²⁰¹. Bunun yanında "Wedri-" kelimesinin sadece Rhodiapolis ile alakalı olduğunu ve dolayısıyla bu şehirle sınırlı, yerel bir epithetten ibaret olduğu düşüncesi de bulunmaktadır²⁰². Ayrıca Athena Polias (şehirlerin koruyucusu) kültü Rhodiapolis şehrinde ele geçen yazıtlardan öğrenildiği üzere Hellenistik ve Roma

¹⁹³ Strong, 1964: 95-102; Bryce, 1986a: 178; Keen, 1998: 202; Raimond, 2006: 651; Borchhardt-Bleibtreu, 2013: 69; Kıymet, 2016: 324-325. Ayrıca yazıt N 307 olarak Neumann tarafından kaydedilmiştir bkz.: Neumann, 1979b.

¹⁹⁴ TAM I, No. 44.

¹⁹⁵ Bryce, 1983: 6; Bryce, 1986a: 177; Keen, 1998: 203.

¹⁹⁶ Bryce, 1986a: 177; Keen, 1998: 203; Özudoğru, 2008: 30- 138.

¹⁹⁷ TAM I, No. 44c, 26; Bryce, 1983: 6; Bryce, 1986a: 178; Keen, 1998: 203; Çevik, 2015: 83.

¹⁹⁸ TAM I, No. 44 a, 43; Keen, 1998: 203.

¹⁹⁹ Barnett, 1974: 901; Bryce, 1983: 6; Keen, 1998: 203.

²⁰⁰ TAM I, No. 149; No. 150; Hawkins, 197: 903; Bryce, 1986a: 177-178; Lebrun, 1987b: 243; Keen, 1998: 203; Raimond, 2006: 651.

²⁰¹ Frei, 1990a: 1779; Keen, 1998: 203.

²⁰² Bryce, 1986a: 173; Raimond, 2006: 651-652.

Dönemi'nde kutsanmaktadır²⁰³. Ek olarak Athena Polias kültü Phaselis'ten ele geçen MÖ 5.yy. civarına tarihlenen bir yazıtla da onaylanmıştır²⁰⁴. Phaselis'teki Athena Polias kültüne bir ekte, 2013 yılında akropole yakın bir lokasyondan ele geçmiş olan, MÖ 5.yy.a tarihlenen Dor lehçesinde yazılmış bir adak yazıtıdır²⁰⁵. Tüner-Önen ve Yılmaz tarafından çevrildiği üzere, Chrysias oğlu Euphanes Athena Polias'a adakta bulunmaktadır²⁰⁶. Athena'ya ilişkin en erken veriler Minos'ta, Knossos Sarayı'ndan ele geçmiş olan Linear B tabletlerden gelmekte ve "Atana Potnia" yani "Sarayın Efendisi" olarak geçmektedir²⁰⁷. Ayrıca Homeros'ta geçtiği üzere Zeus, kızı Athena'ya "Kentin Koruyucusu" olarak seslenmektedir²⁰⁸. Kıta Yunanistan ve Ege Adaları'nda yaygın bir şekilde görünen şehirlerle ilişkili "Polias" kültü için Keen: "Rhodiapolis ve Phaselis'in Rhodos kökenli olduğu düşünülmektedir; olmuş gibi görünen şey Athena Polias kültürünün, tahminen Rhodoslular tarafından getirildiği ve ardından Maliya ile birleştirilip bir Lykia isminin verildiğidir" görüşünü ileri sürmektedir²⁰⁹. Ardından bunun Lykia'nın Rhodos kolonisi olan bölgelerde sınırlı kaldığını belirtmektedir. Ancak yukarıda bahsedildiği üzere Ksanthos Yazıtlı Dikmesi'nde Maliya ile denkleşen Athena şehirlerle ilgili bağlamlarda verilmiştir. Bu doğrudan Maliya'nın şehirlerin koruyucusu gibi bir vasfı olduğu anlamına gelmese de bu denkleşmenin Lykia'nın doğusundan batısına doğru bir yol izlemiş olabileceğini düşündürebilmektedir. Sonuçta Athena Polias Roma Dönemi'nde dahi Phaselis kentinin baş tanrısı konumundayken Batı Lykia'da bir etkinliği söz konusu değildir²¹⁰.

Ksanthos ve Rhodiapolis örnekleri dışında da Maliya ismi Tlos²¹¹, Tyberissos²¹², Antiphellos²¹³ gibi kentlerden ele geçen yazıtlardan anlaşılaçağı üzere, Klasik Dönem içerisinde Lykia yazıtlarında belli bir sıklığa sahiptir. Bu yazıtlarda tanrıçanın genellikle öne çıkan vasfı, cezalandırıcı niteliğidir. Genelde mezar yazıtları olan bu yazıtlar mezarı yaptıranın ismini ve içine konulacak olarak kişileri belirtirken, Maliya burada kuralları ihlal edenleri cezalandırmakla sorumlu olarak caydırıcı konumda geçmektedir²¹⁴. Ayrıca Lykia'nın

²⁰³ TAM II, No. 924; 925; Keen, 1998: 203.

²⁰⁴ TAM II, No. 1184; 1200; Laroche, 1979b: 115; Bryce, 1986a: 178; Keen, 1998: 203.

²⁰⁵ Tüner Önen-Yılmaz, 2015: 121.

²⁰⁶ Tüner Önen-Yılmaz, 2015: 121.

²⁰⁷ Nilsson, 1950: 498-501; Tüner Önen-Yılmaz, 2015: 122; Özdemir, 2016: 159.

²⁰⁸ Homeros, İlyada, VI: 305.

²⁰⁹ Keen, 1998: 203.

²¹⁰ Akyürek -Şahin, 2016: 541.

²¹¹ TAM I, No. 26.

²¹² TAM I, No. 75; 76.

²¹³ TAM I, No. 80.

²¹⁴ Bryce, 1981: 84; Bryce, 1983: 6; Keen, 1998: 202-204. Ayrıca Maliya-Athena ismi geçen yazıtların içeriğiyle daha fazla bilgi için bkz.: Frei, 1990a: 1776-1781.

farklı kentlerinden ele geçen yazıtlarda Melinna, Malios, Maliades, Malia gibi Maliya'dan türetilmiş teoforik isimlerin bulunduğu bilinmektedir²¹⁵.

Athena ile ilgili önemli bir buluntu grubunu da sikkeler oluşturmaktadır (Lev.11.a.). Özellikle Klasik Dönem'e tarihlenen Dynast sikkelerinde tanrıçaya geniş bir şekilde yer verilmiştir. Bunlara örnek verecek olursak Zagaba'da (Avşar Tepe) ve Phellos'ta basılan, Attika miğferi ile yanaklardan dalgalanan saçları ile Athena başı resmedilmiş şablonun, Phidias'ın Athena Parthenos kült heykeline atıfta bulunduğu ve MÖ 412-400 yılına tarihlenen Syracuse tetradrachmileri modelinde olduğu düşünülmektedir²¹⁶. Patara ve Tlos'ta basıldığı düşünülen, Dynast II. Wekhssere'nin sikkelerinde Athena başı dörtte üç görünümünde resmedilmiştir²¹⁷. MÖ 5.yy.ın ortalarından itibaren Attika miğferli Athena/Maliya başı betimlemeleri Lykia'da birçok Dynast sikkelerinde yaygın olarak kullanılmıştır ve Patara'nın da kent sikkelerinin ön yüz tipini oluşturmaktadır. Ortak kanıya göre Lykia sikkeleri üzerinde karşımıza çıkan Athena başı betimlemeleri MÖ 480'den başlayarak MÖ 3.yy.a kadar Atina'nın ön yüz tipinden kopya edilmiş şekildedir²¹⁸. Sikkeler detaylı bir şekilde incelendiğinde Lykia'da karşımıza çıkan yerel özellikler göze çarpmaktadır. Dynast ve kent sikkeleri üzerinde betimlenen Athena başı örnekleri farklı yöne dönük bir şekilde verilirken Atina örneklerinde hep sağa dönük şekildedir. Patara'da ele geçen kent sikkelerine baktığımız zaman da Atina örneklerinde de olduğu gibi başın hep sağa dönük olması dikkat çekici unsurlardan biridir²¹⁹.

Bahsi geçen Patara sikkelerinin de dâhil olduğu IV. grup içerisinde Athena tipi örnekleri birçok Dynast tarafından ve Ksanthos, Tlos ve Patara gibi kentler tarafından da yaygın olarak kullanılmıştır. IV. grup içerisinde yer alan Athena başlı örnekler MÖ 440-430'lardan itibaren başlatılmaktadır²²⁰.

MÖ 385-370 yıllarında Arttumpara tarafından Side'de basılan Athena tipinde, ayakta duran sol tarafında mızrak ve yuvarlak kalkan tutan Athena Nikephoros betimlenmiş, arka yüzünde de Korinth miğferi ile Arttumpara'nın kendisi resmedilmiştir²²¹. Bu Athena başı daha sonra Perikles tarafından Zagaba ve Wedewie'de bastırılmıştır. Ön yüzde Perikles Hellen stratejist modelinde, Attika yerine Korinth miğferiyle, sakalsız ve miğferin altından yüze doğru inen lüle saçlarla betimlenmiştir. Arka kısımda ise bir aslan düşmekte olan bir

²¹⁵ Kıymet, 2016: 318.

²¹⁶ Morkholm, 1960: 92.

²¹⁷ Vismara, 1989: 255. Kat. 186.

²¹⁸ Bryce-Zahle, 1986: 117.

²¹⁹ Özüdoğru, 2002: 33.

²²⁰ Morkholm-Zahle, 1976: 75.

²²¹ Atlan, 1958: 89 ff., Taf 19; Zahle, 1990: Kat. 91.

boğaya saldırır biçimde resmedilmiştir²²². Bunlara ek olarak birçok gümüş stater Attika miğferli Athena başı Arkaik saç kıvrımlarıyla Lykia sikkelerinde bulunmaktadır. Bu tarz heykelimsi görüntüdeki, başında miğferi, mızrak ve kalkanyla bir kaya üzerinde oturur vaziyette ve sol elinde bir baykuş ile betimlenmiş sikkeler Ksanthos'ta Xeriga ve olasılıkla da Xerei tarafından bastırılmıştır²²³. Dynastlarla ilgili olan ve MÖ 425-360 yıllarına tarihlenen I. Grup olarak değerlendirilen bu sikkeler "Athena Grubu" şeklinde de adlandırılmaktadır²²⁴. Bu farklı biçimlerde resmedilen Athena başlı sikkeler, Atina'nın hegemonyasından çıkıp Pers İmparatorluğu'na döndüğü ve sikkelerde Pers başlıklarının belirlendiği süreçte dahi devam etmiş ve araştırmacılar bunu Atina yanlısı bir tutum olarak değerlendirmiştir²²⁵. Bu durumu, Lykialıların MÖ 5. ve 4.yy.da genellikle yaptığı gibi, kendi ulusal tanrılarını dönemin modası olarak Hellen tanrılarıyla betimlemeleri olarak gören araştırmacılar da bulunmaktadır²²⁶. Keen'e göre bunlar Athena kültürünü benimsemeden ziyade, bu türevlerin oluşturduğu kelime dağarcığıyla Hellen kökenli eserler ve Hellen dili epigrafisinde Lykia'nın Maliya kültürünü temsil etmektedir²²⁷.

Kısaca özetleyecek olursak Maliya-Athena denkliği bir bakıma Klasik Dönem Lykia'sının kült durumunun bir özeti gibidir. Sorun bu isimlerin geçmemesi, elimizde veri olmaması değil; olan verilerin tamamlayıcı bir nitelik taşımasıdır. Bu durumun sonucu olarak, konu üzerine üretilen fikirler araştırmacıların yargılarıyla kısıtlı kalmaktadır. Sonuç olarak Hititlerde iyi tespit edilebilen ve olasılıkla da Luvi kökenli olduğu belirtilen, "Bahçenin Maliyası", "üzüm ve tahılın anası", su kaynakları ve bereketle ilgili Anadolu tanrıçasının, Hellen düşüncesinde savaş, bekâret ve zekâ gibi özellikleriyle öne çıkan Athena ile hangi temel olgular sonucunda özdeşleştiği, eldeki epigrafik ve ikonografik verilere rağmen, bugün dahi çözülebilmemiş değildir. Çünkü Maliya'nın Lykia kültürlerinde, mezar kurallarını ihlal edenlere karşı cezalandırıcı niteliği dışında hangi vasıflarla bulunduğunu bilmemekteyiz. Dolayısıyla Athena özdeşliğini de açıklama noktasında problem yaşamaktayız. Ancak en azından bu noktada fikir üretilebilmektedir.

Araştırmacılar bu denkleşmeyi açıklamak için iki temel görüş sunmaktadır. Bunlardan ilki, yukarıda geçtiği üzere Maliya'nın kentlerle ilgili koruyucu bir konumu olduğu ve Athena'nın "Polias" epitheti doğrultusunda Lykia kültürleri arasında yer aldığı ve

²²² Morkholm 1960, 86 ff, 89, Fig. 8; Vismara 1989, 291, Kat. 218, l al. 28; Vismara 1989, Kat. 211, Tal. 25.

²²³ Morkholm-Zahle, 1976: 50, Kat. 26 - 28, 80 f., 86; Vismara, 1989: 288., Kat 166, Tal. 17.

²²⁴ Çevik, 2015: 84.

²²⁵ Keen, 1998: 202-203.

²²⁶ Morkholm-Zahle, 1976: 75-79; Keen, 1998: 203.

²²⁷ Keen, 1998: 203.

denkleştiiğidir²²⁸. Bir diğeri düşünce ise dönemin modası olarak ikonografik gereklilik çerçevesinde gerçekleşen bir sonuç olduğudur²²⁹.

²²⁸ Lebrun, 1987: 243; Raimond, 2006: 651-652.

²²⁹ Bryce, 1996: 44-45; Özdemir, 2015: 114.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HELLEN TANRILARI

4.1. Natri/Apollon

İlyada'nın ilk dizelerinde tanrı Apollon, "Leto ile Zeus'un oğlu", "güzel saçlı Leto'nun doğurduğu" olarak karşımıza çıkmaktadır²³⁰. Antik Yunan mitolojisinden bilindiği gibi baş tanrı Zeus ile titan kızı olan Leto'nun birleşmesinden doğmuştur tanrı Apollon ve kız kardeşi Artemis. Apollon'un doğumu adeta bir "kral tanrı"nın doğumu olarak sayılmaktadır ve ayrıca Homeros'un destanlarında da tanrı "anaks" efendi ve kral olarak nitelendirilmektedir²³¹.

On iki Olympos tanrısından biri olan Apollon antik dönemin en çok saygı ve tapınım gören tanrılarında biri olma özelliğiyle dikkat çekmektedir. Tanrı pek çok sıfatla anılmıştır. Bunlardan bazıları ışık, güzel sanatlar, okçu tanrı, ideal güzellik, sağlık, hastalık getiren, yasa koyucu tanrı olarak belirtilebilmektedir. Kız kardeşi Artemis ile paylaşmış olduğu okçuluk yeteneği tanrıya büyük bir üstünlük kazandırmıştır. Apollon ve Artemis'in okuyla ölmek adeta birden bire tatlı bir ölüme kavuşmak anlamına gelmektedir²³². Leto'dan doğmuş olan bu iki kardeş okçu tanrı olma özellikleri ile birçok efsanelerde karşımıza çıkmaktadır.

Bahsi geçen sıfatlar arasında bir tanesi özellikle dikkati çekmektedir. Ön bilicilik vasfı Apollon'u diğer tanrılardan ayrı bir noktaya koymamızı sağlamaktadır. Çünkü insanoğlunun en temel isteklerinden birini Apollon yerine getirmektedir.

Öte yandan Apollon'un kökeni, alakalı hemen hemen bütün bilim dallarının katılmış olduğu bir tartışmaya sebep olmaktadır ve olasılıkla bu tartışmalar yakın zamanda da dinmeyecektir. Bu tartışmaların nedeni Tanrı ile ilgili erken buluntuların bölük pörçük olması ve yeterli bilgiye erişemememizden kaynaklanmaktadır.

Tanrının köken sorununa iyi bir başlangıç noktası, tanrının isminin ve epithetlerinin etimolojik incelemesini yapan ve doğrudan ya da sıfatları üzerinden kendisine verilen vasıfların incelenmesi olacaktır. Bu doğrultuda iki ana tema olan Yunanistan ve Anadolu kökenlerine ek olarak daha doğuya giden köken iddiaları da bulunmaktadır.

Tanrının Yunanistan kökeni ile ilgili en büyük problemlerden biri isminin Linear B tabletlerde geçmemesidir²³³. Etimolojik yönden Apollon isminin kökeninin Yunanistan

²³⁰ Homeros, İlyada: I,9 ve 36.

²³¹ Erhat, 2003: 47.

²³² Erhat, 2003: 47.

²³³ Raimond, 2006: 653.

olduğu yönündeki tez arasında en öne çıkan isim olasılıkla Burkert'tir²³⁴. 1975 yılında yayımlanan makalesinde Apollon isminin kökenini Dor toplumlarından gelen ve toplanma/toplantı anlamına gelen “Apellai” kelimesi oluşturmaktadır²³⁵. Burada isminin kökeniyle ilgili ay ismi olarak Apellaios ve Apellai kurumunu irdelemektedir. Bu görüşe göre Apellaios ayı Dor-Kuzeybatı Yunanistan bağlantısıyla ortaya çıkmış ve yayılmıştır. Apellai ise Sparta kökenli bir toplantıdır. Delphi takviminde yılın ilk ayına denk gelen Apellaios ayında bir festivalin yani Apellai'nin yapıldığı bildirilmiştir²³⁶. Bu festivallerin Apollon kültü içerisinde önemli bir yer tutan yetişkinliğe geçiş festivalleri olduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla Apellai, Apellon olarak tanrı ismine dönüşmüştür. Bu isim Burkert'in şahıs isimleriyle birlikte yaptığı incelemeye göre zamanla “e” harfi içeren formlar zamanla “o” harfli formlara doğru bir dönüşüm geçirmiş ve Apollon adı bu sayede oluşmuştur²³⁷.

Tanrının kökeni ile ilgili bir diğer görüş ise Anadolulu olduğudur. Bu görüş, tanrıya Homeros'un İlyada'sında verilen yer referans gösterilerek U. von Wilamowitz-Möllendorf tarafından 1903 yılındaki yayınıyla getirilmiştir²³⁸. Buna göre antik Yunanlar geldiğinde Anadolu kıyılarında hali hazırda çoğunluğu ön bilicilik merkezleri olan Apollon'a adanmış kült merkezleri vardı ve tanrı onlarla birlikte ele geçirilmiştir. Apollon kültüyle erken dönemde yükselen Delos adası da dâhil olmak üzere, adalar Dorlar tarafından kademeli olarak işgal edilmiştir ve kült esasen Hellen öncesi bir döneme aittir şeklinde yorumlanmaktadır²³⁹.

Tanrının Anadolu kökenine atıfta bulunduğu düşünülen bir diğer kaynak MÖ 2. bin Anadolu'sundan gelmektedir. Boğazköy'den ele geçen bir Hitit metni Wilusa kralı Alaksandu ile Hitit kralı Muwatallis arasında imzalanan ve MÖ 13.yy.a tarihlenen bir antlaşma metnidir. Bu antlaşma metninde Wilusa ve Hitit tanrıları Alaksandu'ya metni dikte eden Muwatallis tarafından tanık olarak çağrılmaktadır. Burada ortaya çıkan sözcüğün yani “Appaliunas” kelimesinin bir tanrı ismi olabileceği düşünülmektedir²⁴⁰. Wilusa tanrılarının sıralandığı yerde Fırtına tanrısının hemen arkasında ve bir grup tanrının önünde yazılmış olması, olasılıkla önemli bir tanrı olduğunu düşündürmektedir²⁴¹. Bu noktadaki asıl problem bu tanrının Apollon olduğunu belirleyebilecek yeterli verinin olmaması ve “Appaliunas” sözcüğünden hemen önce bir boşluğun bulunmasıdır. Koçak'ın aktardığı üzere Appaliunas-Apollon

²³⁴ Burkert, 1975: 1-2; Beekes, 2003: 1; Koçak, 2016: 551; Özdemir, 2016: 28.

²³⁵ Burkert, 1975: 1-21.

²³⁶ Burkert, 1975: 8-10.

²³⁷ Burkert, 1975: 6; Beekes, 2003: 6.

²³⁸ Von Wilamowitz-Möllendorf, 1903: 575-586.

²³⁹ Von Wilamowitz-Möllendorf, 1903: 577.

²⁴⁰ Beekes, 2003: 12-13.

²⁴¹ Starke tarafından çevrilen metne ulaşmak için bkz.: Latacz, 2001: 138; Beekes, 2003: 13.

denklemini destekleyen bir dizi kanıt bulunmaktadır²⁴². Buna göre Appaliunas Luvi dilinde “tuzak kuran”, “pusu atan” anlamlarına gelen “Appaliya” kelimesinden türemiştir ve “avcı” anlamına gelebildiği de düşünülmektedir²⁴³. Bununla ilgili olarak birisinin Wiyanawanda (Oinanda) diğerinin ise Dala’dan (Tlos?) ele geçtiği belirtilen iki heykelciğin bulunduğu söylenmektedir. İlk örnekte Hitit metinlerinde betimlendiği dile getirilen eserde geyik üzerinde, ellerinin birinde yay, diğerinde ise bir kartal ve tavşan bulunan, başındaki miğferi ile ayakta durur vaziyette olduğu belirtilmiştir. İkincisinde ise mızrak ve kalkan tutan ve yine bir geyik üzerinde ayakta betimlenen bir eser söz konusudur. Bunlar savaş ganimeti olarak Hattuşa’ya getirilmiştir. Koçak avcı karakterdeki bu betimlemelerin “Appaliya” etimolojisine uyduğunu belirtmiş ve tanrının Lykia kökeni için önemli olabileceğini dile getirmektedir²⁴⁴.

Tanrının kökenini daha doğuya dayandıran araştırmalarda bulunmaktadır. Tanrının vasıfları göz önüne alındığında, kökeninin Mezopotamya olabileceğini de öneren bir kısım veriler bulunmaktadır. Bu önerilerden doğu-batı etkileşiminde arada bulunan noktasiyla Kıbrıs’tan gelmektedir. Beekes’e göre MÖ 12.yy.dan beri Yunanistan’da bulunan Zeus ve Poseidon ile birlikte Apollon’la da ilişkilendirilen ayakta, sağ elinde mızrak bulunduran figürler Mezopotamya mitolojisi Tanrısı Reşep ile ilintilidir. Fenike tanrısı olan Nergal ile özdeşleştiği belirtilen bu tanrı tıpkı onun gibi veba tanrısıdır²⁴⁵. Burada Akhalı’ların kampına oklarıyla veba götüren Apollon ile benzerlik görülebilmektedir²⁴⁶. Vasıfları vasıtasıyla Mezopotamya kökeni ihtimali dâhilinde değerlendirilen tanrılardan biri de Asur-Babil ışık tanrısı Samas’tır²⁴⁷. “Şehir ve ev kurucu” özellikleriyle bilinen ve aynı zamanda güneş tanrısı da olan Samas bu özellikleriyle Troya duvarlarını ören ve Delphi’de mimarlığını kanıtlayan Apollon’la benzeşmektedir. Ayrıca Apollon’da, Samas gibi yasa koyucudur²⁴⁸.

Apollon’un kökeninin Lykia olabileceğine ilişkin önermelerin sebeplerinden biri de edebi gelenektir. Bunların başında MÖ 8.yy.da yaşadığı tahmin edilen Homeros bulunmaktadır. Tanrılarında taraf olduğu Troya savaşını anlatan İlyada’da Apollon, Troya tarafını desteklemekte ve özellikle savaşa Troya tarafında katılmış olan Lykialılar ile yakından ilgili görünmektedir. Buna göre Apollon, Lykia lideri Sarpedon’un ikinci komutanı olan Glaukos’a tam savaş gücü vermesiyle de bilinmektedir²⁴⁹. Ayrıca Zeus tarafından savaş meydanında düşmüş olan Lykia lideri Sarpedon’un cansız bedenini kurtarmaya ve düzgün bir

²⁴² Koçak, 2016: 552-553.

²⁴³ Brown, 2004; Koçak, 2016: 552-553.

²⁴⁴ Koçak, 2016: 553.

²⁴⁵ Beekes, 2003: 18.

²⁴⁶ Homeros, İlyada; 1. 10.

²⁴⁷ Çevik, 2015: 77.

²⁴⁸ Borchhardt-Bleibtreu, 2013: 66.

²⁴⁹ Homeros, İlyada: XVI 527-532.

cenaze yapılabilmesi için vatani Lykia'ya göndermeye çağrılmaktadır²⁵⁰. Ayrıca başka bir birliğin lideri olan Pandaros'u koruma görevini de üstlenmiş gibi görünmektedir. Burada önemli bir noktada Pandaros'un okçu vasıfları ve bir yay ile teslim etmiş olan Apollon ile ilişkisidir²⁵¹. Homeros tarafından Apollon'a, Pandaros ile ilgili olan bölümlerin ikisinde "Lykegenes" sıfatı verilmiştir²⁵². Bu sıfat tartışmalara yol açmaktadır. Araştırmacılar üç farklı anlam arasında ayrışmaya düşmüştür. Bunlardan biri bu sıfatın "Lykia soylu-doğumlu" anlamı geldiğini ve dolayısıyla tanrının Anadolu kökenini savunan araştırmacılar arasında kabul gören olurken, daha çok Yunanistan kökenini kabul eden araştırmacılar tarafından savunulan "kurt soylu" ve "ışık soylu" anlamlarıdır²⁵³. Takip eden dönemlerde MÖ 5. ve 4. yy. yazarlarında Apollon'un Lykia bağlantısına vurgular bulunabilmektedir. Bacchylides ve Sophokles gibi yazarlar eserlerinde Apollon'un Lykia kökenine atıfta bulunmaktadırlar²⁵⁴. Apollon'un Delos'ta doğduğuna ilişkin efsanelerin kökeni de bu döneme denk gelmektedir²⁵⁵. Bunun yanında Herodotos Delos'ta Apollon tapınağında söylenen ilahilerin Lykialı Olenos tarafından bestelendiğini belirtmektedir²⁵⁶. Antoninus Liberalis'te Leto, yeni doğmuş ikizlerini Melite adında bir kaynaktan yıkamak istemiş ama köylüler tarafından uzaklaştırılınca kurtların da yol göstermesiyle Ksanthos nehrine gelmiş ve bu kutsal alanı Apollon'a adanmıştır. Öte yandan tanrının doğum yerini Lykia olarak veren ilk antik kaynak MS 4.yy. yazarı Quintus Smyrnaeus'tan gelmiştir²⁵⁷.

Bu noktada odağımızı bahsi geçen bölgeye yani Lykia'nın kendisine çevirip ne gibi buluntular olduğunu incelememiz gerekmektedir. Bu buluntuları MÖ 5. ve 4.yy. civarına tarihlenen ana dilde verilmiş epigrafik veriler oluşturmaktadır. Buradaki sorun dilin çözülememiş olmasıdır. Yani verileri çok dilli yazıtlar üzerinden incelememiz gerekmektedir. Yukarıda değindiğimiz edebi geleneğe tezat bir biçimde bölgeden ele geçen yazıtların hiç birinde doğrudan Apollon adına rastlanmamakla birlikte ilişkili olabileceği düşünülen bir takım veri bulunmaktadır²⁵⁸. Bunlar arasında ilk olarak inceleyeceğimiz veri MÖ 5.yy.dan

²⁵⁰ Homeros, İlyada: XVI 667-683.

²⁵¹ Homeros, İlyada: II 827, VI 101, 119.

²⁵² Homeros, İlyada: VI 101, 119.

²⁵³ Bryce, 1986a: 183; Keen, 1998:198-199; Bryce, 1990-91: 144-145.

²⁵⁴ Homeros sonrası dönemde Apollon'a eserlerinde Lykia ile ilgili sıfatlarla yer veren antik yazarlar için bkz.: Bryce, 1990-91: 145; Keen, 1998: 199.

²⁵⁵ Daha önce "Eni mahanahi-Leto" denklemini tartıştığımız bölümde Ovidus ve Antoninus Liberalis'in aktardığı Artemis ve Apollon'un doğum hikâyesinden bahsetmiştik. MÖ 4.yy.a yapılan atıf Ksanthos'lu Menakrates'in kaynaklar arasında geçmesinden kaynaklanmaktadır. bkz: 27-28.

²⁵⁶ Herodotos, IV, 85.

²⁵⁷ Quintus Smyrnaeus, XI, 21-24.

²⁵⁸ Bryce, 1986a: 182; Bryce, 1990-91: 146; Keen, 1998: 197; Koçak, 2016: 553.

olduğu düşünölen Karmylessos'tan bir mezar yazıtıdır²⁵⁹. İki dilli olan bu yazıtta Hellence kısmında verilen bir isim Apollonides, Likçe kısmında Pulenjda kelimesine denk gelmektedir²⁶⁰. Araştırmacılar bunun Hellence teophorik bir ismin Likçe çevirisi olduğu ve bu nedenle de bir Apollon kültüne atfedilemeyeceğı konusunda hem fikir gibi görünmektedir²⁶¹. MÖ 5.yy.ın sonlarına tarihlenen ve Erbbina ile ilişkilendirilen Ksanthos yazıtlı dikmesinin Likçe B yüzünde 33. ve 44. satırlarda “Natri” ismi geçmektedir²⁶². 44. satırda Natri ismi, önünde “Turakhssali” kelimesiyle birlikte değerlendirilmektedir²⁶³. Neumann buradan yola çıkarak “Turakhssali” ön adını, Pausanias²⁶⁴ tarafından Kyeneai'deki kehanet merkezi ile ilişkilendirilen Apollon Thyrxeus özdeşleştirmektedir. Bu denklem ile Kyeneai için yerli bir köken oluşturulmuş olmaktadır²⁶⁵. Akyürek-Şahin'in konu üzerindeki yorumuna göre Natri-Apollon denklemi ile adı Hellenleşen tanrının yerel sıfatıyla Roma Dönemi'nde yaşıyor olması bölge tanrılarının yerel karakteri açısından son derece önemlidir²⁶⁶.

Lykia'da Natri adında bir tanrı bulunduğu tezi ilk olarak, Lykia'nın Piksadoros yönetimi altındaki Karia satraplığına bağlandıktan sonra Basileus Kaunios ve Arkesimas için yeni bir költ kurulmasını salık veren üç dilde yazılmış (Hellence, Likçe, Aramice) Letoon trilinguel olarak literatüre geçmiş yazıtta (Lev.5.a.) Natrbbiyemi isminden kaynaklanmaktadır²⁶⁷. Hellence kısmının 3. ve 4. satırlarında geçen Apollodotos ismi Likçe kısmında 4. satırda geçen Natrbbiyemi ismine denk gelmektedir²⁶⁸. Bryce'a göre Hellence –dotos ekinin karşılığı olan –bbiyemi (-piyemi) eki –piye sıfatının geçmiş zaman halidir ve “vermek” anlamına gelmektedir; dolayısıyla birleşik ismin ilk kısmı olan Apollon'da Likçe Natr- ismiyle denkleşmektedir²⁶⁹. Bağlamı belirsiz birkaç yerde daha Natri'ye atıf yapılmış gibi görünmektedir²⁷⁰. Bu denklem araştırmacılar tarafından genel olarak kabul edilse dahi, Natri ismini doğrudan Apollon ile bir költ bağlamında özdeşleştiren bir veri henüz bulunamamıştır. Burada Keen tarafından yapılan öneri önem taşımaktadır. Keen'e göre natr-kelimesi Mısırcı tanrı anlamına gelen “ntr” sözcüğünden kaynaklanıyor olabilir ve MÖ 2. binden beri Lukkahların Mısır'la ilişki içerisinde olduğu da düşünölürse bu bir sürpriz

²⁵⁹ TAM I, No. 6.

²⁶⁰ Lebrun, 1987: 244; Bryce, 1986a: 82; Le Roy, 1990a: 41; Keen, 1998: 199; Raimond, 2006: 653.

²⁶¹ Bryce, 1986a: 182; Le Roy, 1990a: 41; Keen, 1998: 199.

²⁶² TAM I, No. 44.

²⁶³ Neumann, 1979a: 263.

²⁶⁴ Pausanias, VII: 21.13.

²⁶⁵ Neumann, 1979a: 263; Bryce, 1986a: 187; Le Roy, 1990a: 41.

²⁶⁶ Akyürek-Şahin, 2016: 538.

²⁶⁷ Bryce, 1986a: 187; Koçak, 2016: 553; Özdemir, 2016: 32.

²⁶⁸ Bryce, 1986a: 187; Lebrun, 1987: 244; Keen, 1998: 199.

²⁶⁹ Bryce, 1986a: 187.

²⁷⁰ Keen, 1998: 199.

olmayacaktır²⁷¹. Dolayısıyla Lykialılar Apollodotos'u "Theodotos" ismine karşılık gelecek şekilde çevirmiş olabilir önerisini yapmıştır²⁷². Ayrıca bu ismi taşıyan kişinin Piksadoros tarafından atanan yönetici olduğunu da belirtmiştir ki bu Natrbbijemi'nin bir Karia isminin çevirisi olabileceği sonucunu doğurmuştur²⁷³. Ayrıca benzeri bir açıklamanın Karia dilinde sıklıkla karşılaşılan "ntr" kelimesi için yapılması ihtimali güçlendirmektedir²⁷⁴.

Letoon üç dilli yazıtın bir önemli noktasıda ilk defa Leto-Artemis-Apollon'un birlikte verilmiş olmasıdır. Üçlü Nympe'lerle birlikte yazıtta geçen düzenlemelerin ihlali durumunda cezalandırıcı nitelikte geçmektedir²⁷⁵. Yazıtın Hellence ve Likçe kısımlarında "Leto/qlahi ebijehi ve çocukları" olarak geçerken Aramice kısımda Artemis kendi adıyla verilmiş, Apollon yerine Perslerdeki özdeşi Mithras'ın, bir ünvanı olan ve "iktidarın efendisi" anlamına gelen Hsatrapati ismi tercih edilmiştir²⁷⁶.

Epikhorik yazıtlarda doğrudan Apollon adının geçtiği tek yazıt ise Pythia Apollon'u ifadesinin bulunduğu Erbbina yazıtıdır²⁷⁷. Erbbina'nın, Leto'ya bir heykel adadığından bahsettiği yazıtta Dynast tavsiye için Delphi'yi seçmiştir. Bryce tarafından, "Erbbina'nın kendi bölgesinden uzakta bulunan Delphi'den tavsiye alması gerçeği bile kendi başına, Lykia'nın o dönem içinde Apollon'un kurduğu kehanet merkezlerinden birine ev sahibi olarak görülmediğinin bir göstergesi" şeklinde yorumlanmıştır²⁷⁸. Borchhardt ise, Lidya Kralları Alyattes ve Kroisos'un Arkaik Dönem'de Delphi kehanetlerine başvurması gibi, Klasik Dönem'de Erbbina'nın bu geleneği sürdürdüğü düşüncesindedir²⁷⁹. Ancak Bryce'ın düşüncesi çelişkilidir. Bu dönemde Lykia kehanet merkezleri Apollon'la ilişkili değilse de bu yerel tanrılar yerine Apollon'a güvenildiği ve tercih edildiği anlamına gelebilmektedir. Bu da Apollon inancının bölge kùltlerine etkisinin çoktan başlamış olabileceğini düşündürmektedir. Dolayısıyla Bryce'ın Apollon kùltünün Lykia'ya oldukça geç girdiği düşüncesiyle tezat bir durum ortaya koyar. Bu açıdan Borchhardt tarafında yapılan öneri daha olası görünmektedir.

Apollon'un bölgedeki varlığı ile ilgili bir diğer önemli unsurda tanrının ön bilicik vasfı ile tapınım görmesi ve bu doğrultuda ona atfedilen kehanet merkezleridir. Özellikle

²⁷¹ Keen, 1998: 199-200.

²⁷² Keen, 1998: 200.

²⁷³ Keen burada başka bir araştırmacının yaptığı öneriyi aktarmaktadır.bkz.: Keen, 1998: 200. dn. 56; Hornblower, 1982: 76.

²⁷⁴ Koçak, 2016: 554.

²⁷⁵ Bryce, 1986a: 185.

²⁷⁶ Dupont-Sommer, 1974: 146.

²⁷⁷ Daha önce "Eni mahanahi/ eni qlahi ebijehi-Leto" bölümünde bu yazıttan bahsetmiştik. bkz.: syf. 27-28.

²⁷⁸ Bryce, 1986a: 185; Bryce, 1990-91: 147.

²⁷⁹ Borchhardt-Bleibtreu, 2013: 67.

Hellenistik Dönem ve Roma Dönemi'nde yazılmış antik kaynaklardan Lykia bölgesinde birçok yerde kehanet merkezleri bulunmaktadır²⁸⁰.

Bu merkezlerin en ünlülerinden biri Myra yakınlarındaki Sura'da bulunan Apollon Surios kehanetidir. Polycharmos tarafından aktarıldığı belirtilen hikâyeye göre Apollon kutsal korusunun yanında, deniz kıyısında havuzlar oluşturan bir tatlı su kaynağı bulunmaktadır. Kehanete başvuranlar pişmiş et takılı çubukları havuza atmaktadır. Bir süre sonra çeşit çeşit balıklar atılan etlere gelmekte ve bir kâhinde gelen balık türlerini rahibe bildirmektedir. Rahip bunları yorumlayıp kehaneti bekleyen kişilere de anlatmaktadır²⁸¹. Ayrıca balığın verilen sunuyu tüketmesi sonucun olumlu, tüketmezse olumsuz olacağına inanıldığı bildirilmektedir²⁸². Bu tarz balıklarla ilgili bir kehanet türünün Hellenler tarafından bilinmediği, Anadolu'ya özgün olduğu ve MÖ 2. binyıl Luvi-Hitit geleneklerine bağlı olduğu düşünülmektedir²⁸³.

Önemli kehanet merkezlerinden biri de Kyaneai'dir. Burada kutsal alan Kyaneai akropolisinin eteğindeki bir düzlükte, bugünkü zemin seviyesinin 5 m. altında bulunan basamaklı bir havuzdur²⁸⁴. Pausanias'ta geçtiği üzere burası Apollon Thyrxeus'a ait bir kehanet merkezidir ve burada prosedür kehanete başvuran kişinin havuza bakması, görmek istediği her şeyi görmesidir²⁸⁵. Daha önce yukarıda belirttiğimiz gibi Neumann tarafından, buradaki kutsal alan ve Apollon Thyrxeus'un kökeninin, Ksanthos yazıtlı dikmesinin 48. satırında geçen ve yazar tarafından yerel bir olduğu öne sürülen Natri Turakhssali'den geldiği düşünülmektedir²⁸⁶. Burada izlenen kehanet yöntemi ile ilgi kısıtlı bilgiye sahip olmamızdan kaynaklı kökeni ile ilgili çok fazla yorum yapamamaktayız.

Son olarak inceleyeceğimiz kehanet merkezi, Apollon Patroos'a atfedilen ve Patara'da bulunan merkezdir. Literatürde Patara kehanet merkezine en erken atıf Herodotos tarafından yapılmıştır. Burada tanrı yılın her zamanı bulunmaz ve yılın her zamanı kehanete danışılmaz, ancak tanrı geldiği zaman başrahibe her gece onunla birlikte tapınağa kapanmaktadır²⁸⁷. Bryce'a bunu şu şekilde yorumlamaktadır: "Eğer bunu tanrının orakular bilgeliğinin rahibeye, rüya formunda, uyurken geldiğini varsayabilirsek, bu bize rüyaların tanrılar ve insanlar arasında temel iletişim aracı olduğu Hitit dini pratiklerini anımsatmaktadır²⁸⁸". Metinle ilgili

²⁸⁰ Bryce, 1996: 46.

²⁸¹ Çevik, 2015: 78; Koçak, 2016: 554.

²⁸² Lebrun, 1992: 192.

²⁸³ Lebrun, 1992: 192; Akyürek-Şahin, 2016: 539; Koçak, 2016: 555.

²⁸⁴ Borchhardt-Bleibtreu, 2013: 67; Koçak, 2016: 555.

²⁸⁵ Pausanias, VII: 21.13; Lebrun, 1992: 193; Bryce, 1996: 47.

²⁸⁶ Neumann, 1979a: 263.

²⁸⁷ Herodotos, I: 182.

²⁸⁸ Bryce, 1996: 47-48.

bir diğer olguda, antik kaynaklarda geçene göre Apollon on iki ay bir yerde sabit durmaz. Kışları havanın daha yumuşak olmasından ötürü Patara’da geçirirken yazın sıcağından Delos’a göçmektedir²⁸⁹. Bryce, Patara kehanet merkezi geleneğinin Bronz Çağ Anadolu kökenli olabileceğini vurgularken, buranın kuruluşundan itibaren değil de sonradan Apollon ile özdeşleştiğini düşünmektedir²⁹⁰. Sonuçta Herodotos metninde sadece “Tanrı” olarak adlanmıştır, bir isim belirtmemiştir. Bunu bahsi geçen dönemde olasılıkla Apollon’a ait bir merkez olabileceği yönünde bir önerme Koçak’tan gelmiştir. Buna Herodotos’un muhtelif bölümlerde Apollon’a sadece “Tanrı” olarak hitap etmektedir²⁹¹. Sebep olarak ise yazarın çağdaşlarının, kehanetle ilgili ²⁹² mekânlar söz konusu olduğunda bahsedilen tanrının Apollon olduğunu bildiklerini göstermektedir (Lev. 12.a.).

4.2. Ertemi/Artemis

Artemis, Akdeniz çevresinde bin yıllar boyunca tutunmuş bir tanrıçaya belirli bir süre ve belirli bir bölgede verilen ad olarak bilinmektedir²⁹³. Hellen pantheonunun 12 tanrısından biri olarak kabul gören Artemis mitolojide Zeus ve Leto’dan doğma; Apollon’unda ikiz kardeşidir. Bütün Akdeniz’de yaygın bir şekilde tapınım görmüş olan tanrıça en yaygın olarak Anadolu’da görünmektedir. Bu coğrafya’da Ana Tanrıça’ya atfedilen birçok özelliğin MÖ 1. binden itibaren Artemis üzerinden vurgulandığı bilinmektedir. Tanrıça’ya birçok vasıf atfedilmiş ve bunlarla ilgili epithetler altında tapınım görmüştür. Bunlar arasından en bilindik olanı vahşi hayvanların ve doğanın tanrısı olarak karşımıza çıkan “Potnia Theron”²⁹⁴ sıfatıdır ki bu doğrudan Anadolu’da binlerce yıldır var olan Ana Tanrıça’dan geçme bir özelliktir²⁹⁵. Tanrıçanın karşımıza çıkan en yaygın özellikleri; okçu tanrıça, altın okçu, attığını vuran, oklarıyla ölüm getiren, avcı, güzel ve bakire kadın, evli kadınların koruyucusu, doğum tanrıçası olarak sıralanabilmektedir. Bunların dışında, kimisi daha fazla önem arz etmekle birlikte, başka amacı sadece tapınım gördüğü şehirleri de vurgulayan yüzlerce epithete sahiptir.

Edebi kaynaklar arasında Artemis’e ilişkin bilgiler paylaşan ilk antik dönem yazarı Homeros’tur. Homeros, Artemis’e “altın kakmalı”²⁹⁶, altın tahtlı²⁹⁷, altın örekeli”²⁹⁸ gibi

²⁸⁹ Lebrun, 1992: 194; Bryce, 1996: 48.

²⁹⁰ Bryce, 1996: 41-50.

²⁹¹ Sadece Patara değil, söz konusu yerler Delphi ve Delos’ken de Apollon’a “Tanrı” sözcüğü ile hitap etmektedir. bkz.: Koçak, 2016: 555; Herodotos, I: 50; VI, 97; VIII, 86.

²⁹² Koçak, 2016: 555.

²⁹³ Erhat, 2003: 56.

²⁹⁴ Homeros İlyada, XXI 470-513.

²⁹⁵ Erhat, 2003: 57.

²⁹⁶ Homeros İlyada, XI, 205.

sıfatlar vermiştir. Artemis Troya savaşında kardeşi Apollon, annesi Leto, Ares, Aphrodite ve Ksanthos ile birlikte Troya'yı desteklemekteydi²⁹⁹. Bir diğer bölümde, Hector, Akhilleus'un elinde can verirken de tanrılar kendi aralarında bu duruma karışıp karışmamak için tartışmaya tutuşmuştur. Apollon bezmiş bir şekilde insanları kendi hallerinde bırakmak istediğinde kardeşi Artemis onu Poseidon'la savaşmak için kışkırtmaya çalışmış, bunun sonucunda da Hera tarafından dövülmüştür³⁰⁰. Burada tanrıça avcı ve okçu özellikleriyle betimlenirken aynı zamanda ölüm getiren vurgusu da yapılmıştır. Ayrıca Hera'nın onun Zeus tarafından "kadınlara karşı aslan" ifadesi de doğum yaparken ölen kadınlara bir gönderme olarak yorumlanmıştır³⁰¹. Odysseia'da ise tanrıçanın genellikle iki vasfı üzerinden işlenmiş olduğunu görmekteyiz. Bunlardan biri oklarıyla ölüm getirendir ki onun oklarıyla ölmek adeta tatlı bir ölümdür³⁰². Bir diğer özelliği ise tanrıçanın ideal güzelliğidir. Öyle ki diğer güzel kadınlar da ona benzetilmiştir³⁰³. Benzer bir şekilde Hesiodos'da Artemis'i Apollon ile birlikte Uranos'un en güzel torunları olarak belirtmiştir³⁰⁴.

Artemis ismini etimolojik açıdan açıklamaya çalışan bir takım görüş bulunabilmektedir. Her ne kadar karşıt görüşte olanlar da olsa ve açıklamalara tam olarak açıklık getirilememiş olsa da, araştırmacılar tarafından daha yoğun olarak kabul edilen görüş, ismin kökeninin Pylos'ta ele geçmiş olan Linear B tabletlerinde geçen "Atamit-Atamito" kelimelerinden türemiş olduğu düşünülmektedir³⁰⁵. Tanrıçaya İon lehçesinde "Artemis" olarak geçerken, Dor ve Aeol lehçesinde ise, "Artamis" olarak adlandırılmaktadır³⁰⁶. Bu noktada anlam olarak en çok kabul gören düşünce "Artemes" kelimesinin sağlam, sıhhatli, yaralanmamış, itina edilen, ihtimam gösterilen anlamlarını taşıdığı yönündedir³⁰⁷. Ayrıca bu kelimenin dokunulmamış, bozulmamış anlamları taşıdığı görüşü de bulunmaktadır³⁰⁸. Tanrıçanın isim kökenine ilişkin yapılan bir başka öneri ise kasap, kan dökmekten hoşlanan, baş kesen gibi anlamlara gelebilen "Artamos" kelimesidir³⁰⁹. İsmi kökenine ilişkin yaygın kanılardan biri de Anadolu kökenli olabileceği üzerinedir. Buna göre Luvi diliyle akraba bir dil olan Lidya dilinde bir örnek vardır. Lidçe yazıtlarda tanrıçanın ismi "Artimu" olarak

²⁹⁷ Homeros İlyada, IX, 532.

²⁹⁸ Homeros Odysseia, IV, 122

²⁹⁹ Homeros İlyada, XX, 38-74.

³⁰⁰ Homeros İlyada, XXI 470-513.

³⁰¹ Erhat, 2003: 56-57.

³⁰² Homeros Odysseia, V, 123; XI, 172; XI, 324; XV, 410; XV, 478; XX, 60

³⁰³ Homeros Odysseia, IV, 122; VI, 151; XVII, 37; XX, 70.

³⁰⁴ Hesiodos Theogonia, 918-920.

³⁰⁵ Korkut, 2008: 727; Albayrak, 2008: 3; Özdemir, 2016: 148.

³⁰⁶ Albayrak, 2008: 3.

³⁰⁷ Boisacq, 1938: 77; Çelgin, 1986: 6; Albayrak, 2008: 3; Özdemir, 2016: 149.

³⁰⁸ Erhat, 2003: 56.

³⁰⁹ Hammond, 1970: 126; Çelgin, 1986: 6-7; Larson, 2007: 101; Albayrak, 2008: 3; Özdemir, 2016: 149.

geçmektedir³¹⁰. Keen’e göre bu isim doğrudan Artemis’e köken oluşturmamaktadır; ancak daha sonra değineceğimiz gibi Artemis’in Likçe versiyonu olduğu düşünülen “Ertemi” isminin kökeni olabileceğini, yani en azından tanrıçanın olası bir Lykia pantheonuna Anadolu rotası üzerinden girmiş olabileceğini belirtmektedir³¹¹. Ayrıca tanrıçanın ismine olası bir bronz çağ öncülü belirlenebileceği düşüncesi de ortaya atılmıştır. Kululu metninde geçen Fırtına tanrısı epitheti olan “artali” sıfatı sayesinde, bir tür ortak “artalassi” isminden bahsetmek mümkündür. Luvice kelime kökü “arta-“ ile “-mi” pasif ekinin oluşumundan Artami-Artemis denklemi önerilmiştir³¹².

Artemis antik dünyanın en çok tapınım gören tanrılarında biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun sebebi ona atfedilen özelliklerin çokluğu ve farklılığından kaynaklıyor gibi görünmektedir. Dolayısıyla tanrıça birçok epithete sahiptir. Ayrıca tanrıça hiçbir yerde Anadolu’da gördüğü kadar yoğun bir tapınım da görmemiştir³¹³. Yukarıda değindiğimiz üzere, doğanın hâkimi, vahşi hayvanların koruyucusu, avcı biçimlerinde Homeros’ta ortaya çıkan “Potnia Theron”³¹⁴ karakteri bilinen en eski ve en yaygın tapınım gören epithetlerinden olarak değerlendirilmektedir. Albayrak’a göre; “Doğa tanrıçası yönünü açığa vuran ve kendisini Girit’in Hellen öncesi Doğa tanrıçası Rhea ile Eski Ön Asya - Anadolu Doğa ve Bereket tanrıçası, Tanrılar Anası Kybele’ye yaklaştıran, hatta özdeş kılan bir sıfattır”³¹⁵. Farklı özelliklere ait farklı epithetler altında tapınım gören tanrıça, ayrıca tapınıldığı şehre göre yerel sıfatlar alabilmektedir. Anadolu coğrafyasında sıkça rastlanılan bu pratik, doğrudan Artemis kültünün nitelikleri konusunda önem arz etmemektedir. Ancak bunun yanında yerel konumunu aşp farklı bölgelerde tapınım gören epithetler de bulunmaktadır. Bunlar arasında öne çıkan iki tanesi Artemis Ephesia ve Artemis Pergaia kültürleridir³¹⁶. Antik dünyanın yedi harikasıdan biri olduğu bilinen ünlü Artemis tapınağı ile bugün Selçuk Müzesi’nde sergilenen kült heykeli, Artemis Ephesia inancına aittir. Ephesos Artemis’i kendisine atfedilen özellikleri ve ikonografisi açısından Hellen düşüncesinde betimlenen Artemis’lerden ayrılmaktadır. Doğanın ve hayvanların hâkimi özelliklerinin yanında, bereket ve doğurganlık özelliklerinin bulunması Hellen düşüncesindeki bakire ve iffetli kadın geleneğinden ayrılarak Anadolu kökenli ana tanrıça düşüncesi altındaki “Kybele”

³¹⁰ Keen, 1998: 201; Korkut, 2008: 727.

³¹¹ Keen, 1998: 201.

³¹² Lebrun, 1987: 254; Raimond, 2006: 653.

³¹³ Korkut, 2008: 727-728.

³¹⁴ Homeros İlyada, XXI 470-513.

³¹⁵ Albayrak, 2008: 46.

³¹⁶ Fleischer, 1973: 1-137; Korkut, 2008: 728.

ile benzeşmektedir³¹⁷. Bir başka yerel örnek olarak karşımıza çıkan “Artemis Pergaia” Perge kentinin tanrıçasıdır. “Wanassa Preinas” yerel ismi altında tapınım gören tanrıça, iki veya dört sütunlu bir tapınak içerisinde başında yüksek kalathos taşıran betimlenen bu tanrıça Hellen ikonografisinden ayrılmaktadır³¹⁸. Artemis Pergaia’nın da tıpkı Artemis Ephesia gibi Kybele ile ilişkili olabileceği düşünülmektedir. Her iki kültte kendi bölgelerinin sınırlarını aşarak farklı bölgelerde epigrafik olarak belgelenebilmiştir³¹⁹. Korkut’un aktardığı üzere, her ne kadar farklı isimlerle sahip olsalarda, ikonografik benzerliklerinden anlaşılacağı üzere özde ana tanrıça kökenli bir Artemis kültü gözlemlendiğimiz düşünülebilmektedir³²⁰.

Buraya kadar kısaca, tanrıçaya ilişkin genel bilgiler verilmiş; Yunanistan ve Anadolu coğrafyalarındaki tapınımlarının durumu özet bir şekilde anlatılmıştır. Bu nokta da gözümüzü tez çalışması bağlamında ilgili bölge olan Lykia ve bölgeden gelen verilere çevirmemiz gerekmektedir.

Artemis’in bölgeyle olan ilişkisini irdelemek iyi bir başlangıç noktası, tanrıçayı bölgeye bağlayan edebi geleneklere kısaca değinmektir. Yukarıda bahsedildiği üzere, Homeros’ta Artemis, annesi Leto ve kardeşi Apollon ile birlikte Troya tarafındadır. Homeros’ta Artemis doğrudan Lykia ile ilişkili görünmemektedir. Ancak yazarın belirttiği bağlantılar ve özellikle Apollon’a verilen “Lykegenes” sıfatını “Lykia soylu” olarak yorumlarsak bu doğal olarak ikiz kardeşi Artemis’i de dolaylı olarak bağlayacaktır³²¹. Onun dışında bu sefer tanrıçayı doğrudan Lykia ile ilişkilendirilen bağlantılar, tanrısal ikizlerin doğum mitolojisini ufak farklılıklarla anlatan Ovidius³²² ve Antonius Liberalis³²³ tarafından aktarılmaktadır. Hera’nın hışmından kaçan Leto, Delos adasında ünlü ikiz çocuklarını doğurduktan sonra Lykia’ya kaçmaktadır. Burada ilk etapta yerliler tarafından hoş karşılanmamaktadır. Onlarla kavgaya tutuştuktan sonra kurbağaya çevrilerek cezalandırılır³²⁴. Burada aktarılan bilgiye göre Artemis kardeşi Apollon ile birlikte Lykia’da değil Delos’ta doğmuştur. Alt metinden durumu yorumlayan bazı araştırmacılara göre yerliler ile girilen mücadele Delos kökenli kültürlerin Lykia’ya ulaştığı noktada bölgede bulunan kültürlerle yaşadığı çatışmanın imgelenmiştir. Ancak tek başına bir köken belirtme konusunda yeterli

³¹⁷ Picard, 1922: 377; Korkut, 2008: 728; Albayrak, 2008: 17; Özdemir, 2016: 152.

³¹⁸ Çelgin, 1986: 48; Albayrak, 2008: 44; Özdemir, 2016: 152.

³¹⁹ Korkut, 2008: 728; Albayrak, 2008: 17-41; Özdemir, 2016: 152.

³²⁰ Fleischer, 1973: 198; Korkut, 2008: 728.

³²¹ Apollon’un edebi gelenekte Lykia bağlantıları üzerene aktardıklarımız için bkz: 39-40.

³²² Ovidius *Metamorp.*, 6.313-381.

³²³ Antoninus Liberalis *Metamorp.*, 35.

³²⁴ Leto ve Apollon’un anlatıldığı bölümlerde Ovid ve Antoninus Liberalis tarafından aktarılan hikâyeye daha detaylı olarak değinilmiştir. bkz: 27-28.

değildir. Burada bahsi geçen en önemli unsurlardan biri Antoninus Liberalis'in kaynakları arasında MÖ 4.yy. yazarı Ksanthoslu Menekrates'in geçiyor olmasıdır.

Artemis'in Lykia bölgesindeki erken varlığı noktasında en önemli veri grubunu, MÖ 5.yy.ın sonu ile MÖ 4.yy.ın başına tarihlenen epigrafik veriler oluşturmaktadır. Tanrıçanın ismi ilk olarak karşımıza Ksanthos yazıtlı dikmesi vasıtasıyla "Ertemi" ismiyle çıkmaktadır³²⁵. Burada Ertemi, Maliya ve Basileus Kaunios ile bağlantılı görünmektedir³²⁶. Neumann'a göre Ksanthos akropolünde bulunan üç cellalı C tapınağı bu üç tanrı için ortak bir kült alanı oluşturmaktadır³²⁷. Birçok araştırmacıya göre burada geçen Ertemi, Artemis ismiyle antik Yunanlardan alınmış ve baştaki "a" sesi "e" olarak değiştirilerek Lykia tanrıları arasına eklenmiş ve herhangi bir değişim söz konusu olmamıştır. Dolayısıyla tanrıça yerli bir öncüle sahip değildir³²⁸.

Bununla birlikte tanrıçanın ve isminin Anadolu kökeni ile bağlantılı olduğunu düşünen araştırmacılar da bulunmaktadır. Bu noktada Ephesos başta olmak üzere bir takım yerde tapınım görmüş olan Lidya tanrısı Artimu bahsedilmeye değerdir³²⁹. İsmi kökeninin Anadolu'nun Bronz Çağ'ından gelmiş olabileceğini savunanlarda vardır. Kululu tabletinde geçen Fırtına tanrısı epitheti olan "artali" sıfatından hareketle, Luvice kelime kökü "arta-" ile oluşturulmuş "artalassi" şeklindeki ismin araştırma konusu olabileceği önerilmiş; "arta" isim köküne eklenen "-mi" pasif ekiyle birlikte oluşturulan "Artami" adının Lykia'nın "Ertemi" ismine köken oluşturmuş olabileceği belirtilmiştir³³⁰. Ertemi adının geçtiği bir diğer yazıt ise, Letoon'da bulunmuştur. Bu yazıt Limyralı Theibesis/K[é]biyésé'nin oğlu Demokleides'in Artemis'e bir heykel adadığını belirttiği Likçe yazıttır³³¹. Tanrıçanın ismin geçtiği bir diğer yazıt yine Letoon'dan ele geçmiş ve Erbbina tarafından Artemis'e bronz bir heykel dikildiğini belirten çift dilli adak yazıtıdır³³². Borchhardt'a göre tanrıça burada savaşçı karakteri ile öne çıkmış ve bilinen klasik avcı karakterinden ayrılmıştır³³³. Tanrıçanın isminin geçtiği ve Letoon'dan ele geçmiş buluntular arasında son olarak bahsedeceğimiz örnek Letoon üç dilli yazıttır. Yerel bir kült kurulması için verilen idari kararların bahsedildiği yazıtın Hellence ve Likçe bölümlerinin Artemis'e doğrudan atıfları yoktur; Leto ve çocukları şeklinde

³²⁵ TAM I, 44c, 8.

³²⁶ Neumann, 1979a: 266; Bryce, 1986a: 181; Borchhardt-Bleibtreu, 2013: 69.

³²⁷ Neumann, 1979a: 266.

³²⁸ Neumann, 1979a: 266- 269; Laroche, 1980: 5; Bryce, 1986a: 181; Le Roy, 1990a: 41; Keen, 1998: 200.

³²⁹ Nilsson, 1955: 481; Hanfmann, 1958: 65; Keen, 1998: 201.

³³⁰ Meriggi, 1967: 51; Lebrun, 1987: 254; Raimond, 2006: 653.

³³¹ Neumann, 1979b: 29-30, N 312, Bryce, 1986a: 181; Laroche, 1980: 5; Lebrun, 1998b: 149; Borchhardt – Bleibtreu, 2013: 68.

³³² Bryce, 1986a: 181.

³³³ Borchhardt-Bleibtreu, 2013: 69.

geçmektedir. Aramice bölümde ise Leto'nun ardından Artemis ismi okunurken Apollon'a Perslerdeki özdeşi olan Hsatrapati ismiyle anılmıştır³³⁴. Üçlü burada daha önce bahsettiğimiz gibi yeni kurulan kültü koruyucu ve ihlallere karşı cezalandırıcı niteliktedir³³⁵. Aynı yazıtta dikkat çeken bir diğer unsur ise Hellence ve Likçe kısımlarında geçen Erttimeli (Artemeles) adında eril bir şahsın idari düzenlemeler için atanmış olmasıdır³³⁶.

Letoon'dan Artemis ile ilintili ele geçen bulgular sadece epigrafik veriler ile sınırlı değildir. Bilindiği üzere sırasıyla yan yana üç tapınak Leto, Artemis, Apollon'a adanmıştır. Peristile sahip olmayan Hellenistik tapınak, cella duvarının yerleştirilebilmesi için uzun kenarlarda ve arka kısımda dikey olarak kesilmiş bir ana kaya etrafında yükselmektedir. Kült heykelinin olasılıkla bu kayanın üzerine konumlandırıldığı düşünülmektedir. Dış mimari yapı av tanrıçasının sembolik yeri olan ana kayayı vurgulamak için yapılmıştır³³⁷. Işık'a göre Letoon'daki bu durum, Hititlere ve ondan da önce Hatti halkına kadar giden, Anadolu'da Bronz Çağ'ından kalma bir Ana tanrıça geleneğinin sonucudur³³⁸. Buna göre bir kaya, bir mimari form olmaksızın kutsal alanın kendisini oluşturabilir ve kutsal tanrıçanın kendisi kaya ile özdeş düşünülmektedir³³⁹. Dolayısıyla Letoon'da karşılaşılan bu alışılmadık durum, alanın kökeninin kaya mihrapları, basamaklar ve çanaklardan oluşan açık hava kült alanları ile bağlantılı olması ve sonrasında bölgede yaşayan toplumun, geleneksel hafıza yoluyla Artemis ile özdeşleştirdiği Ana tanrıçanın bu alanı koruyarak tapınağı etrafında inşa etmesinin sonucudur³⁴⁰.

Bir diğer buluntu ise Limyra'dan gelmektedir. Kentin kuzeybatı yamacındaki teraslardan ele geçen yarım gövdeli terracota eserdir (Lev.13.a.). Sağ elinde geyik yavrusu tutan terracota eser, Lykialı Ertemi'nin, Yunanistan kökenli avcı tanrıçanın yerel görünümde betimlenmesi olarak nitelendirilen eser olasılıkla bir ev mabedinde kurulmuştur³⁴¹. Eser, üzerinde polo, küpe ve sağ elinde bir geyik yavrusu ile karakterize edilmektedir. Limyra'dan gelen bir diğer tekil terracotta eser de boğa üstünde oturur vaziyette betimlenmiş figürdür. Bu eser ise "Artemis Europa" olarak atfedilmektedir³⁴² (Lev.13.b.). Öte yandan, Milyas Bayındır Tümülüsü'nden ele geçen ve Leto ile çocukları olduğu düşünülen betimleme

³³⁴ Dupont-Sommer, 1974: 145.

³³⁵ bkz.: syf. 26.

³³⁶ Bryce, 1986a: 181.

³³⁷ Le Roy, 2003: 77.

³³⁸ Işık, 2010a: 91.

³³⁹ Işık, 2010b: 78.

³⁴⁰ Işık, 2010a: 91; Işık, 2010b: 78.

³⁴¹ Borchhardt-Bleibtreu, 2013: 68.

³⁴² Borchhardt-Bleibtreu, 2013: 68.

(Lev.14.a.), bölgede bildiğimizden daha eski bir Leto ve çocukları kültünün olup olmadığını düşündürmektedir³⁴³.

Şimdiye kadar Artemis'in Lykia içindeki varlığına ilişkin paylaştığımız veriler Letoon ve Limyra'dan gelenlerdir. Bunun dışında bölgede farklı yerlerde farklı epithetler altında tapınım görmüştür. Bunlardan öne çıkanlardan bir tanesi Myra kökenli olduğunu bildiğimiz Artemis Eleuthera'dır (Lev.15.a.). Myra sikkelerinde ve tiyatrosunda mersin ağacından çıkar şekilde betimlenen tanrıça, doğanın hâkimi karakterindedir³⁴⁴. Artemis Ephesia ve Artemis Pergaia gibi kent tanrıçalarıyla ikonografik olarak benzeşen Myra kökenli bu kültün tüm Lykia'nın Ana tanrıçası olduğu düşünülmektedir³⁴⁵. Bölgede Artemis'e getirilen ve bahsedilmeye değer bir başka epithet "Kombike" adıyla karşımıza çıkmaktadır (Lev.15.b.).

Başka bir bölümde değineceğimiz On iki Tanrı inancı ile ilişkili olduğu düşünülen bu epithet genellikle dağlık Lykia'nın kuzeyinde yer alan günümüz adıyla Gömbe olan bölgeden gelmektedir. Burada on iki tanrı kabartmalarında geçen ve köpek süren anlamına gelen Kynegetis epitheti ile Kombike arasında bir bağlantı olup olmadığı bilinmemektedir ama bulunan yazıtların özellikle tüm kıyı Lykia'ya yayılmasından ulusal ana tanrıça niteliğinde olduğu düşünülebilmektedir³⁴⁶. Bunların haricinde çeşitli kentlerde çeşitli epithetler altında tapınım gördüğü bilinmektedir. Özellikle bölgenin doğu kısmında çoğunlukla Roma Dönemi'ne denk gelen veya bir tapınak ya da yazıtlarda geçen bir rahibin varlığı gibi çeşitli verilerle kanıtlanan, Leto ve Apollon'dan ayrı nitelikte bir kısım Artemis kültü gözlemlenebilmektedir³⁴⁷.

4.3. Pedrita/Aphrodite

Birçok sanat eserine konu olan tanrıça Aphrodite genellikle aşkı ve güzelliği sembolize eden mitolojik bir kimlik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kimlik bilimsel açıdan değerlendirildiğinde farklı görünümlere sahip olmasıyla oldukça göze çarpmaktadır. Yazılı kaynakların ve arkeolojik verilerin değerlendirilmesi sonucunda tanrıça Aphrodite'nin genel olarak bilindiği aşk ve güzellik kavramı üzerinde gelişen mitolojik kişiliğinin gerisinde kalan tanrısal karakteri yaşama ve doğaya hâkim ilahi bir güç olarak karşımıza çıkmaktadır³⁴⁸.

Tanrıça Aphrodite'nin doğuşu üzerine iki ayrı kaynak bulunmaktadır. Bu kaynaklardan biri Hesiodos, diğeri ise Homeros'tur. Hesiodos Theogonia adlı eserinde

³⁴³ Söz konusu eser Eni Mahanahi kapsamında incelenmiştir bkz.: syf. 29-30.

³⁴⁴ Çevik, 2015: 83.

³⁴⁵ Korkut, 2008: 729.

³⁴⁶ Korkut, 2008: 730.

³⁴⁷ Doğu Lykia'da Artemis kültünün yayılımı için bkz.: Tıbıkoğlu, 2008: 453-464.

³⁴⁸ Durna, 2002: 11.

tanrıçanın denizin köpüklü dalgalarından doğmuş olduğunu anlatmaktadır³⁴⁹. (Erhat-Eyüpoğlu, 1977: 111.)

Ak köpükler çıkıyordu tanrısal uzuvdan.
Bir kız türeyiverdi bu ak köpükten.
Önce kutsal Kythera'ya uğradı bu kız,
Oradan da denizle çevrili Kıbrıs'a gitti.
Orada karaya çıktı güzeller güzeli tanrıça,
Yürüdükçe yeşil çimenler fışkırıyordu
Narin ayaklarının bastığı yerden.
Aphrodite dediler ona tanrılar ve insanlar
Bir köpükten doğmuş olduğu için.

Homeros'a göre Aphrodite Zeus ile Okeanos'un kızı Dione'den doğmadır. İlyada'daki aktarımda Diomedes'le çarpışıp yaralanan Aphrodite'yi Dione kollarına alıp, bileğinden akmış olan özü silerek yarasını iyileştirmektedir. Bu olay sonucunda Zeus kızı Aphrodite'yi şöyle avutmaktadır: (Erhat, 2003: 42).

Böyle dedi o, gülümsedi insanların,
tanrıların babası,
çağırdı yanına altın Aphrodite'yi dedi ki:
“Cenk işleri sana vergi değil, yavrum,
Sen evliliğin gönül açan işlerine ver kendini,
Çevik Ares'le Athena uğraşacak savaşıla.”

Homeros Aphrodite'yi altın Aphrodite olarak adlandırmaktadır. Diğer antik dönem şairleri de tanrıçayı farklı sıfatlarla nitelemektedir: “Gülümseyen, işveli, cilveli, gönül alıcı”. Tanrıçanın bu şekilde nitelendirilmesini Homeros Aphrodite'nin ak köpüklerden doğmuş olan bedeninde taşımış olduğu büyülmü memelikte görmektedir³⁵⁰. Aşk, sevmeyi ve sevişmeyi simgeleyen tanrıça Aphrodite bedeninde taşıdığı bu büyüü çevresini sarmış diğer tanrısal varlıkların aracılığıyla gerçekleştirmektedir. Bazı efsanelerde Eros Aphrodite'nin oğlu olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat Theogonia'yı incelediğimiz zaman Eros'un Aphrodite'den çok daha önce doğmuş olduğu göze çarpmaktadır³⁵¹.

Etimolojik olarak Aphrodite'yi ele alacak olursak, Hint-Avrupa kökenli olmadığı kabul görmüş olan Aphrodite adının Hellençe'de köpük anlamına gelen $\alpha\phi\rho\sigma$ 'dan türemiş

³⁴⁹ Erhat, 2003: 42.

³⁵⁰ Erhat, 2003: 42.

³⁵¹ Erhat, 2003: 43.

olduğu düşünülmektedir. Αφροδίτη terimi ise “köpüğe batmış, dolanmış veya sarınmış” anlamına gelmektedir³⁵².

Aphrodite ismine ilişkin etimolojik veriler tanrının kökeni hususunda doğrudan katkı sağlamamakta, en fazla Hesiodos tarafından verilen doğum mitosu ile uyusmaktadır. Ayrıca ismine Linear B tabletlerinde de rastlanmıyor oluşu da eklenince tanrıçanın Hellen pantheonuna sonradan eklenmiş olduğu düşüncesini akla getirmektedir³⁵³. Bununla birlikte şimdiye kadar ele geçmiş yazınsal ve arkeolojik verilerin tanrıçaya atfedilen fonksiyonlar ve altında tapınım görmüş olduğu epithetler incelendiği zaman ortaya çıkan sonuç, tanrıçanın Doğu kökenli olduğu yönündedir³⁵⁴.

Edebi gelenek incelendiğinde yukarıda da değinildiği üzere Hesiodos’un aktardığı doğum mitolojisine göre tanrıça Kıbrıs ile ilişkilendirilebilmektedir. Bölüm içerisinde belirtilen tanrıçanın Hellen pantheonuna girişinde izlemiş olabileceği rota hakkında bilgi vermenin yanı sıra kökeni hakkında da önemli veriler sunmaktadır. Buna göre konuyla ilgili yapılan araştırmalar Hesiodos’un Aphrodite doğum mitolojisiyle Hurri kökenli Kumarbi efsanesinin benzeştikleri, hatta Kumarbi efsanesinin Hellen düşüncesindeki iz düşümü olduğu konusunda koştut düşüncededir³⁵⁵. Keza Kumarbi de babası gökyüzü kralı Anu’nun cinsel organını keserek yeryüzüne atmıştır ve gebe kalan toprak ana üç tanrının yanında bir de tanrıçayı bu sefer ufak bir farklılıkla topraktan doğurmaktadır³⁵⁶. Aphrodite’nin doğu kökeni konusunda önemli bir diğer aktarım ise Herodotos’tan gelmektedir. İskitlerin Mısır’dan dönüşünü aktardığı bölümde, Suriye’deki Askalon’dan geçtikleri ve burada Aphrodite Urania’ya (Göksel Aphrodite) adanmış tanrıçanın en eski tapınağının bulunduğunu, Kıbrıs’daki tapınağın da buradan örnek alındığını belirtmiş ve Kythera’da bulun tapınağında aynı bölgeden giden Fenikelilerden kaynaklandığına değinmiştir³⁵⁷. Tanrıçanın doğu kökeni tezini destekleyebilecek bir diğer antik dönem yazarı Pausanias’tır. Ona göre Aphrodite Urania kültünü ilk Asurlular kurmuş ve buradan Kıbrıs’daki Paphoslulara geçmiştir. Askalon Fenikelileri kültü daha sonra Paphos etkisiyle almıştır³⁵⁸. Kısacası yukarıdaki bilgilere göre, Kıbrıs Aphrodite inancı için önemli bir merkezdir ve bu inanç Fenike bağlantılıdır.

Antik dönem edebi geleneği tanrıçanın kökeni noktasında iyi bir başlangıç noktası oluşturmaktadır. Bu noktada Aphrodite’ye atfedilen fonksiyonlar ve bunlardan kaynaklı

³⁵² Durna, 2002: 13.

³⁵³ Lebrun, 1987: 250.

³⁵⁴ Lebrun, 1987: 250.

³⁵⁵ Nilsson, 1955: 515-516; Barnet, 1945: 100-101; Walcot, 1956: 198-206; Durna, 2002: 16-17; Özdemir, 2016: 137-138.

³⁵⁶ Güterbock, 1948: 124; Durna, 2002: 17.

³⁵⁷ Herodotos, I: 105.

³⁵⁸ Pausanias, I: 14, 7.

epithetler ile doğu kültlerini incelemek yerinde olacaktır. Özellikle Mezopotamya inançları içerisinde önemli bir yeri olan İştâr ve MÖ 2. binden itibaren Fenikelerde görülen Astarte ile Aphrodite arasında önemli benzerlikler bulunmaktadır³⁵⁹ (Lev.16.c.). Bunlardan ilki göksel bir tanrıça olarak karşımıza çıkan ve yerin de hâkimi olarak kabul edilen Aphrodite Urania'dır. Bu bağlamda tanrıça MÖ 3. bin tanrısı olan adını “Gökyüzünün Kadın Egemeni” teriminden alan İnanna ve onla aynı epithetleri paylaşan Babil tanrıçası İştâr'ın yanı sıra gökselliği hilal ve ay gibi motiflerle temsil edilen Fenikeli Astarte ile benzeşmektedir³⁶⁰. Aphrodite'nin İştâr'la benzeşen bir diğer özelliği “Aphrodites Kastniëtides” epithetiyle bilinen çift cinsiyetli oluşudur³⁶¹. Bu özelliğin denkliği konusunda Suriye'de Askalon tapınağını yağmalayan bir grup İskitlinin çarpılıp kadına döndüğü hikâyedeki “Enareler” adındaki adamların durumu dolaylı olarak yansıtabilmektedir³⁶². Bir diğer benzerlikte, hem İştâr'ın hem Aphrodite'nin cinsellikle ve şehvetle ilgili tapınımlara sahip olmasıdır. Bu noktada bu iki kavramla koşut olarak ortaya çıkan kutsal fahişelik tapınımidir³⁶³. Bu tapınılma ilgili Herodotos'ta geçtiği üzere Babillilerin yüz kızartıcı bir adeti vardır. Her kadın ömründe bir kere Aphrodite tapınağına gidip başlarında bir kurdele ile duvarların içinde oturur ve beklerler ta ki tanımadıkları bir adam önlerine gelip para atana kadar. Bu kadınlar paranın miktarına veya önlerine gelen kişiyi seçmeksizin ilk gelenle birlikte olmak zorundadır ve bu gerçekleşene kadar evlerine dönememektedir³⁶⁴. Herodotos benzer bir uygulamanın Kıbrıs'ta bazı yerlerde yapıldığından da bahsetmektedir.

Tanrıçanın özellikleri arasında doğulu olarak bir diğer vasıfısa Potnia ve Euploia epithetleri altında tapınım gördüğü denizcilikle ilgili kültlerdir. Bu noktada Aphrodite deniz tanrıçası Astarte ile benzeşmektedir. Her iki tanrıça da sembol olarak yunus ve pruva ile temsil edilmekte ve Aphrodite kültüne inanan denizcilerde Fenike'den gelen bir gelenek olarak tanrıça idollerini koruyucu bir unsur olarak gemilerinde taşımaktadır³⁶⁵.

Yukarıda bahsedilenlere ek olarak Aphrodite, üreme ve doğurganlıkla, evlilikle, ölümle, savaşla, kaderle gibi burada değinemeyeceğimiz kadar çok kavramda fonksiyonları ile İştâr ve Astarte ile benzeşmekte, bu da konu üzerinde çalışmış araştırmacıların tanrıçanın doğu kökeni tezini makul temeller üzerine oturtmaktadır³⁶⁶.

³⁵⁹ Durna, 2002: 18-19; Kılıç-Uncu, 2011: 197-198; Özdemir, 2016: 138.

³⁶⁰ Durna, 2002: 18-19.

³⁶¹ Lebrun, 1987: 250.

³⁶² Herodotos, I: 105.

³⁶³ Durna, 2002: 22.

³⁶⁴ Herodotos, I: 199.

³⁶⁵ Durna, 2002: 19.

³⁶⁶ Durna, 2002: 19-25; Kılıç-Uncu, 2011: 197-199; Özdemir, 2016: 138.

Anlaşılabileceği üzere doğu kökenli olan bu tanrıçanın Hellen pantheonuna ne zaman girdiği tam olarak bilinmemektedir. Öte yandan edebi gelenekteki bilgiler göz önüne alındığında en erken referans olarak önümüze çıkan Homeros'a dayanarak MÖ 8.yy.da tanrıçanın Hellen pantheonunda çoktan yerleşmiş olduğu anlaşılabilmektedir. Buna ek olarak yukarıda değindiğimiz üzere tanrıçanın kültü açısından önemli bir noktada bulunan Kıbrıs'ın bu kültün yayılması noktasında önemli bir rol oynamış olduğu düşünülmektedir³⁶⁷. Kısaca özetleyecek olursak olasılıkla üç kıta arasında önemli bir noktada bulunan Kıbrıs'ta bereketle ilişkili yerel Ana tanrıça kültü başta Fenike etkisinde Astarte olmak üzere, çevre kültür unsurlarıyla birlikte şekillenmiş ve içerisinde barındırdığı vasıflar ile, Akalar tarafından Aphrodite adı altında, adalar rotasıyla Yunanistan'a ulaşmıştır³⁶⁸.

Aphrodite'nin Lykia bölgesi inanç sistemindeki yerine gelecek olursak, temel düşünce iki önemli epigrafik bulguyla koştur şekilinde, MÖ 5.yy.ın sonlarında Hellen etkisiyle Lykia kültürleri arasında yerini aldığı yönündedir³⁶⁹. Bu buluntulardan ilki daha önce Maliya bölümünde de değindiğimiz, Mısır'da Teli el Maskutha (Pithom)'da bulunan ve olasılıkla MÖ 4.yy.ın ilk yarısına tarihlenen gümüşten yapılmış bir çift başlı kantharos üzerindeki Likçe yazıt ve onunla alakalı bir sahnedir (Lev.10.a). Paris hakemliğinin işlendiği sahnede Pedrita (Aphrodite), Alixssa[tra] (Paris) ve Mal[iya] (Athena) şeklinde üç adet figür Likçe olarak belirtilmiştir³⁷⁰. Eser Aphrodite'nin isminin Likçede Pedrita olarak geçtiğini kanıtladığı için oldukça önemlidir³⁷¹.

Eseri epigrafik olarak değerlendiren Neumann'a göre Aphrodite'nin Hellen formu Likçe formu olan Pedrita'dan daha eskidir. Buradaki başlangıç noktası, Pedrita ismi Dor Girit'te belgelenmiş olan 'Αφροδίτα ya da örneğin Pamphyliya da karşılan şahıs ismi 'Αφροδισίς'dan da çıkarılabilmektedir. Yani, "P" harfinin yer değişikliği Likçe fonetik değişiklikten kaynaklanırken, öte yandan ön ses düşmesi Hellen lehçelerine yabancı değildir³⁷². Öte yandan Laroche burada geçen adın oluşturduğu Aphrodite-Pedrite denklemini sorunlu görmektedir. Buna göre sadece Hellen Aphrodite veya Aphrodita isminin yanlış bir aktarımı olduğu varsayımında bile Pedrite'yi üreten ünsüz değişimini haklı çıkarmak

³⁶⁷ Durna, 2002: 25; Özdemir, 2016: 139.

³⁶⁸ Tanrıça'nın Kıbrıs'ta geçirdiği değişimler, Aka bağlantıları, adalar içerisindeki konumu ve Aphrodite'nin Hellen dünyasına girişi konusunda detaylı bir değerlendirme için bkz.: Durna, 2002: 25-29.

³⁶⁹ Bryce, 1986a: 181; Keen, 1998: 204.

³⁷⁰ Strong, 1964: 95-102; Bryce, 1986a: 181; Keen, 1998: 204; Raimond, 2006: 651; Borchhardt-Bleibtreu, 2013: 70; Kıymet, 2016: 324-325. Ayrıca yazıt N 307 olarak Neumann tarafından kaydedilmiştir bkz.: Neumann, 1979b.

³⁷¹ Bryce, 1986a: 181.

³⁷² Neumann, 1979a: 269.

gerekmektedir³⁷³. Tanrıça'nın Kıbrıs'tan erken bir dönemde gelmiş olması ihtimalini değerlendiren Laroche, bu isim formlarının her birinin üç taraflı bir durumu gösterebileceği, yani tek bir tabandan gelen ve benzeşen iki ayrı olgu olabileceğini belirtmiş ama bu konuda yakın doğunun MÖ 1200-600 yılları arasındaki belirsizlikten dolayı net bir şey söyleminin zor olduğuna değinmiştir³⁷⁴.

Eseri ikonografik olarak değerlendiren Borchhardt ve Bleibtreu, zengin stilde resmedilmiş olan tanrıçanın çıplak sağ göğsünden hareketle tüm cazibesıyla Troya prensinin karşısında bir kayanın üzerinde betimlenmiş halinin, Lykia'nın Dynastik seramik atölyelerinin yüksek kalitesini vurgulamaktadır³⁷⁵.

Tanrıçanın Pedrite/Pedrita isminin geçtiği bir diğer yer ise Ksanthos yazıtlı dikmesidir. Yazıtın B kısmında 53. satırda dini bir atmosfer içerisinde “kumeziya: Padritahi: Arña Tuminehiya: kumeziya: Khâkbiya: kumeziya” yazmaktadır³⁷⁶. Bu satırları yorumlayan Laroche iki öneride bulunmuştur. Bunlardan ilk öneriye göre Padritahi kelimesini theophorik bir yer ismi olarak açıklamış ve MÖ 400 civarında yazıtın atfedildiği Dynastın gücünün Lykia'nın kuzey sınırlarını aşarak Aphrodisias kentine kadar ulaşmış olabileceğini önermiştir³⁷⁷. Yazarın gözden çıkarılmamasını önerdiği bir diğer öneri ise “Padritahi” kelimesinin toponym değil de Pedrite'nin iyelik sıfatı olduğu yönündedir ki kumeziya Padritahi kelimesi bu sefer “Pedrita'nın altarı” manasına gelmektedir ve Ksanthos'ta MÖ 5. yy.da tanrıçaya adanmış bir kült bulunduğu anlamına da gelmektedir³⁷⁸. Bu görüşlerden ikincisi araştırmacılar tarafından daha çok kabul görendir³⁷⁹. Ayrıca aynı formül izlendiği zaman Tuminehi (Köybaşı), Kerththi (Hacıoğlu) ve Xakbi (Kandyba) yerleşimlerinde de tanrıçayı adanmış altarlara olduğu anlaşılabilmektedir³⁸⁰. Bununla birlikte Kerththi yerleşimindeki ana kayadan basamak kaidesi bir sunak olarak belirlenmiş ve nehir yatağının üzerindeki vadi ile tüm tepe, Atina'daki “Bahçelerin Aphroditesi” kültüne dayanılarak tanrıçaya adanan bir kutsal alan olarak tanımlanmıştır³⁸¹.

Tanrıça'nın Lykia içinde varlığının izlenebileceği bir diğer buluntu grubu da sikkelerdir. Teththiweibi, Sppñtaza, Xeriga, Xerei olmak üzere dört dynasta atfedilen bazı

³⁷³ Laroche, 1980: 5. Ayrıca buradan anlaşılacağı üzere Laroche'da yukarıda değindiğimiz Neumann tarafından öne sürülen açıklamalardan haberdar değildir ya da bu görüşlere katılmamaktadır.

³⁷⁴ Laroche, 1980: 5.

³⁷⁵ Borchhardt-Bleibtreu, 2013: 71.

³⁷⁶ TAM I, No. 44b, 53; Laroche, 1980: 5.

³⁷⁷ Laroche, 1980: 5.

³⁷⁸ Laroche, 1979a: 115; Laroche, 1980: 5-6.

³⁷⁹ Bryce, 1986a: 181; Keen, 1998: 204; Borchhardt-Bleibtreu, 2013: 70.

³⁸⁰ Çevik, 2015: 85.

³⁸¹ Borchhardt-Bleibtreu, 2013: 70.

Phellos sikkelerinde, küpeli betimlenmiş ve özenle düzenlenmiş saç modeliyle betimlenen aynı kadın portresi bulunmaktadır. Zahle bunları arka yüzde betimlenen baykuş nedeniyle Athena'ya atfetmiştir³⁸². Borchhardt ve Bleibtreu ise yüz ifadesi, Arkaik stilde ense üzerinde topuz ve boyun ve kulaklarındaki takılarla ikonografik olarak Aphrodite'nin MÖ 5.yy.ın ikinci yarısına tarihlenen kült betimlemesi olduğunu, dolayısıyla bu örneklerin Aphrodite olduğunu belirtmişlerdir³⁸³.

Tanrıça ile ilişkilendirilebilecek bir diğer buluntu grubunu terrakotta eserler oluşturmaktadır. Bu eserler arasında öne çıkan örnek, Limyra'dan ele geçen Pedrita/Aphrodite protomudur (Lev.16.b.). Perikles'in haznedarı olan Tebursseli'nin kaya mezarından ele geçen terrakotta heykel, işleniş şekliyle, Knidos Aphrodite'sine kadar tarihlenebilecek niteliktedir³⁸⁴. Ayrıca kadın eyeri üzerinde, poloslu binici terrakotta figüründe de tanrıça görülebilmektedir³⁸⁵. Bunlara ek olarak Patara ve Tlos gibi kentlerden ağırlıklı Hellenistik Dönem'e tarihlenen ve mezar kontekstiyle ilişkilendirebilen terrakotta eserler (Lev.17.a.) bulunmuşsa da bunlar doğrudan bu kentlerde kurulu bir Aphrodite kültüyle nitelendirilememektedir³⁸⁶.

Kısaca özetleyecek olursak Aphrodite kültüne ilişkin temel düşünce Hesiodos'ta geçen doğum hikâyesinin Hurri kökenli Kumarbi efsanesiyle benzeşmesi, Herodotos ve Pausanias'ın tanrıçayla ilgili Mezopotamya aktarımları gibi edebi unsurlarla desteklendiği üzere doğu kökenli olduğudur. Bu görüşe göre, MÖ 3. bin tanrıçası İnanna, Babil tanrıçası İştâr ve Fenike tanrıçası Astarte gibi Mezopotamya inanç sisteminin Ana tanrıçalarına ait özellikler Kıbrıs'ta Aphrodite'yi oluşturmuş ve buradan da adalar üzerinden Yunanistan'a ulaşmış ve Hellen pantheonuna girmiştir. MÖ 5. yy. civarında Hellen etkisiyle ve isminin Likçeleşmiş hali olan Pedrita adı altında tapınım görmüş gibi görünmektedir.

³⁸² Zahle, 1990: 52.

³⁸³ Borchhardt-Bleibtreu, 2013: 71.

³⁸⁴ Borchhardt-Bleibtreu, 2013: 71.

³⁸⁵ Borchhardt-Bleibtreu, 2013: 71.

³⁸⁶ Işın, 2007: 34-46, 103-104; Özdemir, 2016: 142-148.

BEŞİNCİ BÖLÜM

KARİA TANRILARI

5.1. Xñtawati xbidêñni/Basileus Kaunios

Likçe Xñtawati xbidêñni ve Hellence Basileus Kaunios olarak bilinen tanrıya ilişkin Lykia içerisindeki ilk veri, daha önce Ertemi ve Maliya ile ilgili bölümlerde de incelediğimiz gibi, Ksanthos'da bulunan ve Xeriga'nın anıt mezarı olduğu düşünülen, Ksanthos yazıtlı dikmesinden gelmektedir³⁸⁷. Bryce'ın aktardığı üzere yazıtın altıncı ve dokuzuncu satırları arasında “ve Kaunos, bu temenosun, bu tapınağın, Maliya'nın, Artemis'in, Kaunos'un tanrısının onuruna bir stel dikecektir” ifadeleri yer almaktadır³⁸⁸. Buradan hareketle konuyla ilgili çalışan araştırmacılar çoğunlukla, en azından MÖ 5.yy. içerisinde kurulmuş bir Basileus Kaunios kültü ve de onunla ilişkili bir kült alanı olduğu düşüncesindedir³⁸⁹. Öte yandan bu görüşe tezat biçimde yazıtı tekrar yorumlayan Melchert, bu üçlüye adanan alanın Ksanthos yerine Kaunos'da olduğu görüşünü sunmuşsa da Kaunos'dan bu görüşü destekleyecek bir buluntu henüz ele geçmiş değildir³⁹⁰. Frei ise, bu üç tanrının birlikte bir kültü olduğu ve ortak bir alana sahip oldukları sonucunun doğru olabileceği, ancak pasajın yorumunun hala ayrıntılı olarak belirgin olmadığına ve ait olduğu geniş bağlamın yeterince açık olmamasına dikkat çekmektedir³⁹¹. Neumann ise Ksanthos akropolünde bulunan üç cellalı C tapınağı bu üç tanrı için ortak bir kült alanı oluşturduğunu belirterek, tapınağın düzeninden MÖ 6.yy.a kadar gittiğini ve Basileus Kaunios kültünün o dönemde kurulmuş olabileceğini belirtmektedir³⁹². Tanrının birlikte anıldığı tanrıların Lykia yazıtlarındaki konumu dikkate alındığında bu üçlünün MÖ 5.yy.dan itibaren Ksanthos'ta ortak bir tapınımı olduğu görüş ağır basmaktadır.

Tanrının adının geçtiği ikinci Lykia kaynağı ise, Perikles'in yenilgiye uğradığı Satrap Ayaklanması'nın ardından Lykia'nın, III. Artakserkses tarafında yer alan Hekatomnidlerin egemenliğine girmesi sonucunda, yeni bir kült kurulmasıyla ilgili olarak yazılan, Letoon üç dilli yazıtıdır³⁹³. Hellence, Likçe ve Aramice olarak yazılmış yazıt, Lykia'nın yeni yöneticisi

³⁸⁷ TAM I, No. 44; Neumann, 1979a: 260; Laroche, 1980: 6; Bryce, 1986a: 186; Borchhardt-Bleibtrey, 2013: 76. Ayrıca tanrının adının birlikte geçtiği tanrıçalarla Ksanthos yazıtlı dikmesi bağlamındaki incelemeler için bkz.: syf. 32; 47-48.

³⁸⁸ Bryce, 1986a: 186.

³⁸⁹ Bryce, 1986a: 186; Borchhardt-Bleibtrey, 2013: 76.

³⁹⁰ Melchert, 1993: 32-33; Keen, 1998: 203.

³⁹¹ Frei, 1990a: 1781.

³⁹² Neumann, 1979a: 266.

³⁹³ Bryce, 1980: 42; Bryce, 1986a: 186; Efendioğlu, 2009: 111; Borchhardt-Bleibtrey, 2013: 77.

olan Karia satrabı Piksodaros tarafından yapılan atamalarla, bölgede Basileus Kaunios ve Arkesimas onuruna kurulacak kültle ilgili detaylı bir talimatname olarak dikilmiştir³⁹⁴.

Yazıtın Hellence kısmında Basileus Kaunios olarak geçen tanrı Likçe bölümde ise Xñtawati xbidêñni olarak adlandırılmaktadır. Laroche'a göre ismin ilk kısmı olan "xñtawata" kelimesini onursal bir sıfat olarak Luvicede, "efendi, şef, hükümdar ve belki de kral" anlamlarına gelebilecek "hantawat" kelimesinden türetilmiştir ve Basileus'da bunun dengi niteliğindedir. İsmi ikinci kısmı olan "xbidêñni" kelimesi ise yine Laroche tarafından önerildiği üzere Kaunos'un, Likçedeki xbidet etnik kökenine dayandırılmaktadır³⁹⁵.

Aramice bölümde ise tanrı KNDWŞ 'LH' KBYDŞY olarak görünmektedir. İlk kelime KNDWŞ (Kandawaşa) Likçe "xñtawata" kelimesinden türetilmiştir. İkinci kelime 'LH' (élâhâ) Aramice'de yaygın bir kelime olan 'LH (élâh) yani "tanrı" kelimesinin vurgulu formudur. Son kelime olan KBYDŞY (kbidéšai) ise olasılıkla Likçe "xbidêñni" kelimesine karşılık gelmekte, dolayısıyla "Kaunos'lu" anlamını taşımaktadır. Sonuç olarak Aramice isim "Kaunos'lu Efendi Tanrı" anlamına gelmektedir³⁹⁶.

Klasik Dönem Lykia yazıtlarının kült uygulamaları hususunda ne kadar az bilgi verdiği düşünülürse Letoon üç dilli yazıtı büyük bir öneme sahiptir. Dolayısıyla içeriğini daha detaylı incelemek önem arz etmektedir. Kurulacak kültlere ilişkin bilgiler Hellence ve Likçe kısımlarda uzun bir şekilde anlatılırken Aramice bölümde daha özet bir anlatım ile karşılaşmaktayız³⁹⁷.

"Fouilles de Xanthos, VI" kapsamında yayınlanan Likçe yazıtı inceleyecek olursak; birinci ve dokuzuncu satırlar arasında yazdığına göre Lykia, Katamla (Hekatomnos) oğlu Pigesere (Piksodaros) satraplığına bırakılıp Iera (Hieron) ve Natrbbiyemi (Apollodotos) Piksodaros tarafından Lykia'ya vekil (arkhon) ve Erttimeli (Artemelis) Ksanthos'a vali (epimeletes) olarak atandığında, Ksanthos vatandaşları ve perioikoi "Kaunoslu Kral" ve "Arkazuma" için sunak adamayı karar vermiştir yazmaktadır³⁹⁸. Ardından kurulan bu kült için "Eseimiya" olarak tanımlanan bir rahip atandığı belirtilmektedir. 9. ve 18. satırlardan anlaşılacağı üzere bu makam kast sistemine tabidir, ayrıca Ksanthoslular şehre ait bir toprağı bu makama bırakacak ve mülkiyet vergilerinden muaf tutulacaktır. Buraya dikilen bütün her şey Kaunoslu Kral ve Arkazuma'ya ait olacaktır. Ksanthoslular yıllık bir ödenek hususunda

³⁹⁴ Letoon üç dilli yazıtı hakkında her üç dilde de detaylı bilgi için bkz: Metzger, 1974: 82-93; Laroche, 1974: 115-125; Dupont-Sommer, 1974: 132-149; Metzger, 1979: 5-48; Laroche, 1979a: 49-127; Dupont-Sommer, 1979: 129-169.

³⁹⁵ Laroche, 1974: 122.

³⁹⁶ Dupont-Sommer, 1974: 142-143.

³⁹⁷ Bryce, 1986a: 191.

³⁹⁸ Perioikoi kelimesinin kökeni başka bir yerde olan ve şehirde yerleşmiş olan ancak tam vatandaşlık hakları eksik olan bir sınıfı temsil ettiği düşünülmektedir, daha detaylı bilgi için bkz.: Bryce, 1986a: 169-171.

sorumlu tutulacak ve serbest kalan köleler bir şekel bir ödemeye tabi tutulacaktır³⁹⁹. Bu tanrılara aylık ve yıllık olarak hayvan adaklarında bulunulacak ve kültün rahibi Ksanthoslular adına yapılacak kurbanlardan sorumlu olacaktır. Ksanthos vatandaşları ve perioikoi kurulan bu kültün ve yazılan bu kurallara uymaya yemin etmiştir. Dolayısıyla bunları kaldırmayacaktır. Sunağı ve yazanları ihlal edecek kişi her kim olursa bu tanrılar ve Leto, çocukları ve Eliyana'ya (Nympheler) hesap verecektir. Son satırda ise Piksodaros'un koruyuculuğu vurgulanmıştır⁴⁰⁰.

Yukarıdaki paragraftan da anlaşılacağı üzere kültle ilgili, bölgedeki yeni yönetimden, kültün rahibine, yıllık ve aylık adaklardan, kölelikle ilgili durumlara, kültün korunmasıyla ilgili durumlara geniş yelpazede bir aktarım bulunmaktadır. Temel görüş, Xñtawati xbidêñni ve Arkazuma kültlerinin bu durumunu satrap isyanının ardından Lykialılara yeni bir antlaşmanın parçası olarak kurulduğu yönündedir⁴⁰¹. Bryce'a göre MÖ 5.yy.ın sonunda Ksanthos'ta kurulmuş vaziyette olan Kaunoslu Kral kültünün, MÖ 4.yy.da Lykia'nın Karia ile kültürel ve politik bağlarının güçlenmesiyle yeniden canlandırılmasıdır⁴⁰². Kuşkusuz bu dönemde kült pratiğine özellikle belirli bir tanrı veya tanrı onuruna bir kült yönetiminde yer alan pratik konularla ilgili olarak değerli bir ışık tutmaktadır. Kuşkusuz Kaunos'lu Efendi ve Arkazuma kültü, satrap isyanının ardından Lykia'ya uygulanan "yeni antlaşmanın" bir parçası olabilir ve Lykia dini uygulamasında emsali olmayan bazı özellikler içermesi muhtemeldir. Yine de, kültün Lykia dininin standart uygulamalarından ayrılması için çok radikal bir işaret olması muhtemel değildir. Ve aslında Pers bakış açısına göre, özellikle din alanında, Lykia hassasiyetlerini rahatsız etmekten kaçınmak politik olarak arzu edilirdi. Öyleyse, üç dilli yazıtta yer alan tertibat ve yönetmeliklerin en azından Hellenistik Dönem'e kadar Lykia'daki genel dini uygulamaları yansıttığını varsaymak konusunda muhtemelen güvende olduğumuzu ve benzer hükümler hali hazırda, çeşitli Lykia tanrılarının onuruna bağlı olarak mevcut Lykia kültürleriyle birlikte işlendiğini düşünebiliriz. Eğer bu geçerli bir varsayımsa, o zaman üç dilli yazıt açık bir şekilde destan dili döneminde Lykia dini hakkında en önemli bilgi kaynağıdır⁴⁰³.

Ancak bütün bu bilgilere rağmen Basileus Kaunios'un kökeni, nitelikleri etki alanı gibi konulara dair bilgilere ulaşamamaktadır. Tanrının Klasik Dönem'de Lykia içerisindeki

³⁹⁹ Borchhard ve Bleibtreu serbest bırakılanların tanrıya ödeme yapması gerektiğiyle ilgili bölümü Hekatomnidlerin, eski bir Lykia alışkanlığı olarak köleliği kısa süreliğine çözen sert bir kararı şeklinde yorumlamıştır bkz.: Borchhardt-Bleibtreu, 2013: 77.

⁴⁰⁰ Burada özet halde verilen yazıtın içeriği Likçe kısmına tekabül etmekte ve parantez içinde Hellenice isim ve mevki karşılıklarıyla aktarılmıştır. Ayrıca "Fouilles de Xanthos, VI" de geçen Hellenice ve Likçe bölümlerinin detaylı incelemesi için sırasıyla bkz.: Metzger, 1979: 5-48; Laroche, 1979a: 49-127.

⁴⁰¹ Bryce, 1986a: 193; Borchhardt-Bleibtreu, 2013: 77.

⁴⁰² Bryce, 1986a: 186.

⁴⁰³ Bryce, 1986a: 193.

varlığı bugüne kadar belki de bölgede ele geçen en önemli iki epigrafik buluntudan gelmiş olsa da, bu iki yazıtla sınırlıdır. Bu bağlamda tanrının kökeni olarak görülen Karia bölgesinden ele geçmiş verileri incelemek yerinde olacaktır.

Buna göre inceleyeceğimiz ilk yazıt Kos'tan ele geçmiş bir adak yazıtıdır. Bu yazıt üzerine iki farklı çeviri ve görüş mevcuttur. İlk görüşe göre yazıtta geçen tanrı kelimesi Kos Asklepios'u ile ilişkilendirilmiş ve yazıtta geçen Basileus kelimesi, Philateros'un babası ilişkilendirilmiş ve MÖ 4.yy.dan Kaunoslu bir tyran olarak nitelendirilmiştir⁴⁰⁴. Sonuç olarak "Aristeidas'ın oğlu Philateros, Kaunos kralı, tanrının (Asklepios) emriyle tapınağı inşa etti" şeklinde tercüme edilmiştir⁴⁰⁵. İkinci görüş ise, Bean tarafından öne sürülmüştür. Buna göre adak yazıtında geçen Basileus kelimesi bir kral veya tyran değil tanrının kendisidir ve yazıt "Aristeidas'ın oğlu Philateros, kutsal alanı tanrı Basileus Kaunos'un emriyle inşa etti" şeklindedir⁴⁰⁶.

Yazıtlarında konuyla ilgili referanslar olabilecek bir diğer kent ise tanrının isminde de geçtiği üzere Kaunos olacaktır. Kaunos yazıtların üç yerde Βασιλεύς ὁ θεός'dan bahsedilmektedir. Bunlardan iki tanesi liman agorasındaki çeşme binasında bulunan ünlü gümrük yazıtında bulunan Hellenistik kararnameler ve bir tanesi de Antipatros'un torunu, Agreophon'un oğlu, Kaunoslu Zenon için adanmış onurlandırma yazıtıdır⁴⁰⁷. Çeşme binasındaki yazıtlardan net olarak anlaşıldığı kadarıyla "Basileus" olarak anılan bir tanrı vardır ve bu tanrının kültüyle ilişkili bir stephanephoros aynı zamanda ticari malların ithalat ve ihracatı yetki sahibidir⁴⁰⁸. Keza Βασιλεύς ὁ θεός'un geçtiği üçüncü yazıt olan onurlandırma yazıtına göre, bahsi geçen şahıs tanrı Basileus'un bir stephanephorosudur ve makamın onurlu işleviyle rahibin başarıları övülmektedir⁴⁰⁹.

Kaunos'dan ele geçen yazıtlardan anlaşılabileceği üzere kentin yerlilere tanrıyı "Basileus, Tanrı" olarak adlandırmaktadır, "Kaunios" gibi Kaunoslu anlamına gelen kelimeler Kaunos'un dışındaki yerleşimlerde tanrıyı tanımlamak için kullanılmıştır⁴¹⁰. Ancak bu belgelerde tanrının kökenine ilişkin yeterli veri bulunmamakla beraber, bu bilgiler ışığında birkaç öneri de sunulmuştur. Bunlardan biri, Bean tarafından önerildiği üzere kentin kurucu kralı mitolojisine yönelik bir kültür. Yani tanrı Basileus kültü Miletos'un oğlu Kaunos'dan

⁴⁰⁴ Paton-Hicks, 1891: 109; Bryce, 1986a: dn. 30; Marek, 2000: 195; Borchhardt-Bleibtrey, 2013: dn. 620.

⁴⁰⁵ Paton-Hicks, 1891: 109; Bryce, 1986a: dn. 30; Marek, 2000: 195; Borchhardt-Bleibtrey, 2013: dn. 620.

⁴⁰⁶ Bean, 1954: 96; Bryce, 1986a: dn. 30; Marek, 2000: 195; Borchhardt-Bleibtrey, 2013: dn. 620.

⁴⁰⁷ Bean, 1954: 95-98; Bryce, 1986a: 186; dn. 30; Borchhardt-Bleibtrey, 2013: 77.

⁴⁰⁸ Marek, 2000: 196. Ayrıca dini bir sembol ve memuriyet kavramlarını içinde bulundurabilen Stephanephoros kavramı ve Küçük Asya dâhilindeki durumuyla ilgili detaylı bilgi için bkz.: Gökalp-Özdil, 2018: 197-205.

⁴⁰⁹ Marek, 2000: 196.

⁴¹⁰ Marek, 2000: 197.

kaynaklanmaktadır⁴¹¹. Bu mitolojide şehrin kuruluşu bazen Kaunos'un kendisine bazen de oğlu Aigialos'a atfedilmektedir. Bu ilginçtir; çünkü Aigilos'un kızı Heilebie ile evlenen Lyrkos, şarap çılgınlığı ile Dionysos oğlu Satpylos kızı Hemithea ile ilişkiye girmiş ve bu ilişkiden daha sonra Kaunos kralı olacak oğlu Basilos doğmuştur⁴¹².

Marek'e göre Bean'in görüşü geçerli değildir. Çünkü yerli bir tanrı olarak Basileus Kaunios hem kentin dışında Lykialılar tarafından hem de Perslerin merkez otoritesi tarafından kökenini oluşturan isimle tanınmaktadır; ancak Hellence olan Kaunos yer ismi, kentin asıl yerli ismi "Kbid" ile örtüşmemektedir⁴¹³. Ayrıca Lykialılar tanrıyı kendi dillerinde "Efendi", "Hükümdar", "Kral" gibi anlamlara gelebilecek bir isimle tanımlamıştır. Marek buradan yola çıkarak "Basileus" isminin basitçe daha eski bir tanrı isminden tercüme olduğunu yani şimdiye kadar düşünülenin aksine "Xñtawati" isminden tercüme edilenin Basileus olduğunu öne sürmektedir⁴¹⁴.

Bir diğer görüşe göre bu kült Apollon ile ilişkilidir. Marek'e göre Kaunosluların, Smyrna'daki hâkimlerinin onurlandırılmasına karşın diktiği stelin Apollon tapınağına konulması, halka açık belgelerin yeri olarak Apollon tapınağının yazıtlarda geçmesinin yanı sıra, arkeolojik buluntularla bir tapınak olduğu belgelenen bir alan ve buradan ele geçen, bir Hekatomnid'e ithaf edilmiş yazıtın bulunduğu büyük bir kaide, birçok Kaunoslu hayırseverin adının geçtiği heykel altlıkları gibi buluntularla, Protogenes anıtı kadar merkezi bir lokasyon olduğu düşünülen temenos, tanrı Apollon'a aittir⁴¹⁵. Roma İmparatorluk Dönemi'ndeki yazıtlardaki kült yetkilisi olarak tanrı "Basileus'un Stephanephoros'u" bağlantılarını bu agora ve limana yakın temenosla irdeleyen yazar, Apollon'unun Hellenistik Kaunos'un baş tanrısı olabileceğini ve İmparatorluk Dönemi'nde tekrar Tanrı Basileus olarak adlandırılan yerli tanrının Hellen özdeşi olabileceğini önermiştir⁴¹⁶. Eğer bu önerme doğru ise Lykia'nın epikhorik yazıtlarındaki Apollon'un eksikliği ve Lykia'daki genel konumu bambaşka bir boyut kazanmaktadır. Ancak bu görüşü onaylayan bir buluntu henüz ele geçmiştir değildir.

5.2. Arkazuma/Arkesimas

Satrap ayaklanmasının ardından, Lykia'nın Piksodaros egemenliğindeki Karia satraplığına bağlanmasının ardından, Letoon'da ele geçen ve bölgede kurulmasına karar

⁴¹¹ Bean, 1954: 94-98; Bryce, 1986a: 186; dn. 30; Marek, 2000: 197; Borchhardt-Bleibtreu, 2013: 77.

⁴¹² Marek kentin mitolojik geleneğin Hellenistik Dönem'den geriye gitmediğini ve mitografların Kaunos'da tapınılan tanrının isminin Hellence açıklanmaya çalışılması olarak nitelendirmiştir. Detaylı bilgi için bkz.: Marek, 2000: 197.

⁴¹³ Marek, 2000: 197.

⁴¹⁴ Marek, 2000: 197.

⁴¹⁵ Marek, 2000: 198.

⁴¹⁶ Marek, 2000: 198-199.

verilen kültlerle ilgili bilgiler içeren Likçe, Hellence ve Aramice olarak yazılmış olan Letoon üç dilli yazıtında belirtilen, onuruna kült kurulmuş tanrılardan biri Likçe bölümde Arkazuma, Hellence bölümde ise Arkesimas olarak geçen tanrıdır⁴¹⁷. Daha önce Basileus Kaunos'u içeren bölümde de detaylıca anlattığımız üzere, içerdiği bilgiler açısından Lykia bölgesinin en önemli yazıtlarından biri olan Letoon üç dilli yazıtı, bu iki tanrının ortak kültüyle ilgili talimatları aktarmaktadır⁴¹⁸.

Arkesimas'da, yazıtın Likçe kısmında bir kere birlikte kültünün kurulduğu tanrı gibi "Kral" anlamına gelebilen "Xñtawati" terimiyle anılmaktadır⁴¹⁹. Tapınımının sürekli olarak "Kaunoslu Efendi" kültüyle ilişkili olduğu düşünülen tanrının ismi Likçe bölümde dört kez, Hellence bölümde üç kez, Aramice'de iki kez bu tanrının ardından ikinci sırada geçmektedir⁴²⁰. İlginç olan ise Arkesimas isminin, Basileus Kaunos'un geçtiği diğer yazıtlarda görünmüyor olmasıdır. Ne üç dilli yazıttan önceye tarihlenen Ksanthos Yazıtlı dikmesinde, ne Hellenistik Dönem'e tarihlenen Kos örneğinde, ne de Roma İmparatorluk Dönemi'ne kadar giden Kaunos yazıtlarında Arkesimas ismiyle karşılaşmamaktayız⁴²¹. Yine de temel görüş bu iki tanrının, en azından Arkesimas'ın Basileus Kaunos kültüyle ilişkili olduğudur⁴²². Borchhardt ve Bleibtreu, aynı altarda tapınım gördükleri ve Aramice yazıtta geçen "KNDWŞ ve yoldaşları" kısmından hareketle, Arkesimas'ın kültünün Basileus Kaunos ile yakından ilişkili olduğunu belirtmiştir⁴²³. Bryce ise daha temkinli bir yorumla veri eksikliğinden dolayı bu iki tanrının ilişkisinin özellikle bir önemi olup olmadığını bilemeyeceğimizi belirtmektedir⁴²⁴.

Tanrıyla belirsizliklerden doğan ve kim olduğunu, kökenini açıklamaya çalışan farklı görüşler bulunmaktadır. Laroche'a göre Arkesimas, olasılıkla Basileus Kaunos gibi Kaunos kökenlidir ve tanrının çırağıdır⁴²⁵. Dupont-Sommer bu esrarengiz tanrının eril bir tanrı olduğunu ve olasılıkla da Basileus Kaunos'un oğlu veya eşlikçisi olduğunu dile getirmektedir⁴²⁶. Neumann'a göre ise Arkazuma, Hellence Arkesimas'dan türemiş, Likçe'deki sesli uygulaması Hellence'deki "iota" harfinin "u" harfine dönüşmesine sebep olmuştur⁴²⁷.

⁴¹⁷ Metzger, 1974: 82-93; Laroche, 1974: 115-125; Dupont-Sommer, 1974: 132-149; Metzger, 1979: 5-48; Laroche, 1979a: 49-127; Dupont-Sommer, 1979: 129-169.

⁴¹⁸ Bkz.: syf. 58-59.

⁴¹⁹ Borchhardt-Bleibtreu, 2013: 77.

⁴²⁰ Dupont-Sommer, 1974: 144.

⁴²¹ Borchhardt-Bleibtreu, 2013: 77.

⁴²² Dupont-Sommer, 1974: 144; Bryce, 1986a: 187; Borchhardt-Bleibtreu, 2013: 77.

⁴²³ Borchhardt-Bleibtreu, 2013: 77.

⁴²⁴ Bryce, 1986a: 187.

⁴²⁵ Laroche, 1979b: 114; Bryce, 1986a: dn. 33.

⁴²⁶ Dupont-Sommer, 1974: 144.

⁴²⁷ Neumann, 1979a: 269.

Dahası ona göre, Arkesimas, “Arkesimaksos” tam isminin kısa formudur ve genitiv hali Frigya’dan bir yazıtta “Arkesimous” olarak geçmektedir. Sonuç olarak Arkesimas aslında tanrısallaşmış bir Eros Ktistes’dir⁴²⁸.

Ne yazık ki elimizdeki veriler bu tanrıyı ve ona ait kültü açıklama noktasında yetersizdir. Net olarak söylebileceğimiz şey Arkazuma’ya ait kült Lykia inançları arasında sadece MÖ 4.yy. içerisinde yer almış ve daha sonra bu kültle ilişkin bir veriye rastlanmamıştır. Yani siyasal sebeplerle kurulmuş olan bu kültün kalıcı olmadığı söylenebilir.

⁴²⁸ Neumann, 1979a: 269.

ALTINCI BÖLÜM

OLASI BRONZ ÇAĞ ANADOLU KÖKENİNİ KORUYAN TANRILAR

6.1. Mahai Tusñti/ Dodeka Theoi/ On iki Tanrı⁴²⁹

On iki Tanrı olarak adlandırılan tanrılar, Roma İmparatorluk Dönemi Lykia'sında bir grup adak steli kabartma ve yazıtlarda geçen ve olasılıkla MS 3.yy.a tarihlenen, bir grup yerli karakterdeki Lykia tanrısıdır⁴³⁰. Bu tanrılara atfedilebilecek bulgular MÖ 5.yy.ın sonlarına tarihlenen Ksanthos yazıtlı dikmesinden gelmektedir. Yazıtın Hellence epigramına göre bu stel agoranın On iki Tanrı'sı onuruna dikilmiştir⁴³¹. On iki Tanrı'nın ismi Ksanthos yazıtlı dikmesinin Likçe kısmında da “ se dde tuwetê: kumezija: cere cere trqqñti: pddâtahi: qñnâkba: xrssêni: ehbi:” ifadeleriyle geçmektedir. Frei'a göre bu bölüm “O, meydanın (agora) Trqqas'ı ve On iki eşlikçisi için her yere sunaklar dikti” anlamına gelmektedir⁴³². Ayrıca yazıtın başka bir yerinde geçen “Mahai Tusñti” ifadesinin On iki Tanrı anlamına geldiği birçok araştırmacı tarafından kabul edilmektedir⁴³³. Buna göre “mahai” kelimesi Tanrı, “tusñti” kelimesi ile de on iki anlamına gelmektedir⁴³⁴. Bu tanrılara atfedilen adın bu derece önemli bir yazıtta geçiyor olması, Lykia inancı içerisinde bir miktar öneme sahip olduklarını göstermektedir⁴³⁵. Ayrıca kentte On iki Tanrı'ya adanmış bir olası kutsal alan içinde öneride bulunulmuştur⁴³⁶. Önerildiği üzere yazıtlı dikmenin üstünde bir heykel bulunmaktadır ve bu heykel taçlandırılmış, tahtında oturur pozisyonda kuzeye bakar şekilde konumlandırılmıştır. Ayrıca bu kuzey taraf Akhamenid sanatından bildiğimiz huzura kabul sahnesiyle bezenmiştir; çünkü kutsal alanın agoranın kuzeyinde olması gerektiği düşünülmektedir ve heykel bu tarafa doğru bakmaktadır⁴³⁷.

On iki Tanrı kültürle ilgili bahsetmeye değer bir diğer buluntu ise Sidyma kentinden ele geçmiş ve olasılıkla Hellenistik Dönem'e tarihlenen bir yazıttır⁴³⁸. Bean tarafından

⁴²⁹ Bu tanrıların Türkçe isimlendirmesi kaynaklar arasında farklılık göstermektedir. Bazı kaynaklarda On iki Tanrı, Bazılarında ise On iki Tanrılar olarak geçmektedir. On iki Tanrı olarak adlandırmanın Türkçe karaktere daha uygun olduğunu düşündüğümüz için bu ismi seçtik.

⁴³⁰ Bryce, 1986a: 180; Freyer-Schaunburg, 1994: 86; Keen, 1998: 206; Akyürek-Şahin, 2002: 112; Drew-Bear-Labarre, 2004: 99; Efendioğlu, 2008, 93.

⁴³¹ TAM I, No. 44 c 22; Bryce, 1986a: 180; Frei, 1990a: 1830; Keen, 1998: 206.

⁴³² TAM I, No. 44 b 51; Frei, 1990a: 1830.

⁴³³ TAM I, No. 44 a 12; Laroche, 1974: 146; Asheri, 1983: 87-91; Lebrun, 1987: 248; Bryce, 1996: 44; Keen, 1998: 206.

⁴³⁴ Bryce, 1996: 44.

⁴³⁵ Bryce, 1986a: 180.

⁴³⁶ Borchhardt-Bleibtreu, 2013: 87.

⁴³⁷ Borchhardt-Bleibtreu, 2013: 87.

⁴³⁸ Bean, 1978: 81; Bryce, 1998: 207; Efendioğlu, 2008: 95-96; Çevik, 2015: 74.

yayımlanan Hellence yazıta göre On iki Tanrı adı altında tanrılar listelenmektedir. Burada adı geçen tanrılar genellikle Olympos tanrıları olmakla beraber, Hekate ve Serapis adları da yazıt içerisinde geçmektedir. Ancak bu tanrıları yerel nitelikte verilmiş kırsal alandan ele geçmiş adak levhalarındaki tanrılarla açıklamak oldukça güçtür.

Bu külte ilişkin bir diğer buluntu ise, Simena Kalesi'nin batısındaki ana duvar üzerinde bulunan iki kaya mezarının üzerinde, açık hava ölü kültü ya da cenaze törenleri için ortak bir alan olarak On iki Tanrıyla birlikte nitelendirilen nişli bir kaya tapınağıdır. Bu tanrıların khtonik özelliklere sahip olduğunu düşündürmektedir⁴³⁹.

Yukarıda belirttiğimiz üzere yerel bir Lykia kültü olarak karşımıza çıkan On iki Tanrı'ya ilişkin en önemli bulgular, bölgenin çeşitli kısımlarında ele geçen ve üzerindeki yazıtlar ile betimlemelerden de bu tanrı grubuna adandığı tespit edilen adak stelleridir (Lev.17.b., Lev.18.a., Lev.18.b.). İlkel bir stelle şekillendirilen ve yerel kireç taşından yapılmış bu steller, geç dönem halk sanatının birer örnekleridir. Oldukça sade ve kaba nitelikte enine doğru dikdörtgen bir şekilde işlenmiş bu stellerin ön yüzünde iki adet betimlemeli friz bulunurken, arka yüzü sade bırakılmıştır⁴⁴⁰. Üst kısımda bulunan ilk friz kuşağında alçak kabartma ile betimlenen, izleyiciye bakar biçimde cepheden verilmiş, hepsi elinde mızrak taşıyan birbirinin tamamen aynısı on iki adet figür ile bunları altıya altı ortadan ayıran bir niş içinde betimlenmiş merkezi figürle birlikte on üç adet figür bulunmaktadır. Bu on üç adet figür ile birlikte friz, üst tarafından bir revak ile sınırlandırılmaktadır⁴⁴¹. Daha alçak kabartma ile verilmiş olan alt frizde ise üst frizde bulunan on iki figürün altlarında onlara karşılık gelecek şekilde betimlenen on iki adet köpek benzeri bir hayvanın betimlemesi karşımıza çıkmaktadır. Bu hayvan betimlemeleri, yine bir başka niş içinde betimlenen, ancak bu sefer küp veya ana kaya olduğu düşünülen bir yükselti üzerinde silahsız merkezi bir figür ile altıya altı olarak ayrılmıştır⁴⁴². İki friz arasındaki bölüm ile alt frizdeki merkezi figürün sağında ve solunda ise Hellence olarak yazılmış birkaç satırlık yazıt yer almaktadır⁴⁴³.

Bu adak stellerini daha detaylı inceleyecek olursak, stellerdeki yazıtlar uygun bir başlangıç noktası oluşturacaktır. Keza bu yazıtlar, kabartmalarda bulunan betimlemelerin yorumlanması ve bahsi geçen kültürün ana hatlarını çizilmesi noktasında önemli veriler sunmaktadır. Bu hususta ilk olarak karşımıza çıkan ifade, her yazıtta istisnasız olarak bulunan

⁴³⁹ Çevik, 2000: 37; Borchhardt-Bleibtreu, 2013: 87; Çevik, 2015: 75.

⁴⁴⁰ Akyürek-Şahin, 2002: 104; Çevik, 2015: 75.

⁴⁴¹ Lebrun, 1987: 248; Keen, 1998: 206; Akyürek-Şahin, 2002: 104.

⁴⁴² Lebrun, 1987: 248; Keen, 1998: 206; Akyürek-Şahin, 2002: 104.

⁴⁴³ Keen, 1998: 206; Akyürek-Şahin, 2002: 104.

“Dodeka Theoi” (Δώδεκα θεοί) yani On iki Tanrı ismidir⁴⁴⁴. Buradan hareketle sıralı biçimde dizilmiş olan on iki adet figürün, On iki Tanrı betimlemesi olduğu konusunda şüphe kalmamaktadır.

On iki Tanrı ismi genellikle “πατρί αὐτῶν” şeklinde bir ifade ile birlikte geçmekte ve bu ifade “onların babaları” anlamına gelmektedir⁴⁴⁵. Daha sonra değineceğimiz üzere genel görüş bu baba tanrının, üst frizdeki niş içinde betimlenen figür olduğu düşünülmekte ve ayrıca figürün kesin olarak kimliğinin bilinmemesi oldukça dikkat çekicidir. Yine bazı yazıtlarda “Artemis” ismi de geçmektedir. Tanrıçanın ismi daima “köpek süren” anlamına gelen “Kynegetis” epitheti ile “Ἀρτέμιδι Κυνηγέτιδι” şeklinde karşımıza çıkmaktadır⁴⁴⁶(Lev.18.a.). Bunlara ek olarak, tekil bir örnekte bulunan bir kısaltmadan hareketle Hermes’in de adının bu stellerde geçtiği görüşü bulunmaktadır. Robert tarafından yapılan öneriye göre Manisa Müzesi’nde bulunan bir stelde geçen “EPM” harfleri Hermes’i belirtmektedir. Daha sonra bu konu üzerinde çalışmalar yürüten birçok araştırmacı da bu görüşü kabul etmiştir⁴⁴⁷. Öte yandan bu kısaltmadan Hermes adının çıkarılamayacağını, şahıs adı ve ya epithet olabileceğini düşünen araştırmacılar da bulunmaktadır⁴⁴⁸. Bu yazıtta geçen isim Hermes’e aitse bile tek başına buradaki tek bir örnekten gelen veriler Hermes’in bu adak stellerinin genel şablonuna ait olduğunu kanıtlamamaktadır.

Yazıtlarda kalıplaşmış bir biçimde bulunan diğer bir ifade ise “emir gereği” manasına gelen “κατ’ ἐπιταγῇν” ifadesidir⁴⁴⁹. Farklı araştırmacılar bu ifadenin Türkçe’ye çevirisini “Tanrılara karşı yerine getirilmesi gereken vecibeye göre”⁴⁵⁰ veya “Tanrının emriyle”⁴⁵¹ gibi farklı yorumlarla bildirmişlerse bile ifadenin içeriği belirgindir. Bir Hitit-Anadolu geleneği olarak karşımıza çıkan olguya göre adakta bulunan kişi, Tanrıyı rüyasında görmüş ve adakta bulunması talimatını aldıktan sonra inancına uygun olarak adağını yapmıştır⁴⁵². Son olarak bir kısım örnekte boş bırakılsa veya en başa yazılsa da, genel olarak yazıtların sonuna eklenen, adaktan bulunan bireyin adı yazıtların son kısmına eklenmiştir⁴⁵³. Yazıtları kısaca özetleyecek

⁴⁴⁴ Akyürek-Şahin, 2002: 104; Efendioğlu, 2008: 94; Efendioğlu, 2009: 118; Çevik, 2015: 75.

⁴⁴⁵ Frei, 1990a: 132; Akyürek-Şahin, 2002: 104; Efendioğlu, 2008: 94; Efendioğlu, 2009: 118; Çevik, 2015: 75.

⁴⁴⁶ Robert, 1983: 592; Lebrun, 1987: 248; Frei, 1990a: 132; Freyer-Schauenburg, 1994: 69; Akyürek-Şahin, 2002: 104-105; Efendioğlu, 2008: 94; Efendioğlu, 2009: 118; Çevik, 2015: 75.

⁴⁴⁷ Robert, 1983: 590; Frei, 1990a: 132; Freyer-Schauenburg, 1994: 74; Akyürek-Şahin, 2002: 105; Efendioğlu, 2008: 94; Efendioğlu, 2009: 118.

⁴⁴⁸ Drew-Bear-Labarre, 2004: 83- 98; Efendioğlu, 2008: 94; Efendioğlu, 2009: 118.

⁴⁴⁹ Akyürek-Şahin, 2002: 105.

⁴⁵⁰ Efendioğlu, 2008: 94; Efendioğlu, 2009: 118.

⁴⁵¹ Çevik, 2015: 75.

⁴⁵² Lebrun, 1987: 249; Akyürek-Şahin, 2002: 105.

⁴⁵³ Akyürek-Şahin, 2002: 105.

olursak adağı sunan kişi bir rüya sonrasında, içerisinde “onların babası” ve “Artemis Kynegetis” kültlerini de barındırabilen On iki Tanrı’ya adakta bulunmuştur.

Bu tanrıların işlevi tam olarak bilinmemekle birlikte betimlemelerde geçen kıyafet ve silahlar birtakım ipuçları barındırmaktadır. Öncelikle bütün stellerin betimlemelerinde On iki Tanrı’nın her biri sağ elinde mızrak tutar vaziyette betimlenmiş ve bazen bu mızrak taşıma durumu ortada bulunan figürde de görülmektedir⁴⁵⁴. Yine hemen hemen hepsinde görünen başka bir olgu ise figürlerin hepsi oldukça sade ve kısa, dizlere kadar uzanan bir tunik ile resmedilmiştir⁴⁵⁵. Bu duruma ek olarak bazı örneklerde ortada duran figür silahlı ve uzun elbiseli olarak betimlenmiş ve bu figürün bir kadını ve olasılıkla Artemis’i temsil ettiği düşünülmektedir⁴⁵⁶ (Lev.18.a.). Genel şablonu oluşturan tunik giymiş ve mızrak taşıyan bu betimlemelerde yer yer bazı eklentiler ve farklılıklar izlenebilmektedir. Bazı stellerde On iki Tanrı betimlemeleri iki elinde birden mızrakla betimlenirken (Lev.19.a., Lev.19.b.), birtakım eserlerde ise bir ellerinde mızrak diğer ellerinde kalkan ile betimlenmişler ve dahası da birkaç eserde dizlik benzeri bir teçhizatıya sahip oldukları belirlenmektedir⁴⁵⁷. Giysiler söz konusu olduğunda ise figürler bazı stellerde chlamys ve khiton gibi kıyafetler giymekte, bazen de giysilerinin üzerinde çapraz kemer ve şal benzeri kıyafetlerle resmedilmişlerdir⁴⁵⁸ (Lev.18.a.). Giysi ve silahlardan yola çıkarak On iki Tanrının işlevine yönelik iki farklı yorum karşımıza çıkmaktadır⁴⁵⁹. Bu görüşlerden ilki, bazı stellerdeki betimlemelerde resmedilen giysilerin zırh olduğu düşüncesiyle, bu mızraklı hatta bazen mızrak ve kalkan taşıyan figürlerin savaşçı nitelikte olduğudur⁴⁶⁰. Ancak Akyürek-Şahin’in de belirttiği gibi yukarıda bahsettiğimiz bu teçhizatların hepsi avcılık içinde kullanılmaktadır ve bazı örneklerdeki zırh benzerliği oldukça stilize betimlenmiş olmalarıdır. Keza hiçbir örnekte miğfer görünmemektedir⁴⁶¹. Konuyla ilgili görüş bildiren araştırmacıların çoğu da On iki Tanrının avcı karakter taşıdığı görüşündedir⁴⁶².

⁴⁵⁴ Frei, 1990a: 1832.

⁴⁵⁵ Frei, 1990a: 1832.

⁴⁵⁶ Frei, 1990a: 1832; Akyürek-Şahin, 2002: 106.

⁴⁵⁷ Frei, 1990a: 1832; Freyer-Schauenburg, 1994: 57-59; Akyürek-Şahin, 2002: 106-107. Ayrıca, Akyürek-Şahin’e göre burada betimlenen dört köşeli kalkan Bronz Çağ’dan beri süregelen bir Anadolu-Asya geleneğinin yansıması olabilir. bkz.: Akyürek-Şahin, 2002: 107.

⁴⁵⁸ Figürlerin resmedildiği kıyafetlerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Freyer-Schauenburg, 1994: 54-56; Akyürek-Şahin, 2002: 106-107.

⁴⁵⁹ Burada sadece doğrudan figürlerin giysi ve silahları kastedilmektedir. Aşağıda inceleyeceğimiz üzere Khthonik özellikte olabileceğini düşünen araştırmacılar da bulunmaktadır.

⁴⁶⁰ Metzger, 1952: 61.

⁴⁶¹ Akyürek-Şahin, 2002: 107.

⁴⁶² Lebrun, 1987: 249; Frei, 1990a: 1833; Freyer-Schauenburg, 1994: 72; Akyürek-Şahin, 2002: 106-107; Efendioğlu, 2008: 97.

Üst frizde betimlenen On iki Tanrı figürlerinin tam altına karşılık gelecek şekilde konumlandırıldığını belirttiğimiz, alt frizde bulunan hayvan betimlerine değinecek olursak bunlar ilk olarak Robert tarafından “av köpekleri” olarak yorumlandığından beri bu şekilde kabul görmektedir⁴⁶³. Ancak pek tabi bildirilmiş olan farklı görüşlerde bulunmaktadır. Bunlar arasında çakal, aslan, leopar, kurt ve ayı gibi birbirinden farklı yırtıcılar bulunmaktadır⁴⁶⁴. Yine de Freyer-Schauenburg’da detaylıca incelendiği ve Akyürek-Şahin’de de aktarıldığı üzere fiziksel özellikleri açısından “av köpeği” düşüncesi daha olası görünmektedir. Buna göre hayvanlar kuyruklu bir şekilde verilmiş ise bu kuyruklar genelde kısa, orantısız derecede ince ve uzun kulaklı, burunları sivri veya köşeli, büyük ve oval kafa yapısıyla birlikte betimlenmiştir. Betimlenen hayvanların ağız açık ise dil dışarıdadır ve sivri dişlerle, uzun ince bacaklar ve yuvarlak kalça yapısıyla oturur biçimde betimlenmişlerdir⁴⁶⁵. Bütün bu biçimlendirmeye bu betimlemelerinin güçlü, koruyucu ve hızlı özellikle vurgulanan av köpekleri oldukları görülmektedir⁴⁶⁶. Diğer hayvanlar arasında anatomi açısından betimlenmiş olma ihtimali olduğu önerilen bir diğer hayvan ise kurttur. Keza daha önce ilgili bölümlerde de açıkladığımız üzere kurt, Leto’nun Lykia’ya varışı mitolojisinde rol oynamaktadır. Dolayısıyla bu sıralı hayvan betimlemelerinin kurt betimlemesi olma ihtimali de bazı araştırmacılar tarafından vurgulanmıştır⁴⁶⁷.

Bugüne dek On iki Tanrı kültü ile ilgili tapınak ya da kutsal alan kesin olarak tespit edilememiştir. Ancak ele geçen stellerin buluntu yerleri ve nitelikleri baz alınarak öneriler de yapılabilmektedir. Ele geçen stellerin ilk örnekleri Komba kentindendir. Tek başına sekiz adet örnek ile kent bazında en fazla örnek buradan çıkarıldığı için zamanla buranın bütün adak stellerinin menşei olduğu ve tek kült alanının burada olduğu gibi bir düşünce ortaya çıkmıştır⁴⁶⁸. Yani tek bir merkezden üretilip geniş bir coğrafyaya yayılan eserlerin söz konusu olduğu düşüncesi bulunmaktaydı. Ancak bu fazla mümkün görünmemektedir. Bugüne dek ele geçmiş eserlerin on sekiz tanesinin yeri bilinmemekte ya da değerlendirilemez bağlamlardayken yirmi üç tanesi orta ve iç kesimlerde dâhil olmak üzere Güney Lykia’da, on bir tanesi ise Kuzey Lykia’da olmak üzere toplamda elli iki adet On iki Tanrı’ya atfedilen adak steli bulunmuştur⁴⁶⁹. Komba’nın bu kült ile ilişkin önemli bir merkez olabileceği gerçeği böylelikle değişmemektedir. Ancak Komba tek merkez olmadığı da düşünülebilir.

⁴⁶³ Robert, 1983: 593.

⁴⁶⁴ Freyer-Schauenburg, 1994: 61; Akyürek-Şahin, 2002: 107.

⁴⁶⁵ Freyer-Schauenburg, 1994: 61-62; Akyürek-Şahin, 2002: 107.

⁴⁶⁶ Freyer-Schauenburg, 1994: 61-62; Akyürek-Şahin, 2002: 107.

⁴⁶⁷ Keen, 1998: 206; Çevik, 2014: 75.

⁴⁶⁸ Robert, 1983: 593.

⁴⁶⁹ Freyer-Schaunburg, 1994: 48; Akyürek-Şahin, 2002: 109; Çevik, 2014: 75.

Antiphellos'da yedi, Teimiussa'da altı, Megiste'de dört adet stel ele geçmiştir. Teimiussa'da bulunan stellerin boyutlarının büyük olması, dolayısıyla taşınma değil yerel üretim olabileceği ve karakteristik olarak Antiphellos örnekleriyle benzerlik gösterdiği de belirtilmektedir. Benzer bir durum Magiste içinde geçerlidir. Dolayısıyla buralarda da hem kült merkezi hem de yerel atölyeler olabileceği düşüncesi önerilmiştir⁴⁷⁰. Ayrıca Frei tarafından bildirildiği üzere Phellos kentinde de On iki Tanrı kültüne adanmış bir tapınak bulunmaktadır⁴⁷¹. Sonuç olarak Kuzey ve Güney Lykia'da tapınım görmüş bir kültle karşı karşıyayız⁴⁷².

On iki Tanrı kültü ile ilgili bilgileri toparlayacak olursak elimizde varlığı, olasılıkla Klasik Dönem Lykia'sına kadar izlenebilen bir kült bulunmaktadır. Bu kültün etki alanları, nitelikleri, kökenleri ve hangi nedenle tapınım gördükleri kesin değildir. Geç Roma Dönemi adak levhalarından anlaşıldığı üzere bu kültün bileşenleri On iki Tanrı, onların babaları ve Artemis Kynegetis'den oluşmaktadır. Burada "baba" olarak bahsedilen ve genellikle On iki Tanrının ortasında resmedildiği düşünülen tanrının kimliği kesin olmakla birlikte çok büyük olasılıkla Trqqas'dır⁴⁷³. Keza yukarıda değindiğimiz üzere, Ksanthos Yazıtlı Dikmesi, agoranın On iki Tanrısı ve onlarla birlikte anılan Trqqas'a adanmıştır. Yine adak stellerinde ismi geçen ve alt frizde orta kısımda betimlendiği kabul edilen figür Artemis Kynegetis ile anılmaktadır. Her ne kadar bu figürün adağı adayan kişiyi betimlediği görüşü de bulunsa bile, Akyürek-Şahin'in belirttiği üzere diplik veya kaya üzerinde betimlenmiş olması burada bir tanrı-tanrıça betimlemesi olması ihtimalini arttırmaktadır. Çünkü bu tarz betimlemeler kutsal bağlamdadır⁴⁷⁴. Zaman zaman Artemis ile baba tanrının yer değiştirdiği ve Artemis'in genelde silahsız ve apotropaik biçimde betimlendiği de unutulmamalıdır⁴⁷⁵. Yazıtlarda avcı özelliğini bildiğimiz Artemis'in "köpek süren" gibi bir epithetle geçmesi, alt frizdeki hayvan betimlemelerini av köpekleri olarak yorumlamamızı ve bununla birlikte, zaten ikonografik olarak avcı ile uyumlu On iki Tanrı betimlerini, avcı tanrılar olarak nitelendirmemizi kolaylaştırmaktadır. Ancak bu durum bazı soruları cevaplarken yerine başka sorular da getirmektedir. Örneğin, Klasik Dönem Lykia'sında agora Tanrıları olarak bilinen Tanrılar nasıl Roma Dönemi'nde avcıya döndüğü, ya da bu iki dönem arasında kalan yüzlerce yıllık dönemde neden bu kültle ilişkin buluntu olmadığı gibi örnekleri verebiliriz.

Bunlara ek olarak, burada geçen On iki Tanrıyla Hellen pantheonunun on iki Tanrısının temsil edildiğine yönelik görüşlerde bulunmaktadır. Örneğin Drew-Bear–

⁴⁷⁰ Freyer-Schaunburg, 1994: 48-49.

⁴⁷¹ Frei, 1990a: 1833.

⁴⁷² Akyürek-Şahin, 2002: 109.

⁴⁷³ Akyürek-Şahin, 2002: 111.

⁴⁷⁴ Akyürek-Şahin, 2002: 111.

⁴⁷⁵ Akyürek-Şahin, 2002: 111.

Labarre'de geçtiği üzere, Trqqas'ın Zeus ile özdeşleşmiş olması ve burada olasılıkla Trqqas'ın baba tanrı konumunda olması gibi durumun oluşması baz alınarak On iki Tanrı'nın bilindik Olympos tanrılarını temsil ettiğini ifade etmiştir⁴⁷⁶. Ancak genel olarak bu tanrıları Olympos tanrılarıyla ifade etmek olası görünmemektedir. Her şeyden önce ikonografik olarak olanaksızdır. Keza stellerde betimlenen On iki Tanrı'nın her biri erkektir⁴⁷⁷. Ayrıca bu durum sayısal bir hatayı da beraberinde getirmektedir, çünkü stellerde on dört adet figür bulunmaktadır. Burada Zeus'u üst frizdeki orta figür olarak değerlendirirsek eğer bir figür fazla olacaktır. Ayrıca Artemis'in alt frizdeki orta figürde temsil edilmesi ihtimalini de görmezden gelmek olacaktır. Eğer sıralı on iki figürü Olympos tanrıları olarak nitelendirip alt orta figür ve üst orta figürden birini de betimlenme şekline göre ayırıp bunu adağı adayan kişiyle tanımlasak dahi yine elimizde tanımlayamadığımız bir adet figür bulunmuş olacaktır. Dolayısıyla bu türden bir yorumlama çok da olası görünmemektedir.

On iki Tanrının kökenleri, konuyla ilgili çalışan araştırmacılar tarafından iki buluntu esas alınarak, genellikle Bronz Çağ'a ve o dönemin Anadolu inançlarına bağlanmaktadır. Bunlardan biri içinde Luvice sözcüklerde barından On iki Tanrı adının geçtiği bir adet Hitit büyü ritüeli metninin bulunması ve Luvice ile Likçe arasında dilbilimsel olarak kanıtlanmış bağlar bulunmasından kaynaklı olarak aynı kültün uzantısı olabileceği görüşüdür⁴⁷⁸. Bu bağlantının yapılmasını sağlayan bir diğer eser ise, bugün Çorum'da bulunan Hitit başkenti Hattuşa'nın birkaç kilometre kuzeydoğusunda yer alan ve kayalar arasına konumlanmış bir açık hava tapınağı olduğunu bildiğimiz Yazılıkaya'dan gelmektedir. MÖ 13.yy.a tarihlenen bu stelde, yer altı tanrıları oldukları düşünülen görünüşleri, teçhizatları ve silahları, genel özellikleriyle birbiriyle aynı on iki adet tanrı sıralı bir biçimde dizilmiş olarak betimlenmiştir⁴⁷⁹(Lev.20.a.). Burada bahsi geçen iki farklı Hitit eserinin de Roma Dönemi'nde ortaya çıkan bu adak stelleriyle doğrudan bağlantısını kurmak mümkün değildir. Ayrıca bu buluntular arasında çok büyük bir zaman farkı bulunmaktadır. Ancak ikisi arasındaki ikonografik benzerlik ile dilbilimsel bağlantının bulunması dikkate alınmayacak derecede değildir. Ayrıca birbirleri ile anılmadıkları durumda her biri kendi içinde izole, tekil ve belirsiz kalmaktadır⁴⁸⁰.

Demek oluyor ki, olasılıkla Ksanthos yazılı dikmesinde geçen On iki Tanrıya ait kült, kökleri Bronz Çağ Anadolu dini geleneklerine dayanan, MÖ 5.yy.da izleri görünen ve Roma

⁴⁷⁶ Drew-Bear-Labarre, 2004: 90.

⁴⁷⁷ Akyürek-Şahin, 2002: 110.

⁴⁷⁸ Frei, 1990a: 1833, Akyürek-Şahin, 2002: 110-111.

⁴⁷⁹ Gates, 1974: 166; Bryce, 1986a: 180; Frei, 1990a: 1833; Freyer-Schauenburg, 1994: 75-78; Bryce, 1996: 43; Keen, 1998: 207; Akyürek-Şahin, 2002: 112.

⁴⁸⁰ Frei, 1990a: 1833.

Dönemi'nin geç safhalarına kadar devam eden bir yerel geleneğe aittir⁴⁸¹. Bu tanrılar yüksek mertebeye sahip tanrılar değil de olasılıkla daha kırsal alanda tapınım gören yerli doğa tanrılarıdır⁴⁸². Akyürek-Şahin'in aktardığı üzere bu stellerin ilkel biçimde betimlenmiş olması kültün eskiliğine bir göndermedir. İşleniş tarzları ahşap işçiliğini anımsatmakta ve belki de bu sebepten dolayı öncülleri hakkında veri bulunamamaktadır⁴⁸³. Ayrıca eserlerin ortaya çıkış zamanı da Hristiyanlığın yayılmaya başladığı bir dönemde tepki olarak yerel bir kültün kısıktırılması olarak yorumlanmıştır⁴⁸⁴. Efendioğlu ise bu görüşe ek olarak bunun ekonomik sıkıntıların yaşandığı bir dönemde eski varsıl döneme karşı bir ilginin sonucu olabileceği ihtimalini belirtmektedir⁴⁸⁵.

Bizim burada vurgulamak istediğimiz ise Lykia halkının değişimleri kabul edip kendine uyarlasa da, kültürlerde değişimler ve farklılıklar izlenebilse de yüksek bir toplumsal hafızaya sahip oldukları ve geleneklerine bağlılık göstermiş olma olasılığıdır.

6.2. Xaxakba/Kakabos

Kakabos Güneybatı Anadolu'da, Lykia ve Pisidia bölgesinde tapınım görmüş bir tanrıdır⁴⁸⁶. Bu tanrıya ilişkin kült daha çok MS 2. ve 3.yy.a tarihlenen, bahsi geçen bölgelerde sıkça rastlanan, üzerinde tanrının betimlemesinin bulunduğu adak stelleri ve kaya kabartmaları ile birlikte kabartmalar üzerinde bulunan yazıtlar sayesinde bilinmektedir⁴⁸⁷. Kakabos, bu kabartmalar üzerinde atlı olarak betimlenirken bir elinde sopa veya topuz, diğer elinde ise üzerinde bulunduğu atın dizginlerini tutarken betimlenmiştir⁴⁸⁸. Bu buluntuların hepsinde yazıt veya tanrı adı bulunmazken, tanrının adının geçtiği durumlarda, Κακασβοç adına ek olarak Κακασβεῖ, Κακασβα, Κακαβοç gibi farklı şekillerde geçmektedir⁴⁸⁹.

⁴⁸¹ Bryce, 1986a: 180.

⁴⁸² Frei, 1990a: 1833; Akyürek-Şahin, 2002: 112.

⁴⁸³ Akyürek-Şahin, 2002: 112.

⁴⁸⁴ Freyer-Schauenburg, 1994: 87-88; Akyürek-Şahin, 2002: 112-133.

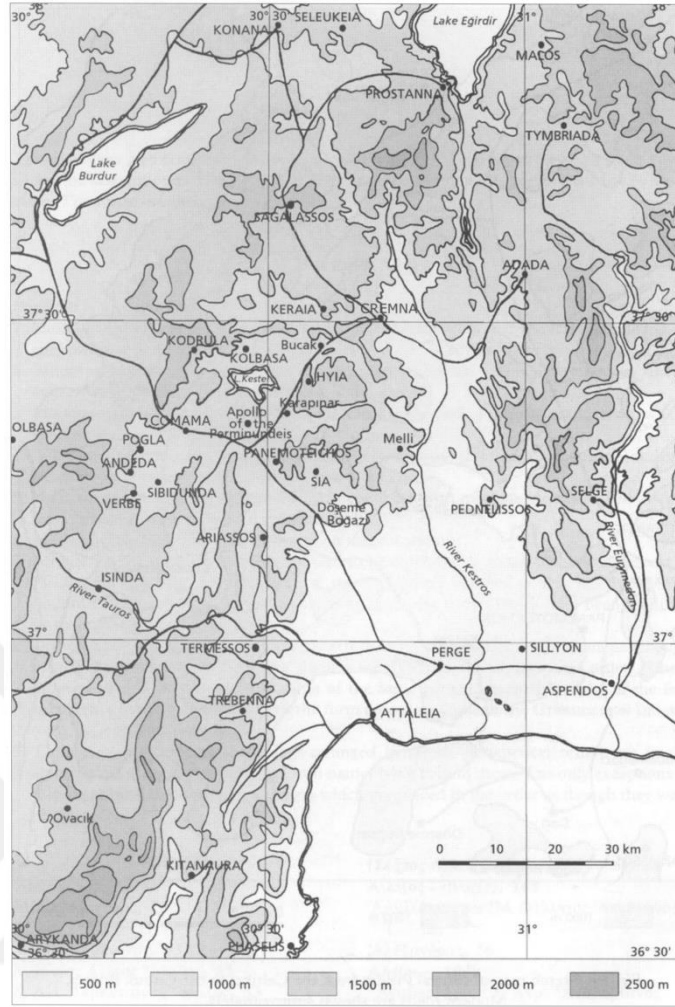
⁴⁸⁵ Efendioğlu, 2008: 98.

⁴⁸⁶ Bryce, 1986a: 181; Işık, 2019: 57.

⁴⁸⁷ Frei, 1990a: 1809; Borchhardt-Bleibtreu, 2013: 79.

⁴⁸⁸ Akyürek-Şahin, 2016: 542.

⁴⁸⁹ Neumann, 1979a: 265-266; Efendioğlu, 2008: 78.

Harita 6.1: Pisidia Haritası

Kaynak: Smith, 2011: 135.

Bu adak stelleri ve kaya kabartmalarını detaylı bir şekilde inceleyen Delemen'e göre ikonografik açıdan Kakasbos, Herakles ve Maseis betimlemeleri, bir yazıtın bulunmadığı durumlarda, genellikle ayırt edilemez olup nadir bir buluntunun üzerinde aynı detaylar ve aynı isimlendirmelerin bulunduğu örnekler baz alınarak oldukça koşullu şekilde bir ayırım yapılabilmektedir⁴⁹⁰. Buna göre farklı bir bağlamda değerlendirilebilen Herakles kabartmaları hariç bu tanrılara da atfedilen özellik hepsinin atlı olarak betimlenmiş olmalıdır. Yani Kakasbos her zaman at üzerinde betimlenmiştir⁴⁹¹ (Lev.22.a.). Bu üç tanrıyı Anadolu ve Lykia içinde keşfedilen diğer "atlı tanrı" betimlemelerinden ayıran özellik ise, bu betimlemelerde istisnasız olarak bu üç tanrının adını taşıyan eserlerin sopa ile betimlenmiş

⁴⁹⁰ Delemen, 1993: 6; Delemen, 1999: 5.

⁴⁹¹ Delemen, 1993: 6; Delemen, 1999: 5.

olması durumudur⁴⁹². Buradan hareketle isim taşımadığı durumlarda da sopalı ve at üstünde betimlenen figürlerin bu tanrılardan biri olduğu sonucuna varılmaktadır.

Bu betimleri daha detaylı inceleyecek olursak istisnai bir stel dışında bütün kabartmalarda figürlerin, sahnenin sağına doğru bir yönelim ile resmedilmiş olmasıdır⁴⁹³. At, betimlemelerde kimi zaman sahneyi sınırlandıran çerçevenin zemin olarak kullanılan alt kısmına dört ayağı ile sabit bir şekilde, bazen de yürür ya da dörtnala koşar şekilde betimlenmiştir⁴⁹⁴ (Lev.20.b.). Ancak daha çok genelde sol, bazen de sağ ayağı kalkık ve diğer ayakları sağlam yere basar şekilde betimlenmiştir⁴⁹⁵.

At üzerinde betimlenen biniciye gelecek olursak, genellikle cepheden veya dörtte üçlük bir dönüş ile verilmiş, ancak çok az sayıdaki betimlemede profilden verilmiş olması göze çarpmaktadır⁴⁹⁶. Sağ elinde tuttuğu sopa kimi zaman ince ve kısa bir sopayken, genellikle lobut olarak da adlandırabileceğimiz daha kalın üst kısma doğru yuvarlak hale gelen, genel olarak Herakles betimlemelerinde karşılaştığımız türdendir. Ayrıca betimlenen lobut topuz olarak da nitelendirilmiştir. Figür sopayı iki farklı biçimde tutmaktadır. Bunlardan daha sık rastlanan ilk örnekte, sağ kol yana doğru gövdeden çözülür ve sopayı seyirciye gösterir gibi bir konumda havaya doğru kaldırır şekildedir. Bu örnek savurmadan önceki anın betimlenmesi gibidir⁴⁹⁷. Bir diğer örnekte ise Herakles betimlemelerinden alışık olduğumuz üzere sopa omza yaslanarak taşınır pozisyonda verilmektedir.

Figürlerin üzerinde taşıdığı giysilere gelecek olursak bunlar genellikle kısa, baldıra kadar uzanan bir chiton (tunik) ve chlamys (pelerin) giymekte ve bazen de zırh giymiş olarak betimlenmektedir⁴⁹⁸ (Lev. 21.a.). Ayrıca figürün, bazı kabartmalarda kısa bir bot giymiş olduğu da göze çarpan diğer bir özelliğidir⁴⁹⁹.

At üzerinde ve elinde sopayla betimlenen figürün bulunduğu bu stellerin yazıtlarına değinecek olursak bunlar genellikle oldukça kısa ve sade yazıtlardır. Burada kullanılan formüle göre öncelikle adakta bulunan şahsın ismi verilmiş, arkasından bazen sadece “Tanrıya” bazen de “Kakasbos’a” ya da “Herakles’e” ifadeleri bulunurken “Tanrı Kakasbos’a” şeklinde verilen örneklerde bulunmaktadır. Bu örnekler adadı ifadesi ile de sona ermektedir⁵⁰⁰.

⁴⁹² Delemen, 1993: 6; Delemen, 1999: 5; Smith, 2011: 135.

⁴⁹³ Delemen, 1999: 6; Işık, 2019: 57.

⁴⁹⁴ Smith, 2011: 137; Işık, 2019: 57.

⁴⁹⁵ Delemen, 1999: 6.

⁴⁹⁶ Delemen, 1993: 7; Smith, 2011: 135; Işık, 2019: 57.

⁴⁹⁷ Delemen, 1999: 7.

⁴⁹⁸ Efendioğlu, 2008: 79; Işık, 2019: 58.

⁴⁹⁹ Smith, 2011: 137.

⁵⁰⁰ Delemen, 1993: 9.

Göründüğü üzere yazıtlar, betimlemelerle de uygun bir şekilde Kakasbos ile Herakles arasındaki özdeşleşmeyi onaylayanın ve tanrı olarak tapınım görmelerinin ötesinde fazla bir bilgi barındırmamaktadır. Ancak ilk bulundukları dönemden itibaren dil bilimciler “Kakasbos” ismini detaylı inceleyerek, ona atfedilmiş nitelikler ve kökeni hakkında bazı önerilerde bulunmuşlardır.

Buna göre ilk yorumlardan birini yapan Loewy, kabartmalarda bulunan at betimlemesini de dayanak göstererek Kakasbos isminin kökenini, Persçe “at” anlamına gelen “asba” kelimesiyle açıklamaya çalışmıştır⁵⁰¹. Daha sonra bu görüşü benimseyen Gagè ise, bu ismin Perslerin Anadolu üzerindeki etkisiyle ortaya çıkmış olabileceğini belirtmiştir⁵⁰².

Bir başka görüşe göre de Kakasbos adı Anadolu’nun güneybatısında sıkça kullanılan Kasbedion ile ilişkili olmasıdır⁵⁰³. Ki bu ismin hatalı bir biçimde Kasbedion olarak yorumlandığı ve aslında Kasbelion olması gerektiği de belirtilmiştir⁵⁰⁴. Daha sonra bu ilişkiyi inceleyen Radet, ismin kökünü “kasp/kasp” olarak çıkararak Lykia, Karia, Pisidia gibi bölgelerdeki şahıs ve yer adlarıyla değerlendirmiş ve bu isim kökünün “üst/şef” anlamına gelebileceğini belirtmiştir⁵⁰⁵. Kakasbos isminin Anadolu’da bulunan şahıs ve yer isimleri ile açıklanmaya çalışması bu ismin “kaka”, “kasba” gibi farklı isim köklerinin önerilmesini de beraberinde getirmiştir⁵⁰⁶.

Kakasbos’un kökenini isim yoluyla açıklamaya çalışan bir diğer görüşe göre tanrının ismi, Phrygia yazıtlarından bilinen ve “kötü şans” anlamına gelen “kaku” ve Trakya dilinde “at” anlamına gelen “esvos” kelimelerinin birleşimlerinden oluşmaktadır⁵⁰⁷. Bu görüşe göre yorumlayacak olursak karşımızda “kötü şans-kısmetsizlik getiren atlı” olarak nitelendirilebileceğimiz Trak-Phryg tanrısı vardır. Bununla birlikte tekil bir örnek olarak karşımıza çıkan bir örnekte sopa taşıyan atlı tanrının betimlemesi bulunan bir stelin yazıtında geçen “Trikasbos” ismi de değerlendirilmiştir. Tanrının ismi Ka-kasbos olarak bölündüğü takdirde bunun ikili bir gücü temsil ederken, bu durumun Trikabos isminde üçlü bir gücü temsil ettiği belirtilmiştir⁵⁰⁸. Bu durum Trikabos’un, üç kat kısmetsizlik getiren gibi bir anlamda olduğu dile gelmektedir. Aynı araştırmacı başka bir yerde bu durumdan hareketle

⁵⁰¹ Loewy, 1883: 124-125.

⁵⁰² Gagè, 1926: 120.

⁵⁰³ Lanckronski, 1892: 11-12.

⁵⁰⁴ Nollè, 1989: 257-259.

⁵⁰⁵ Radet, 1893: 205.

⁵⁰⁶ Kretschmer, 1896: 351; Sundwall, 1913: 93-94, 98.

⁵⁰⁷ Kretschmer, 1927: 74-76.

⁵⁰⁸ Kretschmer, 1927: 65-70.

Likçe “esbe” sözcüğünün Trak-Phryg etkisiyle bu dile geçen bir kelime olduğunu ve “at” anlamına geldiğini belirtmektedir⁵⁰⁹.

Ancak bu görüşe katılmayan araştırmacılarda bulunmaktadır. Kakasbos’a ait adak levhalarını inceleyen araştırmacılardan olan Robert betimlemeler üzerinden bir yorum getirerek tapınanlarına sopasını ve gücünü gösterecek şekilde betimlenen tanrının Trakyalı binici tanrıyla alakası olmadığını; ama Herakles ile özdeşleşme içinde olduğunu belirtmektedir⁵¹⁰. Tanrının Trakyalı veya Persli açıklamalarını katılmayan bir diğer bilim adamı ise Neumann’dır. Burada tanrının isminin arka kısmının “sepa” olarak bölünebileceğini ihtimaline değinmiş ve bu ekin MÖ 2. binde Hitit metinlerinde “Askasepa ve Miyatanzepa” gibi tanrı isimlerinde görülebildiğini belirtmiştir⁵¹¹. Ancak atlı Lykia tanrısı olarak nitelendirdiği Kakasbos için Likçe “at” manasına gelen “esbe-asba” son ekinin tanrının ismini oluşturma ihtimalini daha yüksek gören araştırmacı, Hitit-Luvi dillerinde bir bağlantı keşfedilemeyen “Kak” isim kökünün anlamını bilemediğimizi belirtmiştir. Bu durumda kısmi bir yorum yapabileceğimizi aktaran araştırmacı, tanrının isminden hareketle “güçlü ve hızlı atla birlikte olan” gibi bir niteliği olabileceğini önermiştir⁵¹².

Kakasbos’a ilişkin MS 2. ve 3.yy.a tarihlenen kabartmalı steller dışında epigrafik değer taşıyan bir başka buluntu ise MÖ 4.yy.a tarihlenen ve Kızılca Elmalı’da ele geçen Likçe bir yazıttan gelmektedir⁵¹³. Lebrun’un aktardığı üzere yazıt Perikles döneminde, Méjéré oğlu Masawati tarafından dikilen yazıtta, birçok Klasik Dönem Likçe yazıtında olduğu gibi mezar kurallarını ihlal edenlerin tanrı tarafından cezalandırılacağı yazılıdır. Burada bahsi geçen tanrının ismi ise “χαχακβα” ya da “χαχατωα” olarak geçmektedir⁵¹⁴. Bu ismin MÖ 4.yy.a Likçe bir mezar yazıtında geçmesi bile kültün sürekliliğini göstermesi açısından değerlidir, ancak mezar kurallarının koruyucu niteliği bu yazıtların çoğunda farklı tanrıların bu işlevle verilmesi açısından bir özellik ifade etmemektedir. Ancak Lebrun bu ismin kökeninin Hititçe “vuran, parçalayan” anlamlarına gelen bir kelimedenden türetilmiş olabileceğini belirtmektedir⁵¹⁵.

Kakasbos betimlemelerinin bulunduğu kabartmalı steller dışında, bu tanrıya ilişkin ele geçmiş bir başka eser ise üzerinde bir kartal ve yılanın betimlendiği örnektir. Kanatları açılmış bir şekilde resmedilen kartal pençeleri arasında bir yılanı gövdesinin alt kısmından

⁵⁰⁹ Kretschmer, 1939: 256-257.

⁵¹⁰ Robert, 1949: 72; Neumann, 1979a: 265.

⁵¹¹ Neumann 1979a, 266.

⁵¹² Neumann, 1979a: 266.

⁵¹³ Frei, 1990a: 1808.

⁵¹⁴ Lebrun, 1998b: 150.

⁵¹⁵ Lebrun, 1998b: 150.

yakalamış, başları ise birbirine bakar vaziyette işlenmiştir⁵¹⁶. Betimlemelerin alt kısmındaki kısa yazıtta ise “KAKACBEVC” yazmaktadır. Delemen’in aktardığı üzere bu sözcük “kötülüğü kovan/defeden” anlamı taşıyan “kaka sbeois” kelimelerinden kaynaklanmış olabilmektedir⁵¹⁷. Gagè bu betimlemenin Kaskasbos’u simgelediğini, yazıtıyla koşut şekilde, alegorik olarak gökyüzü ve aydınlığı simgeleyen kartal ile karanlığı ve yer altını simgeleyen yılanın çatışması olduğunu ve dolayısıyla binici tanrının aslında göksel bir karaktere sahip olduğunu önermiştir⁵¹⁸.

Bu tanrının niteliklerini anlamada yardımcı olabilecek bir diğer olgu ise, Tanrıya yüklenen sıfatlardır. Bu noktada bilinen iki epithet ile ilgili bilgi vermek oldukça yararlı olacaktır. Bunlardan ilki Korkuteli yakınlarında saptanan kayalara oyulmuş nişlerden oluşan adak yerinden ele geçmiştir. Burada bir kayanın üzerine Yıldız Kakasbeus yazılmıştır⁵¹⁹. Delemen’e göre tanrının “yıldız” anlamını gelen “Aster/Astraios” gibi bir epithetle anılmış olması onun göksel yönünü kanıtlar niteliktedir. Tanrının bir diğer epitheti ise Oinoanda’da bulunan bir Kakasbos betimlemeli bir stelde geçtiği üzere Epekoos’dur. Anadolu dışında yaygın olarak farklı tanrılarla atfedilen bu epithet “yakarıları işiten” anlamı taşımaktadır⁵²⁰.

Bunlara ek olarak Burdur çevresinden geldiği düşünülen sopa taşıyan binici betimli ve Herakles’e adandığı bilinen iki adak stelinde, yazıtın altında sağa doğru yönelen bir grup keçi betimlemesi bulunmaktadır. Burada bulunan keçilerden hareketle ve Kakasbos’un Herakles ile özdeşleşmiş olduğu gerçeğiyle birlikte, tanrının kırsal hayatı koruyucu bir yönü olduğu önerilmiştir⁵²¹.

Sonuç olarak bu tanrıya ilişkin niteliklerini ve kökeni belirten kesin bir bilginin olmayışında, doğal olarak betimlemelerindeki ikonografik unsurlar ile adı birçok araştırmacının farklı yorumları ile Kakasbos kültürünü açıklamaya çalışmasına sebep olmuştur. Bu noktada birçok araştırmacı öncelikle tanrının bütün betimlemelerinde at üzerinde betimlenmesinden dolayı yorumlama getirmeye çalışmıştır. Ancak bu betimlemelerin ele geçtiği süreç içerisinde birçok tanrının at üzerinde betimlendiği görülmektedir⁵²². Dolayısıyla buradan yola çıkarak bir sonuçta bulunmak tam anlamıyla doğru olmayabilir. Sonuç olarak etimolojik bağlantılar olsa bile bu kesin olarak bir Trak-Phryg atlı tanrısıyla karşı karşıya olduğumuzu söyleyememekteyiz. Ayrıca sopa betimlemesi ve atın, ölüm ve yeraltını

⁵¹⁶ Delemen, 1993: 11, Lev. 114; Delemen, 1999: 11.

⁵¹⁷ Delemen, 1999: 11.

⁵¹⁸ Gagè, 1926: 119.

⁵¹⁹ Delemen, 1999: 13.

⁵²⁰ Delemen, 1999: 13.

⁵²¹ Delemen, 1999: 13; Smith, 2011: 137.

⁵²² Delemen, 1993: 1-3.

simgelediği, isminde kötü şans ve kötülük belirten bir anlam çıkarılması gibi hususlar, Delemen'in de vurguladığı gibi hatalı bir yaklaşım olabilir⁵²³. Ayrıca bir de yukarıda değindiğimiz üzere Likçe bir yazıtta mezar kurallarını ihlal edenlere karşı cezalandırıcı nitelikte bulunması durumu da bulunmaktadır. Bu tanrının doğrudan bir yer altı tanrısı olduğu anlamını taşımaz; ayrıca bu durum yapılan bu çalışmada da değerlendirildiği üzere Klasik Dönem'in Likçe yazıtlarının büyük bir çoğunluğunda farklı tanrılar ile ilgili bağlamlarda var olan bir olgudur. Yani bu tanrının doğrudan yer altı tanrısı olması yerine, ölüyü koruyucu bir yönünün de olduğu söylenebilmektedir.

Öte yandan Kakasbos'un "koruyucu" rolü daha sabit olan bir yaklaşımdır. Yukarıda bahsedildiği üzere ismine yönelik yorumlamaların neredeyse tamamında kötülüğe karşı elinde sopasıyla mücadele eden bir kahraman gibi görünmektedir. Bu noktada ikonografik olarak ve bu betimlemeler ile birlikte verilen yazıtların kanıtladığı Kakasbos-Herakles ilişkisinde iki tanrının da sopa taşıyor olması bu karakteristik özellikle bir birleşmenin olduğunu göstermektedir⁵²⁴. Bununla birlikte Herakles'in bahsi geçen adak stellerinde atlı olarak betimlenmesinin nedenini, Kakasbos ile özdeşleşmesine bağlamak mümkündür. Herakles'in mitolojisine baktığımızda iki tanrı arasındaki bağlantı daha net bir şekilde görünebilmektedir. Yıkıcı güçlere karşı savaşan bu tanrı fiziksel gücü, cesareti ve sopasını kullanarak galip gelmiştir ve bu nitelikleri Kakasbos'un da taşıması bir özdeşleşme olduğunu düşündürmektedir⁵²⁵. Yani sadece ikonografik olarak değil, aynı zamanda nitel özellikleri de benzer olduğu için bu birleşmenin gerçekleştiği söylenebilmektedir. Her iki tanrıda genel anlamda insanları kötülüklerden koruyan bir nitelik taşımaktadır⁵²⁶. Ayrıca koruyuculuk vasfının kırsal yaşamı ve ölüyü de kapsadığı düşünülebilir. Le Roy hem insanları hem de hanedanları koruyucu özelliği olduğunu düşünmektedir⁵²⁷. Delemen'e göre zaman zaman zırh içinde de görünen Kakasos bu yönüyle aynı zamanda kötülüğe karşı mücadele eden bir ordunun lideri görünümündedir ve bu haliyle Geç Roma Dönemi'nde iyinin kötüye karşı zaferi benzeri gibi konuların önem kazandığı dönemde tanrının betimlemelerinin bulunduğu adak stellerinin yaygınlaşması, bu dönemin dini ihtiyaçlarıyla uyum içerisindedir⁵²⁸. Lebrun ise bu zırhlı betimlemeleri Kakasbos'un savaş tanrısı niteliği de olabileceği şeklinde

⁵²³ Delemen, 1999: 12.

⁵²⁴ Robert, 1946: 64-66; Frei, 1990a: 1809; Delemen, 1999: 12.

⁵²⁵ Delemen, 1999: 12; Smith, 2011: 141.

⁵²⁶ Smith, 2011: 141.

⁵²⁷ Le Roy, 1990: 42.

⁵²⁸ Delemen, 1999: 13.

yorumlamıştır⁵²⁹. Ayrıca Kakasos'un yukarıda değindiğimiz üzere hem bir betimleme üzerinde hem de epithetleri vasıtasıyla "göksel" bir yönü bulunduğu söylenebilir⁵³⁰.

Sopa taşıyan atlı tanrı kabartmaları bulunan adak stellerinin buluntu yerlerine göre kültün yayılımı açısından yorum yapmakta mümkündür. Öncelikle Telmessos, ele geçen çok sayıda eserin bu kente ithaf edilmesi sebebiyle de önemli bir merkez olarak görülmüş ve burada bir kutsal alanı olduğu önerilmiştir⁵³¹. Ayrıca Oinoanda kentinde de bir kutsal alanı olabileceği önerilmiştir⁵³². Telmessos dışındaki eserler ise genellikle Lykia'nın kuzeyinde ve Milyas çevresinde ele geçmiştir⁵³³. Frei, Tanrının Kakasos adının geçtiği eser sayısının özdeşi Herakles'e göre baskın olması, eserlerin halk sanatı denebilecek daha sade şekilde betimlenmesi, kıydan uzak ve kırsal olarak nitelendirilebilecek alanlarda bulunması gibi olgulara dayanarak, Hellenistik etkinin geç ulaştığı sosyal yığınlar tarafından saygı gördüğünü belirtmiştir⁵³⁴. Bu görüş birkaç açıdan sorunludur. Öncelikle Telmessos gibi bir liman kentinden ele geçmiş çok sayıda buluntu vardır. İkinci olarak zaten özdeşi Herakles'te, Kakasbos ile birlikte bu bölgelerden gelmiş ve aralarında ufak farklılık olsa da genelde yazıtın olmadığı durumlarda ayırt edilmesi çoğu eserde mümkün değildir ve eş bir şekilde tapınım vardır. Sonuç olarak Hellen etkisi ortadadır. Üçüncü olarak ise On iki Tanrı ile ilgili bölümde de belirttiğimiz üzere bu sade betimleme tarzı dönem şartlarıyla koşut bir şekildedir.

Bu araştırmanın konusu açısından değerlendirildiğinde ise Kakasbos önemli bir yere sahiptir. Çünkü bu tanrıya ait kült olasılıkla Anadolu kökenlidir. MÖ 4.yy. gibi erken bir dönemden itibaren kültün varlığı kanıtlanabilmektedir. Hem bu dönemden gelen yerel ismini korumuş, hem de bir Hellen kültürle özdeşleşmiş ve oldukça geç bir döneme kadar birlikte var olmakla kalmamıştır. Binici şeklinde resmedilen Herakles kabartmalarının da gösterdiği üzere ikonografik olarak özdeşini etkilemiştir ki bu olağan bir durumdur. Çünkü kültürler bazen komşu kültürlerin etkisiyle ortaya çıksa da gelişimini toplumsal hafıza ciddi ölçüde etkilemektedir.

⁵²⁹ Lebrun, 1998b: 146.

⁵³⁰ Delemen, 1999: 13; Smith, 2011: 141.

⁵³¹ Robert, 1946: 47; Frei, 1990a: 1809; Lebrun, 1992: 190-1991.

⁵³² Delemen, 1993: 34.

⁵³³ Frei, 1990a: 1809-1810; Efendioğlu, 2008: 82.

⁵³⁴ Frei, 1990a: 1810.

SONUÇ

Öncelikle belirtmemiz gerekir ki bu çalışmada bahsettiğimiz hemen hemen her konu varsayımsal ve belli koşullar altında doğru kabul edilebilecek yorumlardır. Doğru bildiğimiz veya kabul ettiğimiz birçok olgu belki yarın, belki yüzyıl sonra kanıtlanabilir veya bambaşka bir boyuta geçebilir ve yanlış olduğu belirlenebilir. Bununda birkaç sebebi vardır.

Öncelikle bu durum Lykia bölgesinden ele geçen yerel kültür ve kültürlere ilişkin erken verilerin yapısıyla alakalıdır. Bunlar ağırlıklı Klasik Dönem’den gelen ve birbirini tekrar eden nitelikte bulunan ve ancak yorumlamalar vasıtasıyla birtakım sonuçlar elde edilebilecek nitelikteki belirli bir kapsamdan ele geçmiş buluntulardır.

İkinci olarak inanç unsurlarının kendi yapısının oldukça geçişsel ve insan yapısı gereği çevreyi, doğayı, yaşamı ve insanın kendisini anlamayı hedefleyen yapıda olmasıdır. Yani bir yandan toplumlar çevre kültürlerle etkileşim yoluyla etkinleşmişken bir yandan birbirleriyle hiçbir alakası belirlenemeyen topluluklarda benzer olgular görülebilmektedir. Örnek verecek olursak bir Fırtına tanrısı için Anadolu ve Kıta Yunanistan süreçsel olarak tarihsel olaylar ve etkileşimlerle birlikte birinden ötekine geçiş yapıp yapmadığı incelenabilir durumdayken Orta Amerika toplumlarında tapınım gören Güneş tanrısıyla, Mısır’da tapınım gören Güneş tanrısı arasında bir bağlantı kurmak olanaklı değildir. Bu iki farklı durumdan ikincisinin etkileşim içindeki kültürlerde gerçekleşmiş olma ihtimali veya denkleme üçüncü bir toplumun girmesinin yanı sıra benzer nitelikte olan farklı topluluklarda birbirinden farklı ortaya çıkmış olabilecek kültürlerin birleşmesi olasıdır ve bu durumu karmaşılaştırır. Yani hem tek bir kaynaktan yayılan hem de birbirinden bağımsız ortaya çıkabilen, nihayetinde kozmopolit yapıda olan bir durumla karşı karşıyayız. Bunlarla aynı zamanda daha geleneksel ve süreklilik arz eden bir unsurlarda bulunabilmektedir. Bu tezat gibi görünen olgular Lykia bölgesinin inanç sistemi içerisinde vuku bulmaktadır.

Günümüzde Anadolu’nun güneybatı kısmında yer alan ve Teke Yarımadası olarak adlandırılan bölge antik dönem içerisinde “Lykia Bölgesi” olarak adlandırılmaktadır. Bu bölgede insan hayatına ilişkin ilk veriler Neolitik Dönem’e kadar inerken bizim Lykia’ya atfedildiğimiz ilk somut veriler MÖ 7.yy. civarına tarihlenmektedir. Bu verilerin hemen ardından gelen dönemde yani MÖ 6.yy.da Lykia bölgesi Pers egemenliği altına girmiştir. Pers İmparatorluğu yönetimi altında Lykia bölgesi olasılıkla yerli ve Ksanthos merkezli bir hanedanlığın yönetimi altına bırakılmıştır. Bu dönemde Pers yönetiminin özellikle kültürel konular noktasında bir miktar esneklik sunduğu birtakım buluntular vasıtasıyla kanıtlanabilir

niteliktedir. MÖ 5.yy. içinde Lykia, bir süreliğine Attika-Delos Deniz Birliği'nin vergi listelerinde sembolik bir miktar ödeme yapmış yani bu birliğe katılmışsa kısa bir süre sonra tekrar Pers egemenliği altına girmiş ve bu durum MÖ 4.yy.a kadar devam etmiştir. MÖ 4.yy.ın ilk yarısında Ksanthos merkezli Dynastlık gücünü Perikles yönetimindeki Limyra kentine kaptırmıştır. MÖ 360 yılı civarında Lykia Pers yönetimine karşı gerçekleşen Satrap Ayaklanması'na katılması ve isyanın bastırılması sonucunda Karia satraplığına bırakılmış ve bu durum İskender'in fethine kadar devam etmiştir.

Kabaca Klasik Dönem'i kapsayan bu kültürel ve siyasal karmaşa dönemi, ve bu döneme ait veriler, yerel kültlere ilişkin ilk buluntuları vermesi ve temas halinde bulunduğu kültürlerin etkilerinin de yavaş bir biçimde görünür olmaya başlaması noktasında "Lykia Kültürleri Işığında Kültürel Süreklilikler ve Değişiklikler" başlıklı çalışmamızın temelini oluştururken gerekli görüldüğü yerlerde Hellenistik ve Roma Dönemleri de bu değişim ve süreklilikler noktasında konuya dâhil edilmiştir.

Bu dönemde bölge kültlerine ilişkin veriler birtakım sikke, kabartma ve yontunun dışında genel olarak ana dilde yazılmış yazıtlardan gelmektedir. Bu yazıtlar ise kısmen adak yazıtları ve az sayıda kararname dışında ağırlıklı mezar yazıtlarıdır. Likçe olarak değerlendirdiğimiz bu dil bugün hala tam çözülebilmemiş değildir. Ancak bu dilin, Hint-Avrupa dil ailesine mensup olan Bronz Çağ'ı Anadolu topluluklarında Luvilerin dili olan Luvice dilinden gelmiş olduğu bugün kanıtlanmış bir gerçektir. Ayrıca bu yazıtların bir kısmı Likçe-Hellence olmak üzere çift dilli yazılmıştır. Dolayısıyla Lykia kültürünün kapsam, nitelik ve kökeni hususunda oldukça kısıtlı bir görünüm sunmaktadır. Ancak yine de yorum yapılabilecek nitelikte olmaları açısından değerlidirler.

Bu yazıtlardan yola çıkarak belgelenebilen en önemli hususlardan biri, yerel dilde verilmiş tanrı ve tanrıça isimleri incelenerek, MÖ 2. binyıl kaynaklı Hitit-Luvi inanç sisteminden gelmiş olduğu anlaşılan Tanrılar ile yazıtların Hellence karşılıkları sayesinde tespit edilebilen Hellen mitolojisinden bilindik karşılıkları ve özdeşleri olan Tanrı ve Tanrıçaların tanımlanmasıdır. Bu çalışmada bunlar arasından seçilen ve kültürleri incelerkenki ilk alt başlığımızı oluşturan kültürler ise Trqqas, Eni Mahanahi, Maliya ve sırasıyla bunların Hellen karşılıkları Zeus, Leto, Athena kültürleridir.

Yazıtların bulundukları yerler ve içeriklerini bu özdeşleşmelerin nedenlerini açıkça belirtecek nitelikte olmasa da, yerel tanrıların Hitit-Luvi inanç sistemlerindeki yerleri ile Hellen tanrılarının karşılaştırılması sonucu edinebilecek yorumlamalar bulunmaktadır. Buna göre Zeus ile özdeşleşen Trqqas, Luvi kökenli Fırtına tanrısı Tarhunt'dan kaynaklanmaktadır. Bu özdeşleşme sebepleri en belirgin olabilen örneklerdendir. İlgili bölümde detaylıca

incelediğimiz üzere bu tanrı isim olarak “fatih” anlamı taşıırken Fırtına tanrısı olması sebebiyle şimşegın ve gökyüzünün tanrısı olduğu açıktır. Hitit metnlerinde güçlü, kuvvetli olarak geçen bu tanrının Lykia inanç sistemi içerisinde baba tanrı, baş tanrı gibi vasıflara sahip olması olasıdır. Zeus ile benzer bu özelliklerinin yanında yağmur ve bereket getiren özellikleri bulunması dikkate değer bir durumdur.

Eni mahanahi/eni qlahi ebijehi kültü ise olasılıkla Anadolu’da binlerce yıldır süre gelen Ana Tanrıça kültünün Lykia içindeki iz düşümü şeklindedir. Aynı zamanda su kaynaklarıyla da birlikte anılan bu tanrıça Klasik Dönem’de bölgede en çok tapınım görenlerden biridir. Leto ile birleşmesindeki en önemli nokta ise olasılıkla annelik vasfından kaynaklanmaktadır.

Bronz Çağ Anadolu tanrıçası Maliya’nın ise hangi şartlar altında Athena ile özdeşleştiğı net değildir. Maliya Hitit-Luvi metnlerinde üzüm ve tahılın anası, bahçenin Maliya’sı, su kaynakları ve bereket ile ilgili olarak geçen tanrıçanın savaş, bekâret ve zekâ gibi özelliklere sahip Athena ile açıklamak oldukça zordur. Bu özdeşleşme ile ilgili şimdiye kadar iki öneri üzerinde durulmuştur. Bunlardan ilki Maliya’nın kentlerle ilgili koruyucu bir özelliğı olabileceğı ve Athena’nın Polias epitheti üzerinden bir özdeşleşme gerçekleştiğı şeklindedir. İkinci öneri ise dönemin modası olarak ikonografik sebeplerle bir birleşme olduğu yönündedir.

Bu üç tanrının ortak özellikleri ise mezar kurallarının ihlalleri durumunda cezalandırıcı nitelikte bulunuyor olmasıdır. Bu durum yazıtların büyük çoğunluğunun mezarlardan ele geçmesiyle doğrudan alakalıdır. Yerel dilde yazılan yazıtların ezici çoğunluğunun mezar yazıtları olması bir noktada Lykia inanç sistemi ile ilgili bilgilerimizi kısıtlarken aynı zamanda kültürlerin yapısına ilişkin yorum yapmamıza olanak sağlamaktadır. Bu durum iki şekilde açıklanabilir. İlki bu yoğun yapı öteki dünya inancının Lykia inanç sisteminde öncelikli duruma sahip olduğundan daha çok khthonik yazıtlar üretilmektedir. İkincisi ise yine aynı sebepten bu yazıtların daha çok korunmuş olmasıdır. Bu da hem doğrultuda kurulan kurumların ve görevlendirmelerin işe yaradığı hem de tanrıların cezalandırıcı niteliklerinin gerçekten caydırıcı olma noktasında toplum nezdinde karşılık bulunduğı şeklinde yorumlanabilir. Her üç kültü ilişkin bir diğerk ortak unsur ise hepsinin olasılıkla Bronz Çağ Anadolu inanç sisteminin etkisiyle yağmur, su kaynakları ve verimle birlikte nitelendirilebiliyor olmasıdır.

Bölge kültürlerinin incelendiğı ikinci alt başlıkta ise Hellen kökenli tanrılar bulunmaktadır. Bu isimlendirme birkaç yerde daha açıklandığı üzere bu kültürlerin doğrudan Hellen toplulukları tarafından üretilmiş tanrısal kavramlar olduğı anlamına gelmemektedir.

Daha ziyade Hellen pantheonunu oluşturan on iki adet tanrıdan biri olmalarından kaynaklanmaktadır ve doğal olarak Hellen inanç sisteminde çevre kültürlerden giren Tanrı ve Tanrıçalar bulunmaktadır. Bu bölümde geçen Tanrılar Apollon, Artemis, Aphrodite ile sınırlandırılmıştır. Bunun sebebi ise Klasik Dönem'den ele geçmiş buluntular içerisinde net bir yerli öncülü olmayan ancak yine varlıkları ve bir miktar öneme sahip olduklarının tespit edilmesinden kaynaklıdır. Bu kültler arasından Aphrodite'nin Hellen kökenli olmadığı kesindir ve ikiz Tanrılar Apollon ile Artemis'in kökenleri ise net değildir. Ancak her ne şekilde olursa olsun bu tanrılar Hellen inanç sistemi içerisinde bulunmuş, mitolojisinde geniş bir şekilde yer almış ve bu pantheonun önemli tanrıları olabilmışlardır.

Bunlardan kökenine ilişkin en karmaşık durumda olanı olasılıkla Apollon'dur. Bu tanrının kökenine ilişkin problemlerden biri Linear B tabletlerinde bulunmuyor olmasıdır. Hellen kökenine ilişkin en öne çıkan görüş ise Apollon isminin Dor toplumlarından gelen ve toplanma/toplantı anlamına gelen “Apellai” kelimesinden kaynaklandığı yönündedir. Öte yandan Anadolu kökenine ilişkin buluntular bir derece daha olası görünmektedir. MÖ 2. bin Anadolu'sundan gelmektedir. Boğazköy'den ele geçen bir Hitit metni Wilusa kralı Alaksandu ile Hitit kralı Muwatallis arasında imzalanan ve MÖ 13.yy.a tarihlenen bir antlaşma metnidir. Bu antlaşma metninde Wilusa ve Hitit tanrıları Alaksandu'ya metni dikte eden Muwatallis tarafından tanık olarak çağrılmaktadır. Ayrıca antik edebi kaynaklardan Lykia bölgesiyle yakından ilişkili görünmektedir. Her iki görüşte de eksiklikler bulunmakta ve kökenini netleştirmek güçleşmektedir. Öte yandan Klasik Dönem verileri içerisinde Apollon ile ilişkilendirebilecek veriler çok az ve dolaylıdır. Bu da zamanla bazı araştırmacıların Lykia'da Apollon kültürünün Hellenistik Dönem öncesinde bulunmadığını düşünmelerine sebep olmuştur. Ancak bu durum hem edebi geleneği hem de yerel dilde Apollon'a atfedilmiş olabilecek “Natri” kelimesi ile ilgili bağlantıları tamamıyla görmezden gelmek ve Bronz Çağ Anadolu'sundan gelen bağlantıları da yok saymak olacaktır.

Yerel dilde bağlamı belirsiz birkaç yazıtta Natri kelimesi bulunmaktadır. Çift dilli birkaç yazıtta ise bu kelime Apollon ve ondan türetilmiş theophorik isimlere karşılık gelmektedir. Ayrıca bu kelimenin, Mısır dilinde tanrı anlamına gelen “ntr” kelimesinden geldiği, Lykia ve Karia topluluklarına Bronz Çağ içerisinde geçtiği şeklinde bir önerme yapılmıştır. Bir başka görüşe göre ise kehanet alanı söz konusu olduğu zaman Apollon'un sadece tanrı kelimesiyle anılmış olduğu, Herodotos kaynak gösterilerek belirtilmiştir. Bu görüşler doğru kabul edilirse Apollon'un isminin neden erken dönemde bölgede seyrek görüldüğü bir noktaya kadar açıklanabilmektedir. Ayrıca Apollon kültürünün bölge içerisinde en önemli unsurunun kehanet olması, cezalandırıcı niteliği ise hem kendi içinde hem de diğer

tanrılara oranda geri kalmış olması bu durumu açıklamaya yardımcı olabilir. Ancak bu görüşlerin hepsi varsayımsaldır ve kanıtlamak bugünün şartlarında olanaklı değildir. Değişmeyen kısım ise, bölge nezdinde Apollon'a ait kült ister yerli olsun, ister Hellen kökenli olup yerel bir kültle birleşsin ya da tamamen Hellen etkisiyle öncül olmadan bölge kültürlerine giriş yapmış olsun, Apollon kültü Hellenistik Dönem'le birlikte Lykia'da ivme kazanmış ve Baş Tanrı konumuna kadar gelmiştir.

Artemis'e gelecek olursak durumun biraz daha az karmaşık olduğu söylenebilir. Etimolojik olarak Tanrıçanın kökenine ilişkin en çok kabul gören görüş, ismin kökeninin Pylos'ta ele geçmiş olan Linear B tabletlerinde geçen "Atamit-Atamito" kelimelerinden türemiş olduğu yönündedir. Artemis ismi ise İon lehçesinden kaynaklanmaktadır. Artemis, Klasik Dönem Likçe yazıtlarında Ertemi olarak geçmektedir. Birçok araştırmacıya göre bu durum, Artemis isminin Likçe çevirisi dolayısıyla gerçekleşmiştir. Ancak Luvi diliyle akraba bir başka dil olan Lidce yazıtlarda tanrıçanın ismi Artimu olarak geçmesinden ötürü Lykia kültürleri arasına doğrudan Yunanistan ile ilişkilerle değil de Anadolu rotası üzerinden girdiği öneriler arasındadır. Keza Anadolu, Artemis'e tapınmanın en yoğun olduğu bölgedir. Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde farklı şehirlerin ismini adının sonuna epithet olarak eklenmesiyle saygı görmüştür. Bu durum Tanrıçaya atfedilen vasıflarla doğrudan alakalıdır. Bir doğa tanrıçası olarak vahşi yaşamla iç içe görünen Artemis bu yönüyle Anadolu inanç sistemine uymaktadır. Bu durum Hellen inanç sistemindeki bakire tanrıça rolüne tezat bir biçimde Anadolu'da doğurganlıkla ilgili bağlamlarla verilmesiyle de açıklanabilir. Kısaca Anadolu içerisinde bir Artemis kültüründen bahsederken bu bölgede binlerce yıl tapınım görmüş Ana Tanrıça kültürünü içinde barındırmaktadır. Lykia içerisinde değerlendirildiğinde ise bu vasfını annesi Leto ile paylaştığını söylemek mümkündür. Artemis kültü bölgeye dolaylı olarak Hellen etkisi altında girmişse bile, yerel nitelikleri kendi içinde barındırarak hatta öne geçerek tapınım görmüş olması muhtemeldir.

Aphrodite'ye gelecek olursak temel düşünce Hesiodos'ta geçen doğum hikâyesinin Hurri kökenli Kumarbi efsanesiyle benzeşmesi, Herodotos ve Pausanias'ın tanrıçayla ilgili Mezopotamya aktarımları gibi edebi unsurlarla desteklendiği üzere doğu kökenli olduğudur. Bu görüşe göre, MÖ 3. bin tanrıçası İnanna, Babil tanrıçası İştar ve Fenike tanrıçası Astarte gibi Mezopotamya inanç sisteminin Ana tanrıçalarına ait özellikler Kıbrıs'ta Aphrodite'yi oluşturmuş ve buradan da adalar üzerinden Yunanistan'a ulaşmış ve Hellen pantheonuna girmiştir. Aphrodite'nin Lykia kültürleri arasında ilk olarak görünmesi ise MÖ 5.yy. civarına tarihlenmektedir. Bu dönem içerisinde Aphrodite isminin Likçeleşmiş hali Pedrita adıyla tapınım görmüştür. Tanrıçanın ismindeki bu durum, her ne kadar Anadolu inançları içerisinde

MÖ 2. binden özellikle İştar özelinde tapınım daha eski olsa da, Lykia içerisinde Maliya-Athena bir özdeşleşme olmadan geçmesi sebebiyle Hellen kültürü etkisiyle girmiş olma ihtimalini güçlendirmektedir.

Klasik Dönem buluntuları incelendiğinde yerel unsurlara sahip buluntular yoğunlukta olsa da Hellen etkileri görünmeye başlanmıştır. Likçe ve Hellençe çift dilli yazıtların bulunması dahi tek başına bölgede Hellen veya Hellençe konuşan bir nüfusun az miktarda da olsa bulunduğu ve Hellen dünyası ile iletişimin bu dönemde kurulu vaziyette olduğunu kanıtlamaktadır. Ancak yerel örneklerle miktar ve bu etkinin içeriği karşılaştırıldığı zaman ise minimal düzeyde olduğu söylenebilir. Burada önemli olan bir başka durum ise bu etkileşimin sebepleridir. Daha önce belirttiğimiz bu durumu açıklamaya çalışan önermelerde bulunmaktadır. Bunlardan biri Hellen kültürel etkisinin bölgede hissedilir düzeye gelmesinin Peloponnessos Savaşı'nın ikincil sonuçlarından biri olduğu düşüncesidir. Savaş sonrasında ciddi sayıda Yunan zanaatkar ve sanatçı, Yunan kültürel etkilerine daha açık olan Lykia'ya mesleklerini icra etmek için gelmiş ve Lykia'nın yerli şahsiyetleri nezdinde kabul görmüş olabilmektedir. Coğrafi konumu ve mükemmel limanlarıyla Lykia, Doğu Akdeniz ve Kıta Yunanistan arasında düzenli ticari temaslar sağlaması, Yunan malları, gemileri ve yerleşimcileri için uygun görünmüş olabilir. Bir diğer düşünceye göre ise Hellen kültürünün yaygınlaşması Ksanthos Dynastları olan Gergis ve Erbbina gibi yöneticiler tarafından desteklenmiş olduğu yönündedir. Limyra merkezli Perikle'nin dynastytlığı dönemine gelindiğinde ise Hellen kültürü ilişkilerdeki artış daha çok gözlemlenebilir hale geldiği ve bu durumun Perikles tarafından desteklenen bir unsur olduğu bilinmektedir.

Bu nokta da kültlerin incelendiği üçüncü alt başlık olan ve Karia tanrılarının bölge inançları içerisindeki yeriyle ilgili değerlendirmeleri incelemek yerinde olacaktır. Burada iki adet tanrıdan bahsetmek mümkündür. Bunlar Likçe Xñtawati xbidêñni ile Arkazuma, Hellençe olarak ise Basileus Kaunios ile Arkesimas olarak geçen tanrılardır.

Xñtawati xbidêñni ilk olarak Ksanthos'ta bulunan yazıtlı dikmede geçmektedir. Hellencesi Basileus Kaunios olan bu tanrının adı kabaca "Kaunoslu Efendi" anlamına gelmektedir. Yazıtlı dikmede geçen bilgiler doğrultusunda kentte Xñtawati xbidêñni, Ertemi ve Maliya ait ortak bir kült alanı olduğu düşünülmektedir. Ancak bu tanrıya ait külte ilişkin Letoon üç dilli yazıtından gelmektedir. Bu yazıt Lykia'nın, Hekatomnidler tarafından yönetilen Karia yönetimine bırakılması sonucunda Xñtawati xbidêñni ve Arkazuma onuruna kurulacak bir külte ilişkin talimat niteliğindedir. Letoon üç dilli yazıtı, kurulacak bu kültlere ilişkin verdiği detaylı bilgilere karşın bu Tanrının vasıfları noktasında pek bir bilgi sunmamaktadır. Basileus Kaunos kültürünün oluşum süreciyle ilgili ise kültürün ilk geldiği

Kaunos buluntuları üzerinden iki farklı yorum öne çıkmaktadır. Öncelikle belirtilmesi gereken Basileus Kaunos ismi Kaunos kentine yabancılar için geçerli olan bir adlandırmadır. Kentte tapınım sadece hükümdar, efendi, tanrı gibi anlamlar taşıyan Basileus adı altında gerçekleşmiştir.

Basiles Kaunos kültürünün kökenine yönelik yorumlardan bir tanesi, bu kültürün kentin kurucu kralı mitolojisi ile bağlantılı olduğu görüşüdür. Yani Miletos'un oğlu Kaunos'tan kaynaklı olabileceği düşüncesidir. Ancak bu durum konuyla ilgili bölümde değerlendirdiği üzere kentin yerel dilde ismi olan "Kbid" ile ters düşmektedir. Bir diğer görüş ise kentte ele geçen ve Tanrı Basileus'la ilişkilendirilen Roma İmparatorluk Dönemi yazıtları ile Hellenistik Dönem'den kalma Apollon'a atfedilen bir temenos arasında bağlantı olduğu düşüncesiyle bir özdeşleşme olduğu yani Kaunoslu Efendi kültürünün Apollon ile özdeşleşme içerisinde olduğu düşüncesidir. Eğer Apollon ile Basileus Kaunos gerçekten özdeşleşmiş ise bu durum doğrudan Klasik Dönem Lykia'sı içerisindeki Apollon kültüne ilişkin tartışmalar bambaşka bir boyut kazanacaktır. Ancak bugünkü şartlar altında bu önerilerin hepsi varsayımsaldır.

Klasik Dönem'de Lykia'da kurulan bir diğer Karia kültü ise Arkesimas adındaki tanrıya aittir. Bu kült ile ilişkin veriler Basiles Kaunos'dan bile daha kısıtlı bir vaziyettir. Kökeni, ne için tapınım gördüğü, vasıfları tamamen muğlak olan bu tanrıyı açıklamayan bir takım yorum bulunmaktadır. Bunlardan birisi Arkesimas'ın, Basileus Kaunios gibi Kaunos kökenli olduğu ve ayrıca bu tanrının çırağı olduğu yönündedir. Bir diğer görüşe göre ise Arkesimas Basileus Kaunios'un oğlu veya eşlikçisidir. Her iki görüşte de Arkesimas kültü Basileus Kaunios'la yakından ilişkilendirilip ona bağımlı olarak ikincil bir kültür olduğu yönündedir. Farklı bir görüş olarak Arkazuma adının aslında Hellence Arkesimas'tan kaynaklandığı, "Arkesimaksos" tam isminin kısa formu olduğu, genitiv halinin Frigya'dan bir yazıtta "Arkesimous" olarak geçtiği ve aslında tanrısallaşmış bir Eros Ktistes olduğu da önerilmiştir. Ancak bu önermelerde Basileus Kaunios kültüründe olduğu gibi oldukça varsayımsal kalmış ve kanıtlayacak bir veri bugüne kadar ele geçmemiştir.

Bu çalışma kapsamında, daha önce birkaç yerde değinildiği üzere Basileus Kaunios ve Arkesimas'a ait veriler, Perikles'in yenilgiye uğradığı Satrap Ayaklanması'nın ardından Lykia'nın, III. Artakserkses tarafında yer alan Hekatomnidlerin egemenliğine girmesi sonucunda, yeni bir kültür kurulmasıyla ilgili olarak yazılan, Letoon üç dilli yazıtından gelmektedir. Bu kültürler ayaklanmanın sonucu olarak Lykialılara dayatılan yeni bir antlaşmanın parçası olarak görülebilmektedir. Yani siyasi sebeple ortaya çıkmış bir durum olarak nitelendirilebilir. İlginç olan kısım ise burada seçilen kültürlerin kökenidir. Pers yönetimi, Lykialıların isyanı sonucu bölgeyi kontrol altına tutma hususunda merkezi

yönetimin inançları yerine Lykialılar gibi Luvi kökeni taşıması muhtemel görünen komşu kültürün yani yerel yönetimi teslim ettiği kültürün inançlarını kullanmıştır. Ya da bu durumu Hekatomnidler yönetiminin insiyatifine bırakmıştır. Her iki durumda da geçerli olan olgu Perslerin inanç gibi hassas bir konuda, Lykialıları radikal değişikliklerle kışkırtmaktan kaçındığı düşünülebilir. Keza MÖ 5.yy.da halihazırda Ksanthos'ta kurulu bir Basileus Kaunios kültü olabileceği olasılığı vardır. Kurulu hiçbir kült olmamış ya da MÖ 4.yy.da tapınma bir sebeple bitmiş veya bırakılmış topluma yayılamamış gibi durumlar söz konusu olabilir. Kesin olan yazıtlı dikme gibi önemli bir anıtta adı geçmesinden ötürü belli bir tanınırlığı olduğudur. Bu da isyanın ardından neden Karia kültürünün Letoon gibi Lykia'nın kült merkezinde kurulduğunu açıklamaktadır. Ancak bu siyasi sebeplerle kurulan ve teşvik edilen kültürlerin Lykia inanç sistemi içerisine yerleşemediği de edilebilecek başka bir sonuçtur. Bu kültlere ilişkin bölgeden ele geçen başka bir veriye henüz rastlanmamıştır. Dolayısıyla İskender'in fethi sonrası değişen yönetimle birlikte bu iki kültürün ortadan kalktığı düşünülebilir.

Lykia kültürlerinin incelendiği son alt başlık ise Klasik Dönem içerisinde tekil ama belirgin eserler vasıtasıyla tapınma olduğu anlaşılan ve genel özellikleriyle kökenlerinin, Bronz Çağ Anadolu'suna dayandığı söylenebilen ve kültürleriyle ilgili en yoğun verinin MS 2. ile 3.yy.lar arasına yani Roma İmparatorluk Dönemi'nden geldiği anlaşılan iki adet kült oluşturmaktadır. Bu kültürlerden birisi On iki Tanrı diğeri ise Kakasbos'a aittir.

On iki Tanrı kültüne ilişkin Klasik Dönem'den gelen ele geçmiş ilk Ksanthos yazıtlı dikmesinden gelmektedir. Yazıtta Likçe olarak Mahai Tusñti adıyla geçen tanrılar Trqqas'ında eşlikçileri gibi belirtilmişlerdir. Bu tanrılarla alakalı olabileceği belirtilen Hellenistik Dönem'den birkaç yazıt bulunsa da, bunların On iki Tanrı inancıyla ilgili olduğu kesin değildir. On iki Tanrı kültürünün Lykia inanç sistemi içerisindeki yerine ilişkin en belirgin veriler ise MS 2. ve 3.yy. civarına tarihlenen adak stellerinden gelmektedir. Kireç taşından şekillendirilen oldukça sade ve alçak kabartma ile işlenen üst frizde, cepheden verilmiş on iki adet figür tunik tarzı bir elbiseyle mızrak taşır vaziyette resmedilmiştir. Bu on iki figürü niş içinde aynı stilde verilmiş merkezi bir on üçüncü figür altıya altı olarak bölmektedir. Alt frizde ise daha alçak kabartmayla verilen, üstteki on iki figürün ayakları altına gelecek şekilde dizilmiş on iki adet av köpeği yine niş içinde merkezi bir on dördüncü figür tarafından bölünmektedir. Bunlara ek olarak ortada genellikle oldukça kısa bir Hellence yazıt bulunmaktadır. Bu yazıtlarda On iki Tanrı manasına gelen Dodeka Theoi isminin yanı sıra bazı yazıtlarda onların babası ifadesi ve Artemis Kynegetis isimleri bulunmaktadır. Burada onların babası olarak geçen ifade genel olarak yazıtlı dikme bağlantısı dikkate alınarak Trqqas

ve Zeus olarak nitelendirilmiştir. Yazıtlarda geçen bir diğer ifade ise emir gereği ifadesidir. Buna göre bir Bronz Çağ Anadolu geleneği olarak adakta bulunan kişi olasılıkla On iki Tanrı'yı rüyasında görmüş ve aldığı talimatla adakta bulunmuştur.

Yukarıda kısaca değindiğimiz genel durum incelendiğinde gerek Artemis'in köpek süren anlamına gelen Kynegetis epithetiyle anılıyor olması gerek av köpekleri, figürlerin genel kıyafetleri ve silahları olsun On iki Tanrının avcı niteliği taşıdığı görüşünü ortaya çıkarmaktadır. Bunlara ek olarak iki buluntu temel alınarak bu kültün kökeni Bronz Çağ Anadolu'suna dayandırılmaktadır. Bunlardan biri içinde Luvice sözcüklerde barından On iki Tanrı adının geçtiği bir adet Hitit büyü ritüeli metninin bulunması ve Luvice ile Likçe arasında dilbilimsel olarak kanıtlanmış bağlar bulunmasından kaynaklı olarak aynı kültün uzantısı olabileceği görüşüdür. Bu bağlantının yapılmasını sağlayan bir diğer eser ise, bugün Çorum'da bulunan Hitit başkenti Hattuşa'nın birkaç kilometre kuzeydoğusunda yer alan ve kayalar arasına konumlanmış bir açık hava tapınağı olduğunu bildiğimiz Yazılıkaya'dan gelmektedir. MÖ 13.yy.a tarihlenen bu stelde, yer altı tanrıları oldukları düşünülen görünüşleri, teçhizatları ve silahları, genel özellikleriyle birbiriyle aynı on iki adet tanrı sıralı bir biçimde dizilmiş olarak betimlenmiştir.

Kakasbos'a gelecek olursak, bu tanrıya ait bir kültün olduğuna ilişkin ilk veri MÖ 4. yy.dan bir yazıttan gelmektedir. Perikles döneminde, Méjéré oğlu Masawati tarafından dikilen yazıtta, birçok Klasik Dönem Likçe yazıtında olduğu gibi mezar kurallarını ihlal edenlerin tanrı tarafından cezalandırılacağı yazılıdır. Burada bahsi geçen tanrının ismi ise “χαχακβα” ya da “χαχατωα” olarak geçmektedir. Ancak bu tanrıya ait külte ilişkin veriler yoğunlukla On iki Tanrı kültüründe olduğu gibi MS 2. ila 3.yy.lar arasına yani Roma İmparatorluk Dönemi'nden gelmektedir. Kakasbos, bu dönemden gelen adak stellerinde ve kaya kabartmalarında, atlı olarak betimlenirken bir elinde sopa veya topuz, diğer elinde ise üzerinde bulunduğu atın dizginlerini tutarken betimlenmiştir. Bazı stellerde bulunan kısa yazıtlardan, bu stellerin Kakasbos'a adandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca ikonografik olarak benzerliklerden yola çıkarak Kakasbos'un Herakles ile özdeşleşmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bazı ufak tefek ayırt edici farklar bulunsa bile birçok kabartmada Kakasbos ve Herakles birbirinden ayrılamaz şekilde benzer şekillerde betimlenmiştir.

İkonografik olarak incelendiğinde neredeyse kabartmaların tamamında figürlerin, sahnenin sağına doğru bir yönelim ile resmedilmiştir. Figür genellikle cepheden veya dörtte üçlük bir dönüş ile verilmiştir. Kakasbos her zaman at üzerinde ve elinde sopa ile betimlenirken bu sopa bazen ince ve kısıyken genellikle kalın üst kısma doğru yuvarlak hale gelen, genel olarak Herakles betimlemelerinde karşılaştığımız türdendir. Kakasbos bazı

kabartmalarda elinde tuttuğu sopayı seyirciye gösterir ve savurmak üzereymiş gibi bir şekilde tutarken bazı örneklerde ise omzuna dayamış biçimde resmedilmiştir. Figür genellikle chiton ve chlamys giyerken betimlenmektedir. At ise bazı kabartmalarda dört ayağı zemine basar betimlenirken çoğunda tek ayağı kalkık diğer üç ayağı da zemine basar pozisyonda verilmiştir.

Bu tanrıya ilişkin niteliklerini ve kökeni belirten kesin bir bilginin olmayışında, doğal olarak betimlemelerindeki ikonografik unsurlar ile adı birçok araştırmacının farklı yorumları ile Kakasbos kültünü açıklamaya çalışmasına sebep olmuştur. Bunlardan hareketle ilgili bölümde detaylıca incelediğimiz gibi Kakasbos'un kökeninin Bronz Çağ Anadolu'sundan gelmiş olabileceği ve genel olarak koruyucu niteliğe sahip söylenebilir.

Her iki kültün ilk ortak noktası bunların Klasik Dönem'den itibaren Lykia kültürleri içerisinde yer alıyor olmasıdır. Bir diğeri ise iki kültürde kökeninin Anadolu'ya dayanması ve Bronz Çağ'dan beri süregelen bir kültürel birikimin sonucu olmalarıdır. Bu kültürler yüksek mertebeye sahip kültürlerden daha çok yerel nitelikteki doğa tanrıları gibi görünmektedir. Bu sebepten ötürüdür ki Hellenistik Dönem ile Roma Dönemi'nin bir kısmında bu tanrılara ilişkin çok belirgin buluntular bulunmazken Roma İmparatorluk Dönemi'nin son zamanlarına doğru halk sanatının örnekleri olarak daha yoğun bir şekilde görünmeye başlanmıştır. Bu durum yavaş yavaş zenginliğin azaldığı ve Hristiyanlık dininin yayılmaya başladığı bir dönemde yerel kültlere ilginin arttığı bir dönemin sonucu olarak yorumlanmıştır. Bunlara ek olarak Kakasbos'un Herakles ile özdeşleşme içerisinde olmasına rağmen sadece niteliklerini değil adını da korumasıdır. Aslında bu durumu On iki Tanrı içinde söylemek bir noktada doğrudur. Çünkü Likçe Mahai Tusnti adı da Hellence Dodeka Theoi gibi On iki Tanrı anlamına gelmektedir. Sayı ve kavramdan oluşan bir isimlendirmede bölgedeki mevcut dile göre yeniden düzenleme gayet olası bir durumdur.

Sonuç olarak değerlendirecek olursak Lykia bölgesi Klasik Dönem içerisinde oldukça karmaşık bir dönem içerisine girmiş ve bu durum kültlere de yansımıştır. Öncelikle belirtilmesi gereken Lykia inanç sisteminin Bronz Çağ'ın Anadolu toplumlarından ve özellikle Luvilerden geldiğidir. Bu kültürler binlerce yıl içerisinde gelişip toplum belleğine nüfus etmiş ve bu toplulukların ihtiyaçlarından kaynaklanmıştır. Sürekli olarak dış etki ve toplumlarla mücadele eden bir toplumda korunma-koruyucu ekseninde inançların ortaya çıkması da şaşılabacak bir durum değildir. Hemen hemen her kült baş özelliklerinin yanında doğayla iç içe bir görünüm sergilemiştir. Ve yine hemen hemen her Tanrı ve Tanrıça verimle ilgili bir bağlamda tapınım görmüştür. Bu, gerek doğrudan toprağın verimliliği olsun, gerek iklim şartları ve doğa olayları olsun, gerekse yağmur ve tatlı su kaynaklarına karşı olan ihtiyaç

olsun açıkça Bronz Çağ bağlantıları üzerinden izlenebilecek durumdadır. Ayrıca rüya bağlantıları, kehanet merkezleri, geleceği bilmeye yönelik kültlerin önemi bu koruma ve verim adı altında bahsettiklerimizin toplumu ne derece etkilediğiyle yakından alakalıdır. Lykia özelinde kesinlikle geçerli olan bir durum ise ölüm sonrası yaşam, mezar korunması, yer altı dünyası ile yakından alakalı cezalandırıcı ve dolayısıyla koruyucu yönünün yüksek derecede olduğudur. İlginç bir nokta ise, MÖ 2. binden beri denizcilik faaliyetleriyle bilinen bölgenin ne yerel bir deniz tanrısı ne de Hellenistik etkiyle gelen bir Poseidon inancına ilişkin bir veriye henüz rastlanamamış olmasıdır. Bu durum birkaç farklı şekilde açıklanabilmektedir. Birincisi denize ilişkin hususlarda Fenikelilerdeki Aphrodite gibi dışardan gelen bir etkiyle bir Tanrıçanın veya yerli Fırtına tanrısı gibi denizi de dolaylı etkileyebilecek yerli bir tanrının ikincil özelliği olarak kalmış bir alandır. Tabi ki bu tamamıyla farazi bir öneridir. Daha olası görünen bir öneri ise basit bir şekilde Anadolu kültürleri ve onları oluşturan şartlar içinde denize ilişkin olguların daha geri planda kalması ve erken dönemlerde diğer kültürlerin inanç etkilerinin minimal düzeyde olması neticesinde gerçekleşmiş olabilir.

Anadolu'nun ve bu yerel niteliklerinin yanında bölge sürekli olarak kendi farklı kültürlerin çatışma noktasında bulunduğundan ötürü bunlardan da bir derece etkilendiğini söylemek mümkündür. Baskın güçler konumu ve jeopolitik konumu nedeniyle Lykia'yı egemenlik altlarında tutmaya çalışırken, bölgenin yöneticileri de siyasi atılımlarda bulunmuş ve ticari bağlantılarla birleşince de farklı kültür ve kültürlere açık hale gelmiştir. Bu dönemlere kadar doğu topluluklarıyla ilişkiler kurarak onlardan aldıkları ve kendi içerisinde geliştirdiklerini birleştirerek bir inanç sistemi oluşturan Hellen toplulukları bu etkileri bütün Akdeniz havzasına yaymaya başlamıştır. Lykia da Klasik Dönem'de belli bir etkinlik göstermeye başlayan bu kültürel etkiden siyasi ve ticari sebeplerle etkilenmeye başlamıştır. Bu tarihlerde Lykia'da görünmeye başlayan Hellen tanrıları gerek özdeşleşerek gerek doğrudan dışarıdan girerek, bölgenin inançlarını etkilemeye başlamış ve Hellenistik Dönem'e gelindiğinde tamamen etkisi altına almış gibi görünmektedir. Ancak bu bir noktada bir yanılısamadır. Dilin dönüşümü, sanatın Hellen etkisi altına girmesi kültlerin Hellenleşmesi kabaca bakıldığında zaman Lykia'nın yerel karakterinin bastırıldığını düşündürse de Hellen adı altında tapınım gören Tanrı ve Tanrıçaların özelliklerinin bazen Hellen toplumundaki nitelikleriyle taban tabana zıt şekilde olduğu anlaşılmaktadır. Yani Hellen kültüründen etkilenmişler ancak kendi kültürlerini de koruyarak kozmopolit bir inanç sistemine dönüşmüştür.

Roma İmparatorluk Dönemi'nin ihtişamını yitirmeye başladığı, Hristiyanlık inancının çok tanrılı inançlara karşı yükselişe geçtiği baskısının hissedilmeye başladığı dönemlerde

Lykia toplumunun geleneklerine baēlı toplumsal hafızası yüksek yönü özellikle daha kırsal nitelikteki yerlerde geriye dönüş yoluyla kendini göstermiştir. Daha yerel nitelikte yüksek mertebeden uzak doğa tanrıları olarak sınıflandırılabilir On iki Tanrı ve Kakasbos gibi kültlerin yapısı bunun bir göstergesidir. Dönem şartlarına ve ihtiyaçlarına yönelik olarak halk arasında yeniden tapınım görmeye başlamışlardır. Kısaca belirtmek gerekirse bölge kültleri üzerinde Hellenistik etki yadsınamaz bir gerçeklikken, tam anlamıyla Hellenleşmiş bir kült yapısından bahsetmek gerçekçi görünmemektedir.

KISALTMALAR ve KAYNAKÇA

Sürelî Yayın Kısaltmaları

ANMED	Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri
SEG	Supplementum Epigraphicum Graecum
SNG	Sylloge Nummorum Graecorum
SNG Aulock	Sylloge Nummorum Graecorum, Detschland. Sammlung von Aulock, Nachträge IV
SNG AulocNachtr	Sylloge Nummorum Graecorum, Detschland. Sammlung von Aulock, Nachträge IV
SNG Cop	Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of Coins and Madals. Danish National Museum, Lycia – Pamphylia
Steph. Byz. ethn	Stephanos Byzantinos, Ethnika
TAM	Tituli Lyciae lingua Lycia concripti

Antik Kaynaklar

- Antoninus Liberalis. (1962). *Metamorphoseon Synagoge*. (Çev. I. Cazzaniga). Istituto Editoriale Cisalpino, Milano.
- Fellows, C. (1840). *An Account of Discoveries of Lycia, Being A Journal Kept During A Second Excursion in Asia Minor*. John Murray, Albemarle Street, London.
- Herodot. (1991). *Herodot Tarihi*. (Çev. M. Ökmen), Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Hesiodos. Theogonia- İşler ve Günler. (Çev. S. Eyüboğlu ve A. Erhat). İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Hmeros. (1998). *İlyada*. (Çev. A. Erhat ve A. Kadir), Can Yayınları, İstanbul.
- Hmeros. (2000). *Odyseia* (Çev. A. Erhat ve A. Kadir), Can Yayınları, İstanbul.
- Pausanias I. (1989). *Pausanias, Description of Greece I*.(Çev. W. H. S. Jones), Harvard University Press, Harvard.
- Pausanias VII. (1989). *Pausanias, Description of Greece III*.(Çev. W. H. S. Jones), Harvard University Press, Harvard.
- SEG XXXIX. (1989). *Supplementum Epigraphicum Graecum*. (Ed. H.W. Pleket ve R.S. Stroud). Brill, Leiden-Boston.
- Strabon. (2009). *Geographica*. (Çev. A. Pekman). Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Thukydides. (2010). *Peloponnesos Savaşları*. (Çev. F. Akderin). Belge Yayınları, İstanbul.

Quintus Smyrnaeus. (1984). *The Fal of Troy*. (Çev. A. S. Way), Harvard University Press, Harvard.

Ovidius. (1958). *Metamorphosen*. H. Breitenbach (Ed.). Artemis-Verlag, Zürich.

Modern Kaynaklar

- Akşit, O. (1967). *Likya Tarihi*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Akyurt, M. (1998). MÖ. 2.Binde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Akyürek-Şahin, E. (2002). "Dodekatheoi. Oniki Tanrıya Adanmış Adak Stelleri. Likya'da Bir Geç Devir Kültü". S. Şahin - M. Adak (Ed.), *Likya İncelemeleri 1(2002)*:103-114.
- Akyürek-Şahin, E. (2016). "Likya'da Tanrılar ve Kültler". H. İşkan ve E. Dünder (Ed.), *Lukka'dan Likya'ya - Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Albayrak, Y. (2008). *Anadolu'da Artemis Kültü*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Asteri, D. (1983). *Fra Ellenismo e Iranismo*. Bologna.
- Atakuman, Ç. (2019). "Arkeolojide Ritüel ve Toplum TAS 5 ". Ege Yayınları, İstanbul.
- Atlan, S. (1958). "Eine in Side Geprägte Lykische Münze", *Anatolia* 3: 89-95.
- Barnett, R. D. (1945). "The Epic of Kumarbi and the Theogony of Hesiod", *Journal of Hellenic Studies*, 65: 100-101.
- Barnett, R. D. (1974). "A Silver-Head Vase with Lycian Inscriptions". M. Mansel (Ed.), *Mansel'e Armağan II*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Bean, G. E. (1954). "Notes and Inscriptions from Caunus", *Journal of Hellenic Studies*. 74: 85-110.
- Bean, G. E. (1997). *Eski Çağda Lykia Bölgesi*. Arion Yayın evi, İstanbul.
- Becks, R. ve Polat, A. (2013). "Girmeler Mağarası, Lykiada bir Kalkolitik Dönem Yerleşimi". *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(8): 166-183.
- Becks, R. (2016). "Tarih Öncesinde Likya". H. İşkan ve E. Dünder (Ed.), *Lukka'dan Likya'ya - Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Beekes, R. S. P. (2003). "The Origin of Apollo", *Journal of Ancient Near Eastern Religions*, 3: 1-21.
- Boisacq, E. (1938). *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*. Librairie C. Klincksieck, Paris.

- Borchhardt, J. ve Bleibtreu, E. (2013). *Strukturen Lykischer Residenzstadte im Vergleich zu Alteren Stadten des Vorderen Orients*. Suna – İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya.
- Bousquet, J. (1975). “Arbinas, fils de Gergis, dynaste de Xanthos”, *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*. 119(1): 138-150.
- Brown, E. L. (2004). “In Search of Anatolian Apollo”. A. Chapin - P. Caris (Ed.), *Essays in Honor of A. Sara*. Hesperia Supp. 33: 243-257.
- Bryce, T. R. (1974). “The Lukka Problem – and a Possible Solution”. *JNES*, 33(4): 395-404.
- Bryce, T. R. (1981). “Disciplinary Agents in the Lycian Sepulchral Inscriptions”, *Anatolian Studies*. 31: 81-93.
- Bryce, T. R. (1983). “The Arrival of the Goddess Leto in Lycia”. *Zeitschrift für Alte Geschichte*, 32(1): 1-13.
- Bryce, T. R. ve Zahle, J. (1986a). *The Lycians: a study of Lycian history and civilisation to the conquest of Alexander the Great. Vol. 1, The Lycians in literary and epigraphic sources*. Denmark: Museum Tusculanum Press, Copenhagen.
- Bryce, T. R. (1986b). “Madduwatta and Hittite Policy in Western Anatolia”. *Zeitschrift für Alte Geschichte*, 35(1): 1-12.
- Bryce, T. R. (1990-91). “Lycian Apollo and the Authorship of the Rhesus”. *CIJ*, 86(2): 144-149.
- Bryce, T. R. (1992). “Lukka Revisited”. *Journal of Near Eastern Studies*, 51(2): 121-130.
- Bryce, T. R. (1996). “The Gods and Oracles of Ancient Lycia”. M. P. Dillon (Ed.), *Religion in the Ancient World*. Adolf M. Hakkert Publisher, Amsterdam.
- Burkert, W. (1975). “Apellai und Apollon”, *RhM* 118(1975): 1-21.
- Cassirer, E. (2016). *Sembolik Formlar Felsefesi II*. Hece Yayınları, Ankara.
- Courtils, J. des. (2006). “Ksanthos Kazı ve Araştırmaları 2005”. K. Dörtlük ve T. Kahya (Ed.), *ANMED 2006-4*, 2006(4): 31-35.
- Courtils, J. des. (2009). “The Physical Evolution of the Sanctuary of Leto at Ksanthos”. C. Gates - J. Mann - T. Zimmermann (Ed.), *Sacred Landscapes in Anatolia and Neighboring Regions BARIntSer 2034*. Hadrian Books Oxford.
- Çelgin, G. (1986). *Eski Yunan Dininde ve Mitolojisinde Artemis*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Çevik, N. (2012). *Taşların İzinde Likya*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Çevik, N. (2015). *Lykia Kitabı*. Suna – İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya.

- Delemen, İ. (1993). *Anadolu'da Atlı Tanrılar Lykia, Pisidia, Lykaonia, Isauria, Phrygia, Lydia ve Karia Bölgelerinde Taş Eserler Üzerinde Bir İnceleme*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Delemen, İ. (1999). *Anatolian Rider-Gods A Study on Stone Finds from the Regions of Lycia, Pisidia, Isauria, Lycaonia, Phrygia, Lydia and Caria in the Late Roman Period*. Dr Rudolph Habelt GmbH, Bonn.
- Dönmez, A. (2014). *Ksanthos Kenti Batı Agorası*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Drew-Bear, Th. ve Labarre, G. (2004). “Une dédicace aux douze dieux Lyciens et la question de leur origines”. G. Labarre (Ed.), *In Les cultes locaux dans les mondes grec et romain*, 81–101.
- Dupont-Sommer, A. (1974). “La stèle trilingue récemment découverte au Létôon de Ksanthos: le texte araméen”. *CRAI*: 132-149.
- Dupont Sommer, A. (1979). “L' Inscription Araméenne”. H. Metzger (Ed.), *La Stele Trilingue du Létôon*, FdX VI: 129-169.
- Durna, G. E. (2002), *Antik Çağ'da Güneybatı Anadolu Bölgesi'nde Aphrodite Kültü, Aphrodite Karakterine Analitik Bir Yaklaşım*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Efendioğlu, T. (2008). *Hellenizm ve Roma Çağları Likyası'nda Yerel Kültler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Efendioğlu, T. (2009). “Hellenizm ve Roma Çağları Likyası'nda Yerel Kültler”. *Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması I. Anadolu Akdenizi Sempozyumu Bildirileri*. 04-07 Kasım 2009, Antalya, 109-122.
- Erhat, A. (2003). *Mitoloji Sözlüğü*. Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Eslick, C. (1992). *Elmalı - Karataş I - The Neolithic and Chalcolithic periods: Bagbasi and Other Sites*. Bryn Mawr, PA.
- Fleischer, R. (1973). *Artemis von Ephesos und verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien*. Brill, Leiden.
- Frei, P. (1990a). “Die Götterkulte Lykiens in der Kaiserzeit”. *ANRW*, 18(3): 1729-1864.
- Frei, P. (1990b). *Geshichte Lykiens im Altertum*. Verlag Anton Schroll, Wien.
- Freyer-Schauenburg, B. (1994). *Die lykischen Zwölfgötter-Reliefs*. Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn.

- Frezouls, E. (1993). "Les cultes de la Lycie occidentale". J. Borchhardt - G. Dobesch (Ed.), *II. Uluslararası Lykia Sempozyumu Bildirileri*. I(17): 203-212.
- Gage, J. (1926). "Deux dieux cavaliers d'Asie Mineure d'apres deux bas-reliefs inedits". *MEFRA*, 43(1926): 103-123.
- Gates, C. (1974). "The Luwian '12 God'". *AJA*, 78(1974): 165-166.
- Gökalp-Özdil, N. (2018). "Yazıtlar Işığında Küçükasya'da Stephanephoria", O. Köse ve İ. Serbestoğlu (Ed.), *History Studies*, 10(3): 197-205.
- Gusmani, R. (1963). "Kleinasiatische Miszellen", *IF* 68: 284-294.
- Güterbock, H. G. (1948). "The Hittite Version of the Hurrian Kumarbi Myths: Oriental Forerunners of Hesiod", *American Journal of Archaeology*, 52(1): 123-134.
- Hammond, N. G. L. (1970). *The Oxford Classical Dictionary*. Clarendon Press, Oxford.
- Hanfmann, G. M. A. (1958). "Lydiaka". *HarvStClPhil*, Vol.63(1958): drew65-88.
- Hansen, P. A. (1989). *Carmina Epigraphica Graeca, CEG II*. Walter de Gruyter & Co, Berlin.
- Hawkins, D. (1974). "Appendix. A Silver-Head Vase With Lycian Inscriptions". M. Mansel (Ed.), *Mansel'e Armağan II*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Hornblower, S. (1982). *Mausolus*. Clarendon Press, Oxford.
- Hutter, M. (2010). "Luvi Dininin Nitelikleri", *Luviler: Anadolu'nun Gizemli Halkı*. (Çev. B. Baysal ve Ç. Çidamlı), Kalkedon Yayınları, İstanbul.
- Hutter, M. (2013). "The Luwian Cult of the Goddess Huwassanna vs. Her Position in the 'Hittite State Cult'. A. Mouton, I. Rotherford, I. Yakubovich (Ed.), *Luwian Identities - Culture, Language and Religion Between Anatolia and the Aegean*. Brill, Leiden.
- Işık, F. (2010a). "Das Leto-Heiligtum in Asarcık am Ksanthostal. Zur sog. Akkulturation in Lykien anhand seiner frühen Tempelbauten". (mit einem epigraphischen Beitrag von Recai Tekoğlu) *IstMitt*, 60(2010): 81-115.
- Işık, F. (2010b). "Anadolu-Lydia Uygarlığı: Lydia'nın Hellenleşmesi Görüşüne Eleştirel Bir Yaklaşım". *Anadolu/Anatolia*, 36(2010): 65-125.
- Işık, F. (2012). *Uygarlık Anadolu'da Doğdu*. Ege Yayınları, İstanbul.
- Işık, F. (2019). "Kakasbos". Havva İşkan (Ed.), *Patara Kent, Liman, Kült. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları*, İstanbul.
- Işın, G. (2007). *Patara Terrakotaları, Hellenistik ve Erken Roma Dönemleri*. Ege Yayınları, İstanbul.
- Jones, A. H. M. (1971). *The Cities of the Eastern Roman Provinces*. Oxford University Press, Oxford.

- Kahraman-Çınar, A. (2012). *Hitit İnanç Sistemi İçerisinde Yazılıkaya Tasvirlerinin Değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kalinka, E. (1901). *Tituli Lyciae lingua Lycia concripti*, TAM I. Hölder, Wien.
- Kalinka, E. (1920-1944). *Tituli Lyciae Lingvis Graeca et Latina Conscripti 1: Pars Lyciae occidentalis cum Xantho oppido 2: Regio quae ad Xanthum flumenpertinet praeter Xanthum oppidum 3: Regiones montanae a valle Xanthi fluminis ad orientalem*. Vindobonae TAM II. Hölder, Wien.
- Keen, A. G. (1998). *Dynastic Lycia. A Political History of the Lycians and their Relations with Foreign Powers C. 545-362 B.C.* Brill, Leiden.
- Keen, A. G. ve Hansen, M. H. (2005). "Lykia". M. H. Hansen ve T. H. Nielsen (Ed.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*. Oxford University Press, Oxford.
- Kılıç, Y. ve Uncu, E. (2011). "Eski Mezopotamya İnanç Sisteminin Yunanlılara Etkisi (İştar-Aphrodite Örneği)". *History Studies*, 3(1): 183-201.
- Kıymet, K. (2016). "Bir Anadolu Tanrıçası: Maliya". S. Erkut ve Ö. S. Gavaz (Ed.), *Eski Anadolu Araştırmalarına ve Hititlere Adanmış Bir Hayat, Ahmet Ünal'a Armağan*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Koçak, M. (2016). "Lykia Apollonu ve Kehanet". H. İşkan ve E. Dünder (Ed.), *Lukka'dan Likya'ya - Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Kolb, F. ve Kupke, B. (1992). *Lykien: Geschichte Lykiens im Altertum*. Philipp Von Zabern, Mainz am Rhein.
- Korkut, T. (2008). "Adak Sunaklar Işığında Lykia'da Artemis Kültü". İ. Delemen - S. Çokay Kepçe – A. Özdzibay, Ö. Turak (Ed.), *Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağan Kitabı*, Suna – İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya.
- Korkut, T. (2013). "Die Ausgrabungen in Tlos". P. Brun - L. Cavalier – K. Konuk – F. Prost (Ed.), *Euploia. La Lycie Et La Carieantiques Dynamiques des Territoires, échanges et identités*. 333-344.
- Korkut, T., Uygun, Ç., Özdemir, B. Ş. (2017). "Neue Forschungen zum sogenannten Bellerophon-Grab in Tlos". *Marburger Winckelmann Program*, (2017): 19-32.
- Köktürk, H. (2000). "New Lights on Prehistoric Lycia: Finds from Girmeler Cave near Tlos". *Lykia* 3: 39-45.
- Kretschmer, P. (1896). *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache*. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen.

- Kretschmer, P. (1927). "Mythische Namen". *Golatta* 15(1927): 74-78.
- Lanckronski, K. G. (1892). "Städte Pamphyliens und Pisidiens". *Pisidiens II: (1892):84*
- Laroche, E. (1958). "Études de vocabulaire VII". *RHA* 63(1958). 85-114.
- Laroche, E. (1974). "La stèle trilingue récemment découverte au Létôon de Ksanthos: le texte lycien". *CRAI*: 115-125.
- Laroche, E. (1979a). "L' Inscription lycienne". H. Metzger (Ed.), *La Stele Trilingue du Létôon, FdX VI*, 49-127.
- Laroche, E. (1979b). "L' Inscription lycienne". H. Metzger (Ed.), *Fouilles de Xanthos Tome VI, La stèle trilingue du Létôon*. Librairie C.Klincksieck, Paris.
- Laroche, E. (1980). "Les dieux de la Lycie classique D'après les textes lyciens". H. Metzger (Ed.), *Actes du Colloque sur la Lycie Antique, Bibliothèque de l'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul 2*. İstanbul: 1-6.
- Larson, J. (2007). *Ancient Greek Cult*. Routledge, UK.
- Latacz, J. (2001). *Troia: Düş ve Gerçek*. (Çev. S. Bulgurlu Gün), Homer Yayınevi, İstanbul.
- Le Roy, C. (1990a). "Die Religion der Lykier". J. Borchhardt (Ed.), *Götter, Heroen, Herrscher in Lykien*. Suna – İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya.
- Le Roy, C. (1990b). "Civilisation et Societe dans la Lycie archaique et classique". *TTK*, 10(1990): 197-204.
- Le Roy, C. (2003). "Les lyciens et la mémoire: hommage à Ekrem Akurgal". *Anadolu/Anatolia*, 25(2003): 75-82.
- Lebrun, R. (1987). "Problèmes de religion anatolienne", *Hethitica* 8: 241-262.
- Lebrun, R. (1992). "De Quelques cultes lyciens et Pamphyliens". E. Otten - E. Akurgal - H. Ertem - A. Süel, (Ed.), *Sedat Alp'a Armağan*. Anadolu Medeniyetleri Araştırma ve Tanıtım Kitapları, Ankara.
- Lebrun, R. (1998). "Panthéons locaux de Lycie, Lycaonie et Cilicie aux deuxime et premier millénaires av. J.-C.". *Kernos*, 11(1998): 143-155.
- Loewy, E. (1883). "Unediertes aus Rhodos". *AEM*, 7(1883): 107-139.
- Marek, C. (2000). "Wer war Basileus Kaunios?". C. Işık, (Ed.), *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens und des ägäischen Bereiches. Festschrift für Baki Ögün*, 75(39): 195-199.
- Melchert, H. C. (1993). *Cuneiform Luvian Lexicon*. Chapel Hill, New York City.
- Meriggi, P. (1967). *Manuale Di Eteo Geroglifico*. Parte II, Testi – I-a Serie, Edizioni Dell'Ateneo, Roma.

- Metzger, H. (1952). *Catalogue des monuments votifs du Musée d'Adalia*. E. de Boccard, Paris.
- Metzger, H. (1974). "La stèle trilingue récemment découverte au Létôon de Ksanthos: le le texte grec". *CRAI*: 82-93.
- Metzger, H. (1979). "L'inscription Grecque". H. Metzger (Ed.), *La Stele Trilingue du Létôon*. Editions Klincksieck, Paris.
- Momigliano, N. (2013). "Çaltılar Arkeolojik Projesi 2012". *ANMED* (2013)11: 178-184.
- Morkholm, O. ve Zahle, J. (1976). "The Coinages of Lycian Dynasts Kheriga, Kherei and Erbbina" *Acta Archaeologica*, 47: 47-90.
- Neumann, G. (1961). "Beiträge zum Lykischen". *Die Sprache* 7(1961): 70-76.
- Neumann, G. (1979a). "Namen und Epiklesen lykischer Götter". E. Laroche (Ed.), *Florilegium Anatolicum: mélanges offertes a Emimanuel Laroche*. Paris: E. de Boccard: 259-271.
- Neumann, G. (1979b). "Neufunde lykischer Inschriften seit 1901". *TAM* 7(135).
- Nilsson, M. P. (1950). *The Minoan Mycenaean Religion and its Greek Religion*. Biblo-Moser, New York.
- Nilsson, M. P. (1955). *Geschichte der griechischen Religion*. Verlag C.H.Beck, München.
- Nolle, J. (1989). "Inschriften, Münzen und Papyri – Dokumente aus dem antiken Side". P. R. Franke, W. Leschhorn, B. Müller ve J. Nolle (Ed.), *Side. Münzprägung, Inschriften und Geschichte*. Saarbrücken.
- Onur, F. (2002). "Antik Veriler Işığında Likyanın Hidrografyası". *Likya İncelemeleri I*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Özdemir, B. Ş. (2015). "Klasik Dönem'de Lykia Bölgesi'nin Dinsel Yapısı". N. E. Akyürek-Şahin, M. E. Yıldız ve H. Uzunoğlu (Ed.), *AKRON*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Özdemir, B. Ş. (2016). *Tlos Tanrıları ve Kültleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Özdilek, B. (2020). "Letoon Kutsal Kaya Basamaklı Sunu Alanı Işığında Letoon'daki Tanrı ve Kültler". *Cedrus*, VIII(2020): 451-487.
- Özüdoğru, Ş. (2002). *Patara Sikke Basımları ve Patara Kazıları'ndan (1989-2001) Ele Geçen Sikkeler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.

- Özüdoğru, Ş. (2008). *Arkaik Dönem Plastik Eserleri Işığında Lykia İkonografisinde Yerli ve Yabancı Unsurlar*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Paton, W. R. ve Hicks, E. L. (1891). *The Inscriptions of Cos*. Clarendon Press, Oxford.
- Pavlos, A. J. (1964). *"The Cult Experience"*. Greenwood Press, England.
- Peschlow – Bindokat, A. (2006). *Tarihöncesi İnsan Resimleri, Latmos Dağlarındaki Prehistorik Kaya Resimleri*. Sadberk Hanım Müzesi, İstanbul.
- Picard, C. (1922). *Ephese et Claros: Resherches Snr Le Sanctuaries et Le Cultes de lonie du Nord*. E. de Boccard, Paris.
- Radet, G. (1893). "Les Villes de la Pisidie". *RA22* : 187-220.
- Raimond, E. (2006). "La continuité de la tradition religieuse louvite dans la Lycie de l'Âge du Bronze à l'époque gréco-romaine". K. Dörtlük ve diğ. (Ed), *III. Lykia Sempozyumu Sayı I*, Antalya, 647-655.
- Richardson, J. T. (1993). "Definitions of Cult: From Sociological-Technical to Popular-Negative". *Review of Religious Research*, (34): 348-356.
- Robert, L. (1949). "Divinités d'Anatolie". *Hellenica*, (7)1949: 50-58.
- Robert, L. (1983). "Documents d' Asie Mineure". *BCH 107(1983)*: 547-597.
- Sevin, V. (2019). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*. Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Smith, M. F. ve Milner, N. P. (1994). "New Votive Reliefs from Oinoanda". *Anatolian Studies*, 44(1994): 65-76.
- Smith, T. J. (2011). "Highland gods: rock-cut votive reliefs from the Pisidian Survey". *Anatolian Studies*, 61(2011): 133-150.
- Strong, D. E. (1964). "A Greek Silver Head-Vase". *BMQ*, Vol. 28, 3(4): 95-102.
- Sundwall, J. (1913). *Die einheimischen namen der Lykier, nebst einem verzeichnisse kleinasiatischer namenstämme*. Leipzig, T. Weicher.
- Takaoğlu, T; Korkut. T; Erdoğan, B; Işın, G. "Archaeological evidence for 9th and 8th millennia BC at Girmeler Cave near Tlos in SW Turkey". *Documenta Praehistorica*, 41(111): 111-118.
- Takmer, B. (2002a). *Likya Oroğrafyası*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Tekoğlu, R. (1994). *Epikhorik Lykia Yazıtları Işığında Likçe'nin Ortografik, Fonolojik, Morfolojik Özellikleri ve Sorunları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

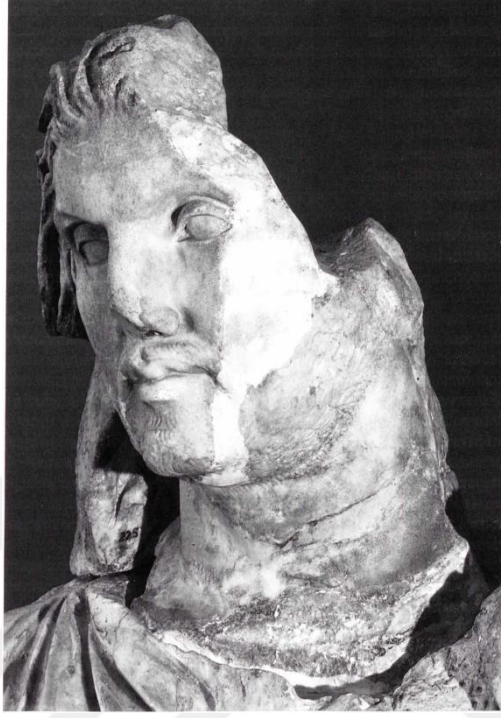
- Tekoğlu, R. (2010). "Two Inscriptions from Asarcık". in: F. Işık, *Das Leto-Heiligtum in Asarcık am Ksanthostal. Zur sog. Akkulturation in Lykien anhand seiner frühen Tempelbauten*, *IstMitt*, 60(2010): 110-112.
- Ten Cate, H. (1961). *The Luwian Population Groups of Lycia and Cilicia Aspera During the Hellenistic Period*. Brill, Leiden.
- Tıbıkoğlu, H. O. (2008). "Doğu Likya'da Artemis Kültü". K. Dörtlük ve diğ. (Ed.), *Suna – İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması I: Anadolu Akdenizi Sempozyum Bildirileri*. 453-464.
- Tüner Önen, N. ve Yılmaz, F. (2015). A New Athena Polias Votive Inscription from the Phaselis' Acropolis. *Adalya*, 18(2015): 121-132.
- Vogt, von O. (1951). *Cult and Culture: A Study of Religion and American Culture*. The Macmillan Company, New York.
- von Wilamowitz - Möllendorf, U. (1903). "Apollon". *Hermes* 38: 575-586.
- Vismara, N. (1989). Monetazione arcaica delle Lycia. II. La collezione Winse-mann Falghera (Glaux 2). Milano, İtalya.
- Vismara, N. (1989). Monetazione arcaica delle Lycia. II. Glaux 3. Milano, İtalya.
- Walcot, P. (1956). "The Text of Hesiod's Theogony and the Hittite Epic of Kumarbi", *The Classical Quarterly*, 6(3/4): 198-206.
- Warner, J. L. (1994). *Elmalı-Karataş II. The Early Bronze Age Village of Karataş*. Bryn Mawr, PA.
- Yıldız-Altın, K. (2019). "Kült ve Kültür Arasında: Yeni Bir Kült Tanımlamasına Doğru". *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 12(28): 1052-1068.
- Zahle, J. (1990). "Lycian Coin Portraits. Forerunners of the Hellenistic Portraits of Rulers on Coins", bkz. Akten XIII. Internationaler Kongress für Klassische Archäologie, Berlin 1988 (1990) 568-69.
- Collin, Glenn. (1982). "The Psychology of the Cult Experience". The New York Times, <https://www.nytimes.com/1982/03/15/style/the-psychology-of-the-cultexperience.html> (Erişim Tarihi: 06.06.2020)

LEVHALAR DİZİNİ

- Lev.1.a. Mausolos, Güneybatı Anadolu'daki Karia bölgesinin Pers satrapı (Frei, Syf.12, Fig.7)
- Lev.1.b. Ksanthos Arkaik Kabartma (Courtils 2006, Syf.33, Fig.2)
- Lev.2.a. Ksanthos Yazıtlı Dikme (Dönmez, Lev.47.b.)
- Lev.2.b. Zeus, Trqqas(Borchhardt, Lev.87, Fig.3)
- Lev.3.a. Oinoanda Rölyef (Milner ve Smith, Lev.15.b.)
- Lev.3.b. Oinoanda Rölyef (Milner ve Smith, Lev.16.b.)
- Lev.4.a. Tlos, Bellorophon Kaya Mezarı (Korkut 2017, Syf.27, Fig.15)
- Lev.4.b. Tlos, Bellorophon Kaya Mezarı (Korkut 2017, Syf.27, Fig.16)
- Lev.5.a. Letoon Üç Dilli Yazıt (Metzger 1979, Lev.13)
- Lev.6.a. Letoon, Artemis Tapınak (Işık 2010b, Syf.114, Res.26)
- Lev.6.b. Letoon Kutsal Alanı Planı (Işık 2010a, Syf.94, Fig.32)
- Lev.7.a. Asarcık ve Çevresi (Işık 2010a, Syf.82, Fig.1)
- Lev.8.a. Asarcık Güneybatı Köşe Leto Tapınağı Kaide (Işık 2010a, Syf.110, Fig.49)
- Lev.9.a. Asarcık, Leto Tapınağı Rekonstrüksiyon (Işık 2010a, Syf.94, Fig.32)
- Lev.9.b. Eni Mahanahi (Özdilek, Syf. 460, Fig.5)
- Lev.10.a. Çift Başlı Kantharos (Borchhardt, Lev.88, Fig.4)
- Lev.11.a. Athena/Maliya Sikke Örnekleri (Borchhardt, Lev.88, Fig.1, 2, 3)
- Lev.12.a. Apollon Başı, Patara (Borchhardt, Lev.87, Fig.6)
- Lev.13.a. Limyra, Artemis Terrakota (Borchhardt, Lev.87, Fig.7)
- Lev.13.b. Limyra, Artemis Terrakota (Borchhardt, Lev.87, Fig.8)
- Lev.14.a. Leto, Artemis, Apollon (Borchhardt, Lev.87, Fig.4)
- Lev.15.a. Artemis Eleuthera (Akyürek-Şahin 2016, Syf.543, Fig.4)
- Lev.15.b. Artemis Kombike Altar (Akyürek-Şahin 2016, Syf.544, Fig.5)
- Lev.16.a. Aphrodite/Pedrita (Borchhardt, Lev.88, Fig.5)
- Lev.16.b. Aphrodite/Pedrita, Terrakota Protom (Borchhardt, Lev.88, Fig.6)
- Lev.16.c. Mezopotamya İhtar (https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_EPH-ME-1549) (Erişim Tarihi: 04.01.2021)
- Lev.17.a. Limyra, Artemis/Pedrita Terrakota Parçası (Borchhardt, Lev.88, Fig.7)
- Lev.17.b. Elmalı, On İki Tanrı (Freyer-Schauenburg, Lev.8.1.)
- Lev.18.a. Finike, On İki Tanrı (Freyer-Schauenburg, Lev.1.)

- Lev.18.b. Kaş/Antiphellos, On İki Tanrı (Freyer-Schauenburg, Lev.2.1.)
Lev.19.a. Üçağız, On İki Tanrı (Freyer-Schauenburg, Lev.5.2.)
Lev.19.b. Korkuteli, On İki Tanrı (Freyer-Schauenburg, Lev.15.1.)
Lev.20.a. Yazılıkaya, Kayaya Oyulmuş On İki Tanrı Kabartması Lev.19.)
Lev.20.b. Kakasbos (Smith 2011, Syf.143, Fig.3)
Lev.21.a. Kakasbos (Smith 2011, Syf.145, Fig.7)
Lev.22.a. Kakasbos (Smith 2011, Syf.144, Fig.4a-b)

LEVHALAR**Lev. 1**

a- Maussolos, Güneybatı Anadolu'daki Karia bölgesinin Pers satrapı

b- Xanthos Arkaik Kabartma

Lev. 2

a- Ksanthos Yazıtlı Dikme

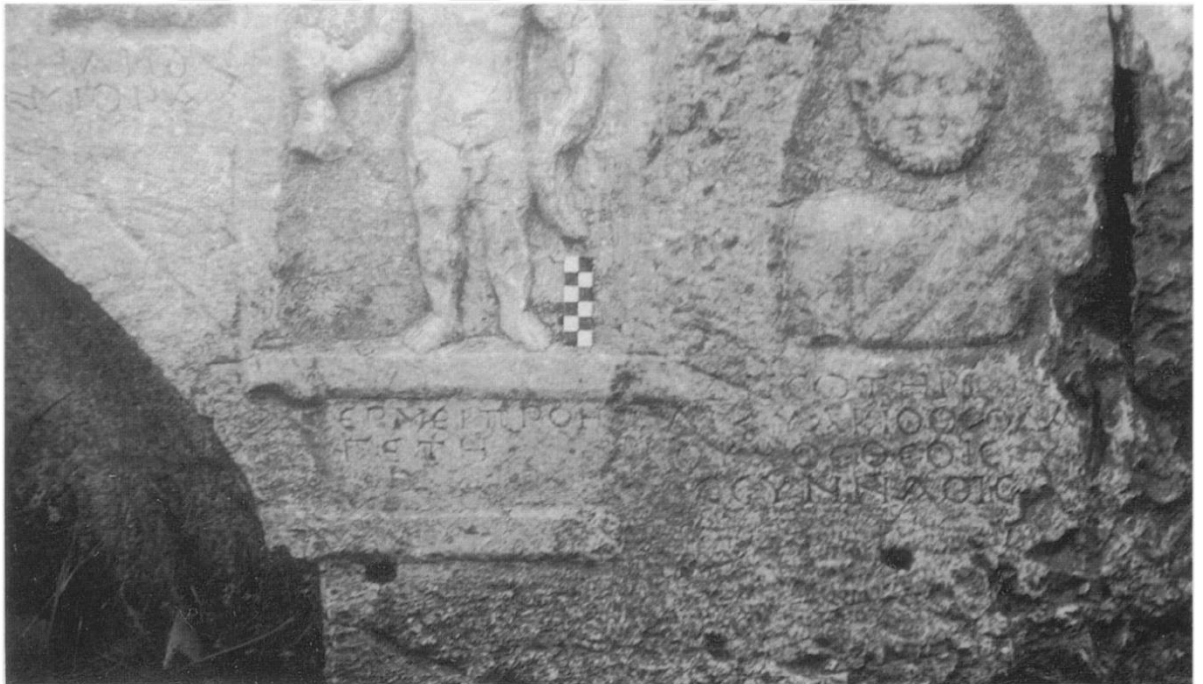

b- Zeus, Trqqas

Lev. 3

a- Oinoanda Rölyef

b-Oinoanda Rölyef

Lev. 4

a- Tlos, Bellorophon Kaya Mezarı

b- Tlos, Bellorophon Kaya Mezarı

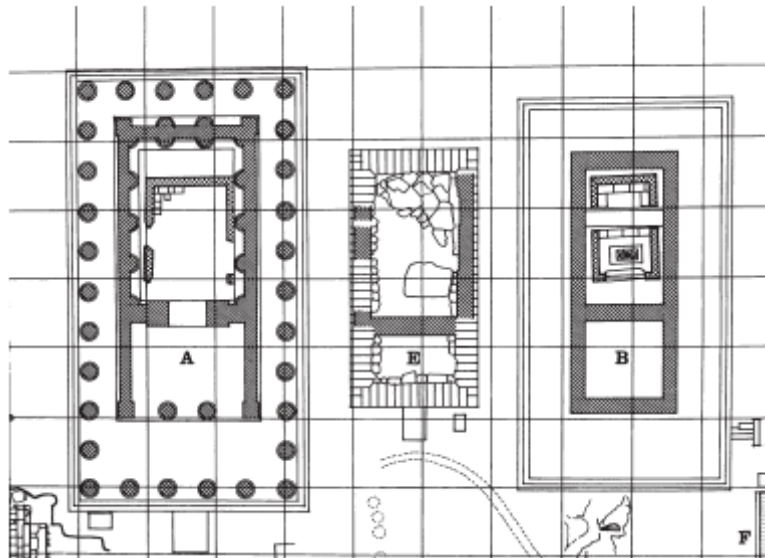

a- Letoon Üç Dilli Yazıt

Lev. 6

a- Letoon, Artemis Tapınak

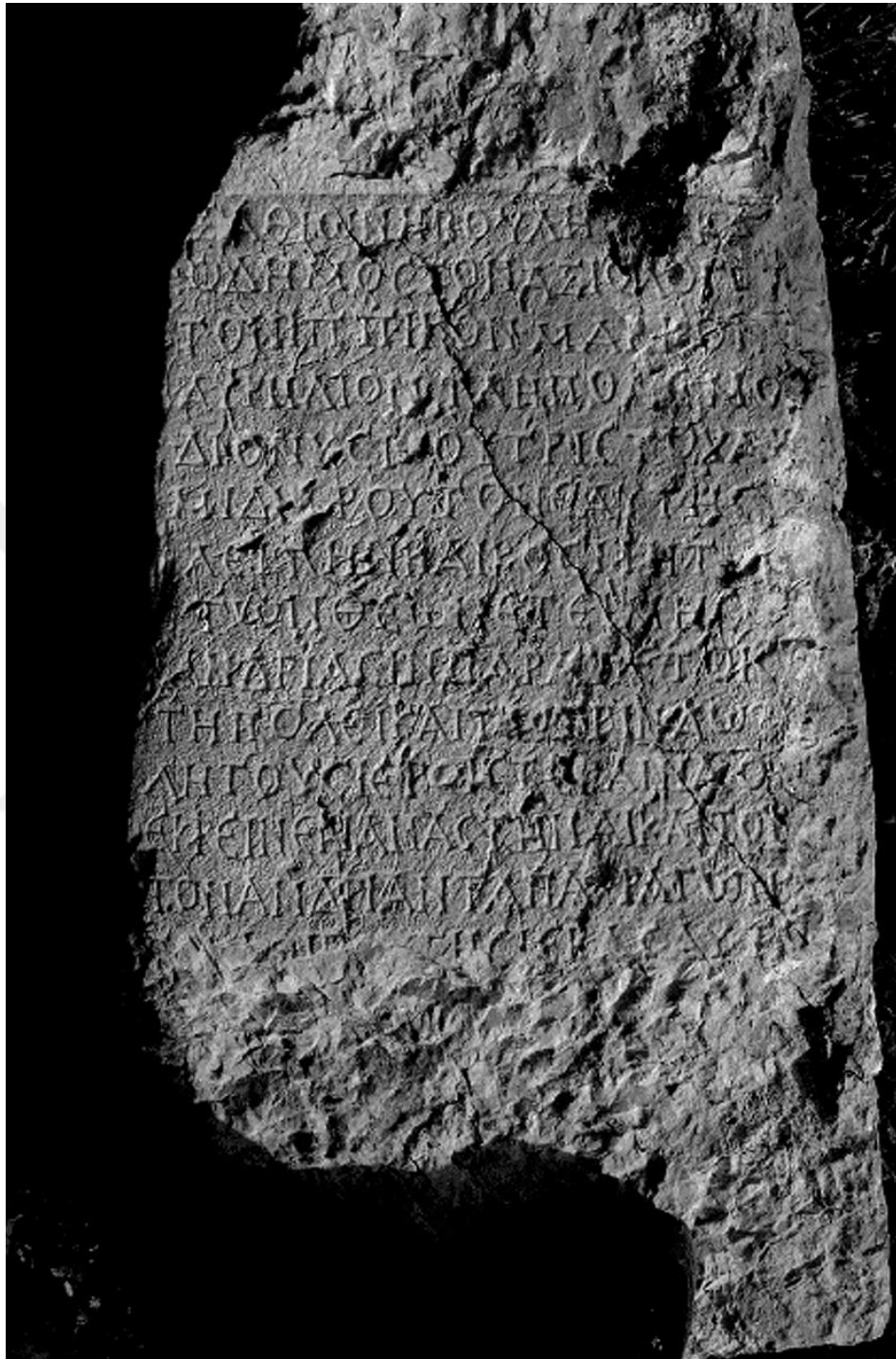

b- Letoon Kutsal Alanı Planı

Lev. 7

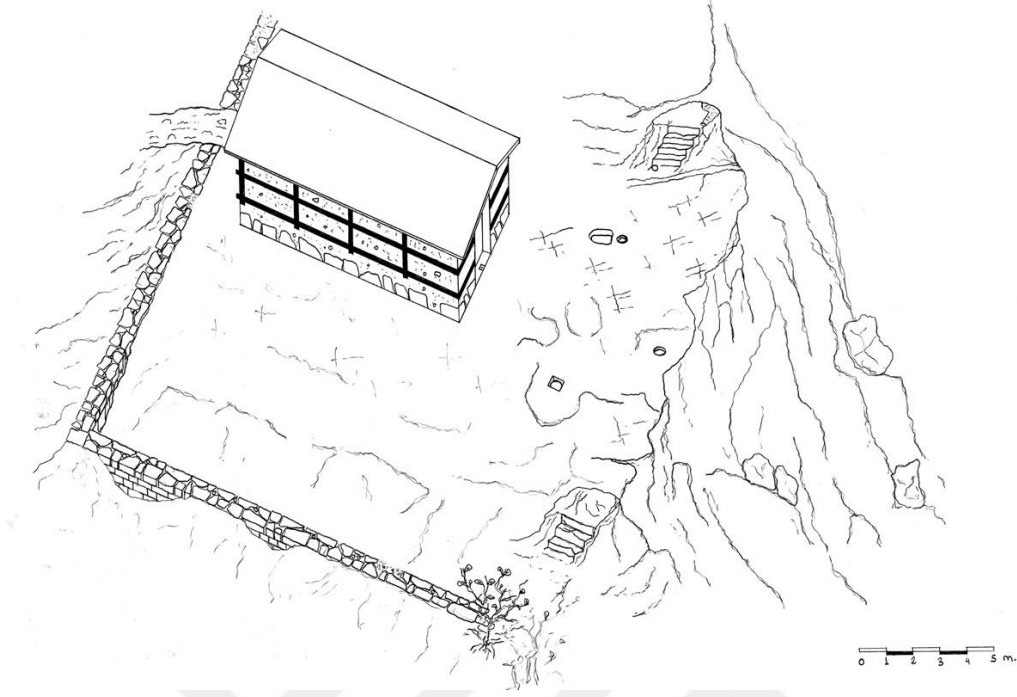

a- Asarcık ve Çevresi

a- Asarcık Güneybatı Köşe Leto Tapınağı Kaide

Lev. 9

a- Asarcık, Leto Tapınağı Rekonstrüksiyon

b- Eni Mahanahi

a- Çift Başlı Kantharos

Lev. 11

a- Athena/Maliya Sikke Örnekleri

a- Apollon Başı, Patara

Lev. 13

a- Limyra, Artemis Terrakota

b- Limyra, Artemis Terrakota

a- Leto, Artemis, Apollon

Lev. 15

a- Artemis Eleuthera

b- Artemis Kombike Altar

Res. 16

a- Aphrodite /Pedrita

b- Aphrodite/Pedrita, Terrakota Protom

c- Mezopotamya İştar

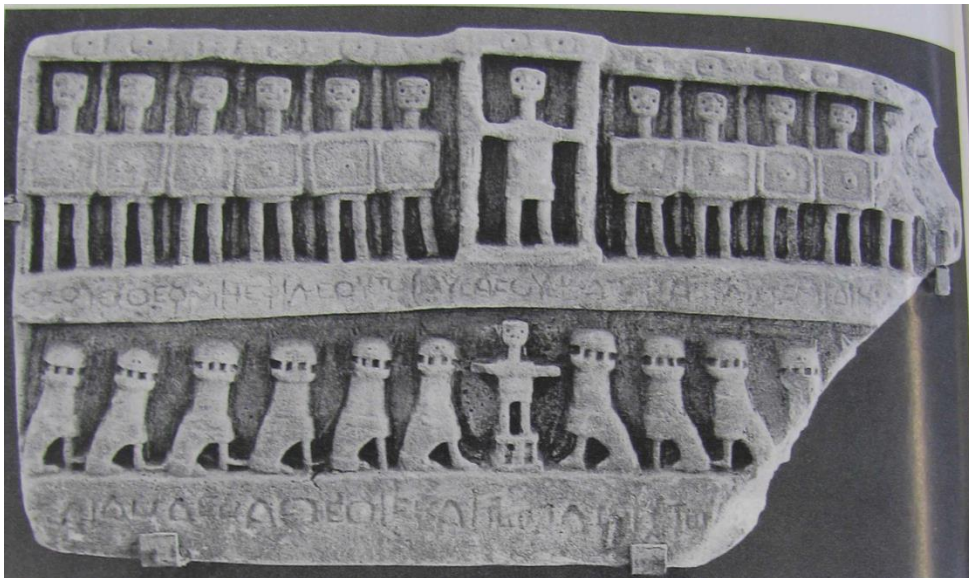
a- Limyra, Artemis/Pedrita Terrakota Parçası

b- Elmalı, On İki Tanrı

a- Finike, On İki Tanrı

b- Kaş/Antiphellos, On İki Tanrı

Lev. 19

a- Üçağız, On İki Tanrı

b- Korkuteli, On İki Tanrı

Lev. 20

a- Yazılıkaya, Kayaya Oyulmuş On İki Tanrı Kabartması

b- Kakasbos

Lev. 21

a- Kakasbos

Lev. 22

a- Kakasbos

